O.T.
R.N. 23

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराअिट विभाग]

अनुक्रमांक १४७५६ वर्गांक

पुस्तकनु नाम પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરું

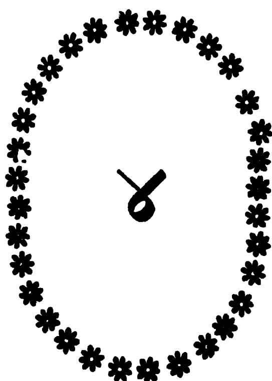
विषय [illegible]

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા
પુષ્પં :   : ચોથું

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરૂં

(ખંડ ૧ લો તથા ૨ જો)

લેખક:
શ્રી શચીન્દ્રનાથ સાન્યાલ

પ્રગટકર્તા
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર
૧૮૦--કેળાંપીઠ
સુરત

કાચું પૂંઠું ૧।।]   [પાકું પૂંઠું રૂ. ૨)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
૧૪૫૫૫
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા

ગાંડીવ છાપખાનું કળાપીઠ સુરતમાં
છાપી ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરમાંથી
નટવરલાલ ચીમાવાળાએ પ્રગટ કરી

પંજાબમાં રાજદ્રોહ

પંજાબના શીખો, મુસ્લીમો, તેમજ હિન્દુઓમાંની લડાયક કોમો (રજપૂતો તથા જાટો) ભારે વીર્યવાન પ્રજા છે. તેમણે મહારાજ્યનાં યુધ્ધોમાં પોતાનાં લોહી વહાવ્યાં છે. મહારાજ્યના હિત કારણે તેઓ મુલક મુલકમાં, દૂર દૂર ભટકયા છે. અને છતાં, એટલું તો સ્પષ્ટ જણાશે, કે કેળવણી તેમજ આર્થિક સંપત્તિની નજરે તેમને ભારે દુઃખ—વધારેમાં વધારે મુશ્કેલીઓ ખમવી પડી છે. એમનામાંજ સૌથી મોટામાં મોટો અભણ વર્ગ છે. પંજાબના સૌ વર્ગોમાં એજ વર્ગોની પ્રગતિ થયેલ નથી—એમનોજ કંઇ વિકાસ થયો નથી. તેઓ કરજમાં ખૂબ ડુબેલા છે. સરકારે એ વાત અવારનવાર કબૂલ કરેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ સરકારી ઓહ્દાઓની નીમણુંકોમાં તેમને પસંદગી આપીને તેમજ માનચાંદની લ્હાણી અને ધારાસભાઓમાંની બેઠકોનાં તેઓમાંના કેટલાક આગેવાનોને નીમીને એ કોમોને સંતોષવા પ્રયત્ન પણ આદરેલો હોય એમ જણાય છે. પરંતુ આ હારયાર ઢ ઢીંગડા જેવા પ્રયત્નોથી સરકારનો હેતુ પાર પડયો નથી. એ ઢીંગડઢુંગડ પ્રસાદથી આ અસંતુષ્ટ થયેલા વર્ગોમાં જરાયે સંતોષ પ્રગટયો નથી. તેમને તો ભણવાની અને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની તક જોઇએ છે. જ્યાં સુધી કેળવણીનો સર્વસામાન્ય પ્રચાર ન થાય, તેમજ ખેતી શિવાયના બીજા ઉદ્યોગોની ખીલવણી અને જમીનની વધારે એક સરખી વહેંચણીના પ્રશ્નો ન ઉકેલાય, ત્યાં સુધી એ ન બને. સરકારે એ વાત કદિ હાથ ધરવાની કાળજી ન રાખી, એટલે શીખો અને મુસ્લીમોએ સ્વાભાવિક રીતે પરદેશગમન તરફ પોતાનું ધ્યાન દોડાવ્યું.

મહારાજ્યના બીજા વિભાગો સંસ્થાનો આદિમાં વ્યાપારાદિ

ખેડવાનું જો ક્ષેત્ર પડેલું તેમણે નિરખ્યું તેના વડે તેમની દાઢ સળગી. તેમણે પોતાની દશાને એ પરદેશવાસીઓની સ્થિતિ સાથે સરખાવી જોઇ, અને પોતાને સૂઝે તેવા ખ્યાલ બાંધ્યા. મહારાજ્યને વધારવાના અને ખીલવવાના કાર્યમાં પોતે મદદ કરેલી, એટલે તેમને લાગેજ કે અમને એમાંથી કંઇ લાભ પ્રાપ્ત થવોજ જોઇએ. મહારાજ્યના અન્ય ભાગોમાં પોતાને ઠીક આવકાર મળે એવી તેમને આશા હોયજ, તેને બદલે તો આંગણામાંથીજ દરવાજા ભડાભડ દેવાઇ ગયા. જેમને અંદર જવાનું મળ્યું તેમનેયે ભારે સ્વમાન હાનિ વેઠવી પડી. તેમને હાંકી કાઢવા તેમજ તેમનું જીવન કેવળ દુઃખમય કરી મૂકવાને માટે શક્ય હોય તેટલા પગલાં લેવામાં આવ્યાં. તેમનાં સ્ત્રી પુત્ર પરિવારને દાખલ થવાની મના થઇ, અને જાત જાતના તરેહવાર બહાનાંઓથી તેમનો પ્રવેશ અટકાવ્યો વા તો કાઢી મૂકયાં. મહાયુદ્ધ દરમ્યાન ધદર પક્ષવાળા શીખો દેશ પાછા ફર્યા ત્યાં સુધી તો પંજાબમાં બળવાખોર ચળવળનો અંશ નહિ જેવોજ હતો. રાઉલાટ કમિટી સમજાવી નથી શકી કે શા કારણસર કેલિફોર્નિયા અને વાનકુવરના શીખો કેલિફોર્નિયાની બળવા મંડળીના આગેવાન સંસ્થાપકો મનાતા હરદયાળ અને બરકતઉલ્લા સાથે ભળી ગયા? તેમની અને એ બળવાખોરોની વચ્ચે સામ્ય તો કશુંયે ન હતું! × × × વાંચક તુરત સમજી શકશે કે મૂળ કારણો શુદ્ધ આર્થિક છે. શીખોને કાનડા જવાનું કારણ શું? એ સાહસ માટે તેઓએ શા માટે ભારે ભોગ આપ્યા? તેઓ હિન્દ પાછા ફરવા કેમ રાજી નહોતા? કારણ—

કારણ—એજ, કે તેઓને દેશમાં ખાવાના ફાંફાં હતાં. પરદેશમાં રળવાને માટે સરસ ક્ષેત્ર હતું. દેશમાં તો પોતાની શક્તિઓ ખરચવા જેટલો જમીનમાં કસ નહોતો; અને આવકના સાધનની મારામારી હતી. ઘણુંખરૂં તો એવું બનતું કે જમીનની પેદાશ,

શાહુકારનું કે સરકારનું ભરણું ભરવા જેટલીયે ન થતી. માત્ર સંસારી જંજાળ અને સ્વદેશવત્સલતા શિવાય હિન્દમાં તેમને સ્થાયી રહેવાને ઉત્સુક કરે એવી એકેય પ્રલોભના ન હતી. અને બહુ બહુ આફ્ત વેઠવી પડે એટલે બાપડા શું કરે ? વખાના માર્યા દેવા ચૂકવવા સારુ અને પોતાની જમીનો છોડાવવાનું તથા કંઇ નવી ખરીદવાનું અને સુખે સંસાર નિભાવવાનું અને, તેટલા સારૂ તેઓ માતૃભૂમિ તજીને નીકળ્યા. દુનિયામાં બહાર પડીને જુએ છે તો ચોગરદમ તેમની અને સુખનાં સાધનોની વચ્ચે મોટા મોટા પહાડો અને અંતરાયો ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. મહારાજ્યને ઘડવામાં તેમણે મદદ કરેલી; મહારાજ્યમાં પોતાનાં પ્રજાજનોને પોષવાને પૂરતી, પૂરતીથીયે વધુ જમીન અને સાધન સંપત્તિ છે; પડતર જમીનને ખેડે અને મહારાજ્યનાં સાધનો ખીલવે તેટલા ખાતર મહારાજ્ય બીજાઓને તેડે છે અને બીજી પ્રજાઓના માણસોને સામો લાલચ આપી બોલાવે છે—અને એમને—માત્ર એમનેજ કોઇ ન પ્રવેશ કરવા દે—ન કોઇ આવકાર આપે !

અને બીજું—પંજાબ સરકારે રાજદ્વારી આંદોલનો અને તેના આગેવાનો સામે જે વર્તન ચાલૂ રાખ્યું હતું તે ધ્યાનમાં લ્યો.—૧૮૧૮ ના ત્રીજા રેગ્યુલેશનને ફરી જીવંત કરવાની પહેલ કરનાર એજ સરકાર—એક દુષ્ટ કાયદાની સામેની કાયદેસરની ચળવળને પણ દાબી દેવા સારુ સરકારે એમ કર્યું હતું. કોઇ ડાહ્યો અને ચપળ સુબેદાર તો એ કાયદો જતોજ કરે. પાછળથી શાંતિ જાળવવા તેમ કરવુંજ પડેલું. અવારનવાર દેશનિકાલીના પ્રસંગો અશાંતિના મૂળ ઉંડા ઉતાર્યે જતાં. બધાં કારણો ટુંકમાં ગણાવીએ તો:—

(૧) હિંદના બીજા સૌ હાકેમો કરતાં પંજાબનો સુબેદાર વાણી અને લેખનની સ્વતંત્રતા સામે હમ્મેશા વધારે દમનનીતિ

ચલાવતો આવે છે.

(૨) એક કાળે આર્યસમાજીઓને દુઃખ દેવામાં અને પરમાનંદજી પાસેથી મળી આવેલા કાગળો પરથી કાગનો વાઘ કરવામાં પંજાબ સરકારે ઘેલું શૂરાતન (!) બતાવેલું.

(૩) રાજદ્રોહની બાબતોમાં પંજાબની અદાલતો એવી એવી કડક ક્રૂર સજા કરતી કે હિંદના ગુન્હાખાતાના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ રીતે ઝળકી રહે.

(૪) જાહેર જીવનને સીધે તથા આડે દરેક માર્ગે દાબી નાંખવાની સરકારી વૃત્તિએ છૂપી ચળવળો કરવાનું સૂઝાડયું.

(૫) દિલ્હી કાવતરાં કેસમાં થયેલી સજાઓ, બંગાળામાં તેવાજ મુકદમામાં અપાયલા ચુકાદાઓ કરતાં બહુજ સખત અને કડક હતી. ચારને ફાંસીએ લટકાવ્યા, તેમાંના બેને તો ગુન્હામાં શામેલગીરી ન હોવા છતાં માત્ર મંડળીમાં સભ્ય હોવા કારણેજ ગરદન માર્યા અને બીજા બેને સાતસાત વરસની સખત સજા કરી.

(૬) બજબજનું હુલ્લડ અને તેને લીધે જે ગંભીર જીવ હાનિ થઇ તે, નાજુક થઇ પડેલા મામલાને જોગવવાની કેવળ અશકિત અને મૂર્ખાઇ ભરેલી બેહુંદી વ્યવસ્થા સૂચવે છે.

(૭) લાહોર કાવતરાં કેસમાં ૨૮ ને શુળીએ ચઢાવ્યા અને ૫૦ ને લાંબી દેશનિકાલીની અને બીજી સજાઓ કરી. લોર્ડ હાર્ડીંજ ન હોત તો તો પચાસથીયે વધારેને શુળીએ ચઢવું પડત. વળી બે ટુકડીઓના કેટલાક તોફાની સિપાઇઓને લશ્કરી અદાલતના કાયદાથી અને બીજા કેટલાક વાટપાડુઓ અને રેલભાંગુઓને સાદી અદાલત મારફત સજાઓ કરી. બંગાળામાં થયેલી સજાઓ સાથે વાંચક આને સરખાવે ત્યારે અત્રેની કડકાઇ સમજી શકે.

હવે, સરકારને જોરજુલમથી ઉથલાવી પાડવાને કાવતરાં રચ-

નારાઓની તથા ખુનીઓ, ધાડપાડુઓ કે હાવતરાના અંગ તરીકે એવાજ બીજા ગુન્હા કરનારાઓની વર્તણુંકને અમે જરાયે સાચી ઠેરવવા ઇચ્છતા નથી. અમારા અભિપ્રાય મુજબ દેશની પરિસ્થિતિ ન સમજી શકનારા ઘેલા માણસોજ આવા ગુન્હાઓ કરી શકે. વળી સરકારે મહાવિગ્રહ દરમ્યાન શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે જે કડક પગલાં લીધાં તે માટે પણ અમે તેને ઠપકો દેવા ઇચ્છતા નથી. પરંતુ અમારે ફરી ફરીને ભાર મૂકીને કહેવું જોઇશે કે એ બધાનાં મૂળ કારણ આર્થિક છે અને ખુદ સરકારની તેવી નીતિને લઇનેજ ઉદ્દભવેલાં છે.

\+ \+ \+ \+

કારણો કેવળ આર્થિક છે એટલે એનો ઉપાય પણ આર્થિકજ હોઇ શકે. ભણતરને વહેવારૂ બનાવો, ઉદ્યોગોને પોષણ આપો. હિન્દના પુત્રોને માટે બધી સરકારી ઓફિસોમાં જગા કરો. લશ્કરી અને સનદી ખાતાના ખરચ ઘટાડી નાંખો તથા લોકોનેજ દેશની આર્થિક નીતિ ઘડવા દો, એટલે જરૂર બળવાની ચળવળ શાંત પડી જશે. તદ્દન મરી તો નહિ જાય—જ્યાંસુધી પરદેશી સત્તાની ઘુંસરી અને દ્રવ્યલુંટ રહેશે ત્યાં સુધી મરી તો ન જાય. અરે, સ્વરાજ મળશે તોયે એ કેવળ બંધ નહિ થઈ જાય. એ તો રહેશે. હિન્દુસ્તાન એ સમસ્ત દુનિયાનું એક અંગ માત્ર છે અને સારી દુનિયામાં હમણાં તો બળવો અને હિંસાનું વાતાવરણ ફેલાયલું છે. પણ—પણ એને દમનનીતિ અને જાપતાથી મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન તો વ્યર્થ, મૂર્ખાઇભર્યો અને ફોગટજ નીવડશે. *

લાલા લાજપતરાય

* The Political Future of India. (Huebsch)

પ્રસ્તાવના

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરું એ નામથી શ્રી શચીન્દ્રનાથ સાન્યાલના બંદીજીવનનો પહેલો ખંડ ચારેક વરસ પર બહાર પાડેલો. તેની કિંમત ૮—૬—૦ રાખી હતી.

તે આવૃત્તિ ખલાસ થતાં હવે એ પહેલા ખંડની સાથેજ બીજો ખંડ પણ જોડી દઈને બંને ખંડનું ભેગું આ પુસ્તક બહાર પાડવા હિંમત કરી છે.

પહેલો ખંડ બંગાળી પરથી લખેલો. તે જેમનો તેમ છાપ્યો છે. બીજો ખંડ બંગાળી પરથી નથી લખ્યો. બન્દીજીવન નામ-થીજ મૂળ બંગાળીનો હિન્દી અનુવાદ અલ્હાબાદથી બહાર પડેલો છે અને મળી શકે છે. તેના પરથી બીજો ખંડ લખેલો છે. અનુવાદનું આ કામ એકહથ્થુ થઈ શક્યું નથી. પરંતુ કેટલાક ભાગમાં હાથફેર થયેલો છે તેથી વાંચકોને કદાચ કેટલોક શૈલી-ભેદ લાગશે. પણ આવા પુસ્તકની મહત્તા તેની શૈલી કરતાં તેમાંની માહિતીમાંજ વધુ છે એટલે તે માટે વાંચક ક્ષમા કરશે, એવી આશા છે.

ગુજરાતમાં આવા ઇતિહાસપુસ્તક ગણ્યાગાંઠ્યા છે છતાં તે જરૂરના અને ઘણા મહત્વના તો છેજ. એટલે આ ચોપડીને પણ પૂરતું ઉત્તેજન મળશે એવી આશા રાખું છું.

નટવર વીમાવાળા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરૂં

અથવા

બ્રિટીશ સલ્તનત

સામે

ખુલ્લા બળવાની તૈયારી

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

ગાંડીવ અઠવાડિક

દર બુધવારે પ્રગટ થાય છે. તેમાં આખા ગુજરાતની ખબરો, નોંધો, રમુજી અને સાહિત્યની ચર્ચા પ્રગટ થાય છે. લવાજમ સુરતમાં રૂપિયા ત્રણ. બહારગામ રૂ. ૪) પરદેશ શિલિંગ દસ.

ગાંડીવ છાપખાનું

ગયા પાંચ વરસની કારકીર્દિમાં આ છાપખાનાએ શુદ્ધ અને સ્વચ્છ છાપકામ કરવા માટે સારી ખ્યાતિ મેળવી છે.

ગાંડીવ સાહિત્ય

મંદિરના આ વિભાગમાં તમામ ઉત્તમ લેખકોનાં વખણાયલાં પુસ્તકો તેમજ નિર્દોષ, રસીલી અને બોધક કૃતિઓ મળી શકે છે. લ્હાણી કરવા લાયક ચોપડીઓ માટે ત્યાજ લખો

સરનામું: ૧૮૦ કેળાંપીઠ, સુરત

સુરત આવો, ત્યારે જરૂર મુલાકાત લેશો

(૧)

જેમાં થોડી ગોઠડી કરૂં છું.

આજે, ગઇ ગુજરીની–વીતકોની કથા કહેવા બેસતાં, ગરવા ભૂતકાળનું અનંત મહિમાભર્યું ચિત્ર સાંભરે છે. કાળ જેવો અનંત છે, તેનો મહિમા પણ તેવોજ, અગાધ–અપાર છે. વરવાશમાં પણ કાળ સુન્દરતા પૂરે છે; વિવિધતામાં પણ એકતાની એ રેખા દોરે છે. અકળ એ મહિમા જે વડે અપ્રિયનાંયે સંભારણાં મનને આલ્હાદક બની રહે છે.

ગઇગુજરીનાં સંભારણાં બહુ મીઠાં લાગે છે—વીણાના નિદ્રાવશ તારને છેડવાથી તે મધુરો રણકારો કરી ઉઠે છે તેમ—

ઘણી વેળા જુનાં સંભારણાં દુ:ખમય હોય છે. પણ એ દુ:ખના અનુભવો સંભારવામાં પણ મીઠાશ રહેલી છે—એક જાતનો આનંદ મળે છે. અંતરનાં ઉંડાં ઉંડાં ગુફાદ્વાર પણ

ખુલી જાય છે. જાણે એકાન્તમાં મન પોતાનીજ સાથે છૂપી છૂપી ગોઠડી કરી ન રહ્યું હોય!

અનુભવતી વેળા, સુખ દુઃખ જાણે જીવનભરનાં સંગાથી ન હોય, એમ લાગ્યાંજ કરે છે; પણ ખરેખર તો એકકે ઝાઝો કાળ ટકતું નથી–કાળપ્રસંગે સ્મૃતિનાં સરોવરમાં સરી જાય છે.

સ્મૃતિપટ પર અનેક નાની વસ્તુઓ વિરાટ રૂપ ધરે છે. મોટી વાતો સૂક્ષ્મ--ઝીણી બની જાય છે. અને કંઈક તો એવી લીન થઈ જાય છે, કે બહુ તપાસે પણ નથી જડતી.

કાશી કાવતરાં કેસમાં મને સજા થઈ. ઇ. સ. ૧૯૧૫ ની ૨૬મી જૂને હું પકડાયો. ઈ. સ. ૧૯૧૬ના ફેબરવારી-ની ૧૪મી તારીખે જીંદગીભર કાળાંપાણીની સજા પામ્યો અને માલમિલ્કત પણ સરકારે જપ્ત કરી. થોડા દિવસ કા-શીની જેલમાં કાઢ્યા બાદ આગસ્ટ મહિને આંદામાન ગયો અને ૧૮મી તારીખે ત્યાંના જેલમંદિરમાં દાખલ થયો. ફરી તે અકળકળાવિહારીની ઇચ્છાનુસાર મહારાજાધિરાજના જાહેરનામા મુજબ ઇ. સ. ૧૯૨૦ના ફેબરવારીમાં છૂટીને આવ્યો—એ, ટુંકમાં મારી કહાણી.

આટલો વખત મેં જેલ ભોગવી. તે વિષે લખતાં જેલ-વાસો મને શા માટે મળ્યો તે બાબત પણ જણાવવી જોઇએ. હિન્દુસ્તાનમા ભાવી ઇતિહાસનાં થોડાંએક પ્રકરણો યોગ્ય રીતે પૂરેપૂરી વિગતસર રચાય, એવું વિચારી આજે કલમ ઝાલી છે. હિન્દુસ્તાનનું નશીબ એક ભારે સંધિ ચૂકી

પાછું ત્રણ ડગલાં આગળ નાઠું છે. હિન્દની અન્દર અને બહાર, ભાગ્યવિધાતાની છૂપી છૂપી યોજના મુજબ જે ભયંકર વિપ્લવ ભડકો સળગી ઉઠેલો—જે વમળમય સૃષ્ટિ રચાયેલી, તેમાં એજ છઠ્ઠીના લખનારની અકળ કળા મુજબ હુંયે પડેલો. મારા જેવા કેટલાયે જુવાનો, અંતરના ઉંડાણમાં થતી વેદનાને પરિતાપે દાઝી ઉઠી, જાણ્યે અજાણ્યે, વિધાતાએ લખેલા લેખ સાચા પાડવા ભેગા મળ્યા હતા. એ બધાની પિછાન આપવાની, એ "લખ્યા લેખની" કહાણી કહેવાની ઇચ્છા મારા અંતરમાં ક્યાર ક્યારની ઘૂમી રહી છે. આજે, તેને અમલમાં મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે.

ઘણી ઘટનાઓને આપણે મોટું મોટું સ્વરૂપ આપીએ છીએ. પણ પડદા આડે રહી જે મહાશક્તિ સોગઠાં નચાવે છે, ઝીણી ઝીણી વાતોમાં પણ તેનાં ખેલનનું અદ્ભુત રહસ્ય રહેલું છે. સફળતાનો મોહ ડગલે ને પગલે આપણને ખેંચી રાખે છે. વિચારોમાં એ મોહને તોડીએ છતાં અંતરના ઉંડાણમાંથી એ પોતાની છાવણી ઉઠાવતો નથી. મોટી મોટી ઘટનાઓ કરતાં ઝીણી ઝીણી વાતોનું જીવનમાં જેવું તેવું સ્થાન નથી. બધીયે ઘટનાની માળા તો વિચારજગતમાંજ ગૂંથાય છે.

એ મુજબ, કોઇ માનવી વિષે લખતાં, ટીકા કરવી પડે તો તે તેને લાગૂ પડેલી ન માનવી. જુદા જુદા માણસોની પિછાન આપ્યા વગર બધી વાત સમજાવાય પણ કેવી રીતે? એટલે વ્યક્તિચરિત્રને આલેખ્યા વિના ચાલ્યું નથી.

એ પ્રમાણે લખવા બેસતાં મારી અને મારી ટોળીની અનેક ખોડખાંપણો પ્રકાશમાં આવ્યા વિના રહેવાની નથી. પણ તેથી જે નિર્બળતા અને ત્રુટિઓને લીધે અમે પાંગળા થઈ ગયા હુઇએ તેને છૂપાવવાનો ખોટો યત્ન કરવાની શી જરૂર ! ખોટો તો ખરોજ; કારણ ગમે ત્યારે એક દિવસ સાચી વાત જણાયા વિના તો રહેવાની નથી. અને છૂપાવવા જતાં માત્ર સત્યનું ખૂન થાય એટલુંજ નહિ, પણ નિર્બળતા ઉલટી વધેજ. ઈતિહાસનાં પ્રકરણ લખતી વેળા "સત્યં બ્રુયાત્ પ્રિયંબ્રુયાત્ મા બ્રુયાત્ સત્યમપ્રિયમ્" એ સિદ્ધાંત લાગૂ પાડેલો ખોટો છે.

(૨)

અનંત મૂળ.

કલકત્તાના રાજાબજારમાં એક નાનકડી દુમજલી કામડકુટીયા ચાલી હતી. જોતાંજ લાગે, કે એમાં ગરીબગુરબાંનો વાસો હશે. ટ્રામ ચલાવનારાઓ અને એવાજ બીજા હલકી વર્ણના ગણાતા લોકો એમાં રહેતા.

એ ચાલીને ઉપલે માળે એક ઓરડામાં શ્રી શશાંકમોહન હાજરા નામનો એક જુવાન રહેતો હતો. એ જ્યારે પકડાયો ત્યારે બોમ્બના મસાલા સંગાથે યોગ તેમજ સાધના વિષયના કેટલાંક

પુસ્તકો તેમજ લેખો એની કોટડીમાંથી મળી આવ્યાં. તપાસ ચાલતી વેળા કેટલાકે આ લેખો વિષે બોલતાં કહેલું કે એ કેવળ ઠગબાજી હતી--લોકોને ઉંધે રસ્તે દોરવવા માટેની યુક્તિ હતી. ખરી વાત હું જાણું છું—એ ઠગબાજી ન-હોતી. અમે સાચેજ અમારા નિત્ય જીવનમાં યોગસાધના ઉતારવા પ્રયત્ન કરેલો. શ્રી પુરૂષોત્તમ સર્વ કર્મોના નિયંતા છે, એવું અમે માત્ર બકવાદ રૂપે નહોતા બોલતા; અંતરના ઉંડાણની સાચી શ્રદ્ધાથી એ મુજબ અમે માનતા. અમારૂં કામ ફતેહમંદીથી પાર પાડે--તેટલાજ સારૂ માત્ર ઇશ્વરને નહોતા સંભારતા: પણ તે અકળકળાવિહારીના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરતાં મનન કરતાં કંઈ કંઈ દિવસો વહી જતા—કંઈ કંઈ રાતોના અખંડ ઉજાગરા થતા.

જે મહાન મોજું માતૃભૂમિ પર થઇને વહી ગયું છે અને હજુએ જાય છે તે એ અનાથનાથની આજ્ઞાથી ઉછળ્યું છે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. જે ભાવનાની સફળ પ્રેર-ણાને બળે હિન્દમૈયાનાં સેંકડો નવજુવાન બાળકોએ મૃત્યુ-ભેટને નોતરી અપાર દુઃખ અને આફતના મુખમાં પણ ગરવે વદને ધસારો કરેલો—જે લાગણીના જોશને પ્રતાપે તેમણે અનંત સંતાપ અને બેઇજ્જતી પણ ભારે સંયમથી સહન કરેલાં—તે પ્રેરણા, તે લાગણીની રેલ શું કોઇ કાળા માથાના માનવીએ દેશમાં આણી હતી? કે એના કાયમી-પણાનો આધાર શું કોઈ અમૂક માણસના મતમતાંતર કે જીવવા મરવા પર નિર્ભર છે?

છેક બાળક હતો, ત્યારથીજ સ્વદેશ ઉદ્ધારના વિચારો મારા અંતરમાં ઘોળાયા કરતા. મને કોઇએ એ વારસા રૂપે તો નથીજ આપ્યા. મારી રગરગમાં એટલી નાની ઉમ્મરે કોણે એ પ્રાણજ્યોતિ પ્રકટાવેલી? બચપણથીજ નાનકડા ભાઇભાંડુ સાથે એ વિષે ચર્ચા કરતો આવ્યો છું. તે વેળા સ્વદેશી ચળવળનો એકડેએક પણ પાટી પર નહોતો ચીતરાયો. આધેડ ઉમ્મરે ઘણાની સાથે વાત કરતાં જણાયું છે, કે મારા જેવા દેશમાં બીજા ઘણાયે છે; જાણે પોતાના રસ્તા ઘાટ પાર પાડવા ઇશ્વરે પહેલેથીજ બધી ગોઠવણો કરી ન હોય!

(૩)

બળવાનાં બીજ

ઈ. સ. ૧૯૧૫ની સાલ હિન્દના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન લેશે. એ વરસે બળવાની જે જબરદસ્ત યોજના અફળ નીવડી, તેવી મોટી યોજના સત્તાવનની સાલ પછી (પંજાબના કુકા વિદ્રોહ શિવાય) બીજી થઈ છે કે કેમ એ વિષે મોટો શક છે. એ કાવતરૂં પકડાયા પછીજ હિન્દ સંરક્ષણનો કાયદો દેશ પર લદાયો; છતાંયે સ્વદેશ ખાતાના સભાસદ શ્રીયુત ક્રેડોક સાહેબ વડી ધારાસભામાં એ કાયદાની સ્તુ-

આત કરતી વેળા બોલેલા, કે "we had had anarchism for a long time in Bengal, but the situation in the Punjab was serious, in Bengal it was less so બંગાળમાંયે કાવતરાંબાજી ઘણો કાળ ચાલી, પણ પંજાબમાં તો મામલો ગંભીર થઇ પડેલો; બંગાળમાં એટલે બધે દરજ્જે નહિ." ખરેખર, હિન્દુસ્તાનની દશા તે વખતે બહુ ભારે કટોકટીની હતી. પણ બંગાળા વિષે ક્રેડોક સાહેબને બહુજ ઓછી માહિતી હતી એ ચોકખું છે. કેટલાક દિવસ વીત્યા કેડે ક્રેડોક સાહેબે કબુલ કરેલું, કે પંજાબનાં કાવતરાંખોરો સાથેના બંગાળના બોંબવાદીઓના સંબંધ વિષે મારો જે તર્ક હતો, તે હવે બદલાઇ ગયો છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના ઘણા કાવતરાં કેસો દ્વારા બહુ બહુ વિગતો બહાર આવી છે. ઘણા માને છે, કે એ બધી વિગતોનો ઘણો ખરો ભાગ તો કલ્પિત—જૂઠોજ હશે. ઘણાએ મને કહ્યું હતું કે, સિપાઇડાઓએ જૂઠાં પાત્રો ઉભા કરીનેજ એ મુકદ્દમાના નાટકો ભજવ્યાં છે. દેશમાં ખરેખરજ એવાં કાવતરા યોજાયા હોય એમ લાગતું નથી.

એમના આવા શબ્દો સાંભળી મારૂં હૃદય વેદનાથી બળીને ખાખ થતું. લાગતું કે મારાં સ્વદેશભાંડુઓનું આત્મશક્તિનું જ્ઞાન એટલું બધું કટાઇ ગયું છે કે સ્વજાતિનો કોઇ માનવી આવું કંઇ કરી શકે, એ વાત તેમની તર્કશક્તિની પણ બહાર જાય છે!? અને માનસિક દર્દને લીધે હૈયું ખોલી બધી વાત કરાતી નહિ એટલે એ વેદના ભારે

દુ:ખ હતી. કોમાગાટામારૂના શીખ બેસારૂઓને કાનડામાં ઉતરવા ન દેવાથી તેમના અંતરમાં જે આગ સળગી ઉઠેલી તેના તણખા ચોમેર વિખરાતા હતા, ત્યારે માતૃભૂમિના એક પ્રાંતમાં બેસી આશાધૈર્યા હૃદયે, ચંચળ ચિત્તે હું તેને નિરખી રહ્યો હતો. પંજાબમાં જેઓ અમારા હતા તેમને કહી દીધેલું, કે કોમાગાટામારૂના મુસાફરો દેશમાં પગ મૂકે કે તરતજ તેમને આપણા પક્ષમાં ખેંચી લેવાના છે.

અમેરિકન ચિણગારી

કોમાગાટામારૂના મુસાફરો સ્વદેશને કિનારે પગ મૂકે ન મૂકે ત્યાં તો એક ભારે બનાવ બન્યો. અમારૂં આશાવૃક્ષ ફૂલી ફાલીને નવપલ્લવિત થવા લાગ્યું. જોતજોતામાં કાનડા અને કેલિફોરનિયાથી ટુકડીઓ રૂપે બીજાએ કેટલા શીખો આવવા લાગ્યા. આ બધા હિન્દુસ્તાન આવતાં રસ્તે ઠેકઠેકાણે ઉતરી પડી શીખ પોલિસ અને શીખ લશ્કરી ટુકડીઓમાં જઈ વિપ્લવાગ્નિ ચેતાવતા. ઘણો ખરો વખત હિન્દ બહાર રહેવા છતાં આવું મોટું છૂપું કાવતરૂં રચાયું કેમ, એ ઘણાને ન સમજાતું. તેથી ખુલ્લી રીતે, છચોક દરેક વહાણમાં અને દરેક બન્દરમાં તેઓ ક્રાન્તિની વાતો ફેલાવતા ફેલાવતા આવેલા. એને લીધેજ હિન્દી સરકાર ચેતી જવા પામી. જેમ જેમ શીખ મુસાફરોની ટુકડીઓ હિન્દુસ્તાનને કિનારે પગ મૂકવા લાગી તેમ તેમ સરકાર બહાદૂર તરફથી શિવાજ મુજબ તેમનું સ્વાગત કરવામાં આવતું ગયું. એ મુજબ એકજ ટોળાના લગભગ ત્રણસો માણસોને સીધા મુલતાનની

જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. એમાંના ઘણાકને સરકાર આગેવાન તરીકે ધારતી હતી. તેમ તેમાંના ઘણાની પાસે ઠીકઠીક પૈસો પણ હતો. અમેરિકામાં કેટલાંક વરસ ગાળી કમાઇને જે માલમતા એકઠી કરેલી તે લગભગ બધીજ એમણે સાથે આણી હતી.—નામદાર સરકારે બધીજ જપ્ત પણ કરી. એ રીતે એક જણ પાસેથી રૂપિઆ ત્રીસ હજાર જેવડી મોટી રકમ મળી આવી હતી. વળી ઘણા તો પોતે ભેગું કરેલું દ્રવ્ય કેલિફોરનિયા યુગાન્તર આશ્રમમાં આપી આવ્યા હતા.

બળવાખોરોના અખાડા

હવે એ સૌમાંથી સરકાર બહાદૂરની પ્રેમનજરમાંથી જેઓ છટકી ગયા, તેઓ આવીને પંજાબમાં એકઠા થવા લાગ્યા,—અને પોતપોતાનાં ટોળાં રચવા લાગ્યાં. શીખ લોકોનાં ધર્મમન્દિરોને ગુરૂદ્વારા કહે છે. અને ત્યાં આગળ એમના પુરોહિતો વાસો વસે છે. એમને ગ્રંથીજી કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક ગુરૂદ્વારામાં એક એક ગ્રંથી હોય છે. આ બધી ગુરૂદ્વારાઓમાં બળવાખોર શીખોના અખાડા હતા—ત્યાંજ તેઓ એક બીજાને મળતા. એક વેળા એક ગુરૂદ્વારામાં હું બેઠો હતો. એક શીખે આવીને ખબર આપી કે ફલાણાને ફલાણી ગુરૂદ્વારામાં દાખલ થતાં મેં જોયો હતો અને ત્યાં જઈ હું તેની સાથે મુલાકાત કરી આવ્યો. થોડીજ મિનિટો વીત્યા કેડે એ ટોળીનો આગેવાન અમારી ગુરૂદ્વારામાં આવી લાગ્યો. તેની સાથે નાણાં સંબંધી વાતચીત નીકળતાંજ તેણે

સોનાની ગોળ ગોળ ચક્તીઓ અમારી સમક્ષ મૂકી દીધી. અમેરિકન ગિનિઓ ગણતાં લગભગ એક હજાર રૂપિયા હતા એમ ગણતરી થઈ. દરેક ટોળીમાં એવુંજ હતું. બળવાના કાર્યમાં, સ્હેજ પણ મ્હોં કટાણું કર્યા શિવાય, સંપૂર્ણ ઉલ્લાસથી પોતાની અઢળક સંપત્તિને કુરબાન કરતા અનેક શીખોને જોયા છે—બંગાળામાં તેવું કદિ નથી નજરે ચઢયું. ખરેજ, આવો ઉત્સાહ, સ્વતંત્રતાની આવી ઉંડી વાસના અમેરિકાથી પાછા ફરેલા શીખોમાંજ જોવામાં આવી છે. એ શિવાયના પંજાબના બીજા રહેવાસીઓએ એમના પ્રત્યે કદિ લાગણી બતાવી નથી. ફક્ત પઠાણ અને શીખ લશ્કરી સિપાઇઓ સાથે તેમને ભારે સંબંધ બંધાયો હતો. એટલું તો ખરૂંજ, કે હિંદુસ્તાનની બીજી પ્રજાઓ કરતાં શીખ જાતિમાં એકસંપી અને એકદિલીની ભાવના બહુ મજબૂત અને સવિશેષ છે.

અમેરિકાથી જેઓ પાછા ફર્યા હતા તેઓમાંના ઘણાખરા તો ત્યાં મજૂરી કરતા. જેના ત્રીસ હજાર રૂપિયા જપ્ત થયાનું ઉપર લખ્યું છે તે કેલિફોરનિયામાં ખેતી કરીને આટલો માલદાર બન્યો હતો.

લશ્કરમાં પગપેસારો

એમના ઘણાં સગાંઓ હિન્દી સરકારના લશ્કરમાં હતા. હિંદમાં આવતાંજ તેમણે આ સિપાઇઓ સાથે મળી પ્રપંચ રચના શરૂ કરી. એ વેળા બંગાળા સાથે પંજાબનો જોગ બેઠો. બીજા બધા ગુણો છતાં બંગાળાના જેટલી વ્યવસ્થા શક્તિ (organising power) એમનામાં નહોતીજ. પણ

બંગાળા સાથે સંબંધ જોડાયો ત્યારથી બહુજ સરસ રીતે કામ થવા માંડયું. ઉત્તર હિન્દની લગભગ બધીજ લશ્કરી છાવણીઓમાં અમારી આવજા શરૂ થઇ ચૂકી. નૈઋત્ય તરફ છેક બન્નુથી માંડીને દાનાપૂર સુધીની એકે છાવણી બાકી નહોતી. દરેક ટુકડીનું કહેવું એમ હતું, કે અમે શરૂઆત કરવાના નથી; પણ બળવાનું મંડાણ થતાંજ સ્વતંત્રતાવાદીઓના સંઘમાં નક્કી જોડાઈ જઇશું. ફક્ત લાહોર અને ફિરોઝપૂરની ટુકડીઓએ પહેલેથીજ કામ શરૂ કરવાનું વચન આપ્યું. વિપ્લવવાદીઓએ કેટલી બધી ગંભીર રીતે બળવાની યોજના પગભર કરી હતી તેનું પહેલાં તો સરકાર બહાદૂરને જરા પણ ભાન નહોતું. તેમ નહોત તો તો તેઓ આટલો પગપેસારો નજ કરી શકત. આખરે પંજાબના પોલિસ ખાતાના એક મુસલમાન ડેપ્યુટી સુપ્રીટેન્ડન્ટે પોતાના એક જાસૂસને ખૂદ બળવાખોરોની ટોળીમાં દાખલ કર્યો—અને એ કૃપાલસિંહેજ આખરે બધી યોજનાઓનું નિકંદન વાળ્યું—બધી વાતો ઉઘાડી પાડી દીધી.

(૪)

પોલીસને હાથતાળી

કૃપાલસિંહ કેવી રીતે બળવાખોર મંડળમાં દાખલ થયો, અને કેવી રીતે બધું ધુળ મેળવ્યું, તે વાત યોગ્ય વખતે,

યોગ્ય સ્થળે આવશે. અહિં તો આ શીખ બળવાખોર મંડળની કેટલીક પિછાન વાંચકને કરાવી દઉં.

આ શીખમંડળની સંખ્યા કંઈ નાનીસુની નહોતી. જુદી જુદી ટોળીઓ રૂપે પણ ૬ થી સાત હજાર શીખો ઉત્તર અમેરિકા અને કાનડાથી દેશમાં પાછા ફર્યા હતા. પણ ઈ. સ. ૧૯૧૪ ના વરસવાળા Ingress Ordinance Act (પ્રવેશ વિષયક કાયદા) મુજબ ઘણાને તો તુરત જેલજ મળી, અને બીજા અનેકને નજરબંધી હેઠળ પોતપોતાના ગામમાં રહેવા કબૂલ થવું પડયું. જેમને નજરકેદ મળી તેઓ પણ બળવાના કામમાં ઝાઝી મદદ કરી નજ શકયા. કેમકે સૂરજ આથમે ત્યારથી તે સૂર્યોદય થતાં સુધી તેમનાથી ઘર બહાર નીકળાતું નહોતું. ગમે તે વખતે પોલિસ આવી ખબર અંતર પૂછે, તપાસ કરે, તો જવાબ આપવો પડે. સૂરજ ઉગ્યા પછી પણ તેમને પોતાનું ગામ છોડી પરગામ જવાની રજા નહોતી. તેમ બીજા કોઇ પરગામના માણસ ખુલ્લેખુલ્લી રીતે એમની મુલાકાત પણ લઇ શકતા નહિ. પછી જ્યારે કામ ખૂબ સરસ, સુઘટિત રીતે શરૂ થઈ ગયું ત્યારે એમનામાંના કેટલાકનો સ્વદેશપ્રેમ પ્રબળતાથી ભભુકી ઉઠવાથી તેઓ પોલિસની નજર ચૂકાવી, તેને હાથતાળી આપી ગુમ થઇ ગયા. પછી પોલીસ તો શું પણ તેનાં પોતાનાં છેક પાસેનાં સગાંને પણ તેમની કશી ખબર અંતર મળવી બંધ થઇ.

બળવાખોરોની પુખ્તતા

જે ભાવનાથી ઉછળતે હૈયે આ બધા શીખો હિન્દુસ્તાન આવેલા, તેમાં અહિં પગ મૂકતાંજ, ફેરફાર થયા વિના ન રહ્યો. છથી સાત હજાર પાછા ફરેલા શીખોમાંથી લગભગ અડધા તો પોતપોતાના કુટુંબ પરિવાર સાથે રહેવા ચાલ્યા ગયા. માત્ર બાકીના ખુબ મહેનતુપણે બળવાના કામમાં વળગી ગયા.

એમાંના ઘણાખરા શીખ હતા. અ-શીખ જૂજબાજ હશે. વધારેમાં વધારે ૨૫–૩૦ એવા હશે. તેઓ લગભગ બધાજ ખાસ્સી મોટી પાકટ ઉમ્મરના ગૃહસ્થો હતા. ઘણાને સ્ત્રી પુત્ર કન્યા આદિ પરિવાર પણ હતો. ચાળીસથી ઉપરની ઉમ્મરના પણ ઘણાને મેં જોયા હતા. કેટલાક તો બહુ ઘરડા પણ હતા. ભાઇ નિધાનસિંહ, ભાઇ સોહનસિંહ, ભાઈ કાળાસિંહ, ભાઇ કેરસિંહ—એમાંથી કોઈ પણ નાની ઉમ્મરનું નહોતું.

દિલ્હી કાવતરાં કેસમાં જેઓ પકડાયેલા તેમાંના પણ ઘણાખરા મોટી ઉમ્મરના હતા. અમીરચંદની ઉમ્મર પચાસથી વધારે હતી. અવધબિહારી પાકટ વયનો હતો.

માત્ર બંગાળમાંજ ખાસ કરી દુધમલ બાળક જેવા જુવાનિયાઓ બળવાન છૂપા જંગમાં જોડાયેલા. ઘણાને તો સંસારવહેવારનું જરાયે ભાન પણ નહોતું. સોળ વરસથી વીસ બાવીસ સુધીની ઉમ્મરવાળાજ ઘણા તો હતા.

બંગાળ એટલે—

ઘણુંખરૂં એમ લાગે છે કે બંગાળામાં ત્રીસથી ઉપર ઉમ્મર ગઇ એટલે જાણે બધો ઉત્સાહ ભાંગી જાય છે—બધું કામકાજ જાણે લથડે છે, પોતીકું ગુજરાન ચલાવવા શિવાય બીજું કંઈ પણ કરવાની વૃત્તિ રહેતીજ નથી. બંગાળની આશા તો એની નિશાળો—પાઠશાળાઓમાં ભણતા, ઉગતા, ઉછરતા જુવાન વર્ગ ઉપરજ રહેશે, કે તેઓ કંઇ પણ નૂર બતાવે. અને એટલું તો ખરૂંજ કે બંગાળના બળવાખોર જુવાનિયાઓને સંસાર વહેવારનું જ્ઞાન નહિ એ કબૂલ, પણ તેમણે ખીલતી જુવાનીમાંયે જે એકાગ્રતા, જે સાધક વૃત્તિ, જે તન્મનતા બતાવ્યાં છે તે બંગાળ બહાર બીજે નજરે નથીજ પડયાં.

બંગાળીબાબુનું એક લક્ષણ છે. તે જ્યારે એક્ વાત પકડે છે, ત્યારે સમસ્ત પ્રાણ તેમાં રેડે છે—સાચા અંતઃકરણથી તેને વળગી રહે છે. એક દાખલો આપું. બૌદ્ધ યુગમાં બંગાળવાસીઓએ બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર જેવા ખરા અંતરથી કર્યો હતો, તેવા સાચા હૃદયથી બીજી કોઇ પણ પ્રજાએ એ ધર્મ અંગીકાર નહોતો કર્યો; અને આખરે જ્યારે બીજી પ્રજાઓએ એકીવારે એ ધર્મને તજવો શરૂ કર્યો ત્યારે બંગાળા તેમની આંખમાં ખુંચવા લાગ્યું—કારણ બંગાળા તો પહેલાંની પેઠેજ એ ધર્મને સજડ વળગી રહ્યું હતું. હવે ઇંગ્રેજી અમલ હેઠળ બંગાળાએ પશ્ચિમનાં આચાર વહેવાર, રહેણીકરણી, શિક્ષાદીક્ષાને પોતાનું બીજું બધું ભૂલી

એવી ઉંડી રીતે જીવનમાં ઉતારી દીધા છે કે તેનો જોટો મળે તેમ નથી. ગુણ હોય કે દોષ હોય, બંગાળીઓનું આ એક લક્ષણ તો છેજ—કે જેને પકડે તેને તેઓ સજડ વળગી રહે છે. એટલે હાલ પણ સ્વદેશહિતપરત્વે જાગ્યા છે તે વાસના છૂટવાની નથી. સંસાર વહેવાર છૂટી જશે; પૈસો કમાવાનો બાજુએ રહેશે, પણ એ બધું છોડી બહાર ઝુકાવ્યા શિવાય તેમનાથી નહિજ રહેવાય.

અમારી ધગશ

એ બધા જુવાનિયામાંના ઘણાકને તો બહુ ઉચ્ચ આદર્શની પ્રેરણાભર્યા મેં જોયા છે—ધાંધલની–તોફાન મસ્તીભરી વૃત્તિ જરાયે ન મળે. સ્વદેશસેવાને ઉંડી એકાગ્ર ધર્મસાધનાના એક અંગ રૂપેજ તેમણે ગ્રહણ કરી હતી. કેવી રીતે સાચા મનુષ્ય બનાય, ચારિત્ર્યશાળી થવાય એ ધગશ તેમનામાં બહુ જોરથી ભભૂકતી.

શીખ લક્ષણો

પણ એવી ધગશ શીખો વિષે તો માત્ર બે ત્રણ જણ શિવાય બીજાનામાં મેં જોઈ નથી. અને જોડીયા પ્રાંતોમાં જે બળવાખોરોના સમાગમમાં હું આવ્યો છું તેમની પાસે તો બંગાળાના આ આદર્શવાદ વિષે ચર્ચા ઉપાડતાં એ વાત તેમને જરા પણ ગળે ઉતરી નહિ. અરે, તેમની શ્રદ્ધા પણ ન બેઠો—ઘણાને મેં વાત પ્રત્યે અશ્રદ્ધાનું સ્મિતહાસ્ય કરતાં જોયેલા.

પણ શીખ લોકોનો ઉત્સાહ તો પ્રચંડજ. તેમની સાહસિકતા, અને ગમે એટલું દુઃખ બરદાસ કરી લેવા જેટલી કઠણાઈ તો વિરલજ ગણાય, તેમની સુવિશાળ મજબૂત કાયા, માંસલ અવયવો અને ભરાઉ છાતી સૈ કોઈની નજર ખેંચતાં; દાઢીમૂછવાળો ભવ્ય ચહેરો અને દઢતાથી દીપી ઉઠતી મુખમુદ્રા જોઈ હરકોઈ જાલિમ ત્રાસ પામ્યા વિના ન રહે. તેમની ચાલમા પણ જાણે કંઈ ખાસ રહસ્ય દેખાતું—જાણે બન્ને પગ ઉપર સરખો ભાર મૂકીને મજબૂત રીતેજ તેઓ આગળ ધપે છે. પણ જેનો મૂછનો દોરોયે ફૂટયો નહોતો એવા નાજુક બાંધાના દુધમલ બાળક જેવા શાંત બંગાળી બાબુઓ પેઠે તેમનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ આદર્શો અને ભાવનાઓથી રંગાયેલું તો નહોતુંજ. આ હું એક સર્વસામાન્ય વાત કરૂં છું. અંગત વાત કહું તો કેટલાક શીખો માટે મને અપાર પૂજ્યભાવ છે. મારી આંદામાનકથા કહેતી વેળા એ વિષે વધારે જણાવવાનો પ્રસંગ આવશે.

અમેરિકાનું વાતાવરણ

સાધારણ રીતે "સુશિક્ષિત" કહેતાં આપણા મનમાં જે કલ્પના બંધાય છે, તેવી રીતના ભણેલા ગણેલા તો આ અમેરિકાથી પાછા ફરનારાઓમાં ભાગ્યેજ કોઇક હશે.—કદાચ નહિજ હોય. હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાંતના રહેવાસીઓ પેઠે માત્ર પૈસા કમાવાના ઉદ્દેશથી તેઓ અમેરિકા ગયેલા. સિંગાપોર, પિનાંગ, સિયામ, મલય દ્વિપકલ્પ અને ચીન દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં તેમની આવજા શરૂ થઇ. બીજી બાજુ

કાનડા અને ઉત્તર અમેરિકાના ઘણા ભાગોમાં પણ તેમણે એકજ હેતુથી પગપેસારો કર્યો હતો. સિંગાપોર, પિનાંગ અને હોંગકોંગમાં મોટે ભાગે તેઓ ઇંગ્રેજ સરકારના લશ્કરમાં કે મિલિટરી પોલિસ ખાતામાં કામ કરતા. પણ ચીન, સિયામ, મલય દ્વિપકલ્પમાં તો ઘણા મજૂર--હમાલનું કામ કરતા. કેટલાક કોન્ટ્રેકટરી વિગેરે જુદી જુદી જાતના બીજા સ્વતંત્ર ધંધાઓમાં પણ મશગૂલ હતા. કાનડા અને અમેરિકામાં તો તેઓ મોટે ભાગે મજૂરીના વ્યવસાયમાંજ રોકાયલા હતા. અમેરિકાના કેટલાક કારખાનાઓમાં તો અમેરિકાના મજૂર કરતાંએ તેમને વધારે માન મળતું. તેઓ અમેરિકન મજૂર કરતાં વેઠ-મહેનત વધારે કરી શકતા અને તેથી દ્રવ્ય પણ વધારે ભેગું કરી શકતા. આથી ઘણીક વાર તેમની અને ત્યાંના મજૂરોની વચ્ચે ગંભીર તકરારો પણ થતી. એમનામાંનાજ એકે મને કહેલું, કે એક વાર શહેરમાં એક બીજા વચ્ચે એટલી કડવાશ જામી હતી કે એક ભયંકર વઢવાડ શરૂ થઈ. પરિણામે શહેરમાંના બધા શીખો એક બાજુ, અને અમેરિકન મજૂરો બીજી બાજુ, હાથમાં ડાંગ દંડૂકા લઈ એક બીજાની ખબર લેવા મંડી પડ્યા; અર્થાત્ મારામારી શરૂ થઇ. ખાસ જાણવા લાયક અને યાદ રાખવા લાયક તો એ છે કે આ ઝગડામાં સરકાર તરફથી શીખોને બિલકુલ પજવવામાં આવ્યા નથી! હિન્દુસ્તાનમાં આવું બને તો મામલો કેવું રૂપ ધારણ કરે એ સૌ કોઈ કલ્પી શકે છે.

ઠીક. આ સૌ અમેરિકાવાસી શીખો સુશિક્ષિત ન ગ-

ણાય એ કબૂલ કરીએ; તોયે તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં લખાયલાં પુસ્તકો વાંચી શકતા; એટલુંજ નહિ પણ પોત-પોતાના ગામના જાતભાઈઓની ઉન્નતિ–પ્રગતિના વિષયમાં તેઓ ભારે ઉત્સાહ ધરાવતા.

ભણેલા નહિ પણ ગણેલા

પોતાના જાતભાઇઓની કેળવણીનું કામ આગળ ધપાવવા આ શીખ મજૂરોએ રૂા. દશથી પન્દર હજાર ભેગા કરીને દૂર દૂર અમેરિકાથી અહિં મોકલ્યા હતા. અમેરિકાની સ્વતંત્રતાથી ઉભરાતી આબોહવામાં વસીને અને મનમાનતું દ્રવ્ય પેદા કરવાથી તેઓની સ્વમાનવૃત્તિ અને આત્મશ્રદ્ધા તો અજબજ વધી ગઈ હતી. નવી દુનિયામાં વસવા છતાં ઘણાએ તો પોતાનો વેશપોશાકે બદલ્યો નહોતો; એટલુંજ નહિ, પણ ઘણાક તો હાથે રાંધીને સંપૂર્ણ સ્વદેશી પદ્ધતિનુંજ ભોજન પણ લેતા. ટૂંકમાં, આહારવિહારની શૈલી પૂરેપૂરી હિન્દી હતી. દેશથી જ્યારે તે બાજુ પહેલા ગયેલા ત્યારે તો ઇંગ્રેજી બોલતાં સુદ્ધાં ન આવડે--એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારી શકાય. પરન્તુ અમેરિકા ગયા બાદ ધીમે ધીમે ભાંગુ વટું ઇંગ્રેજી બોલવાનો મહાવરો થઈ ગયેલો. એમને મ્હોંડે એવું વટુંફૂટયું ઇંગ્રેજી સાંભળવામાં મને ભારે રમૂજ પડતી--ઘણો આનંદ થતો. પણ એવા કામચલાઉ ભાષાજ્ઞાન વડેજ એવા દૂર દેશમાં પણ તેઓ પોતાનું તમામ કામકાજ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતા; અને કમાતા પણ પુષ્કળ. છતાં એ દેશાવરમાં પણ સ્વદેશ સાથે તો તેમનો સંબંધ જેવો ને

તેવો લીલોછમ હતો. મજૂરીનું કામકાજ કરવા છતાં પોતાની માતૃભૂમિમાં શી શી ઘટનાઓ બની રહી છે તે જાણવા તેઓ હમ્મેશ વ્યાકુળ રહેતા.

બંગાળાની નવજાગૃતિની તરંગલહરી હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જેમ રેલાઈ ગઇ હતી તેમજ અમેરિકામાં દૂર દૂર વસેલી હૃદયવીણાઓમાં રણકારો કરવાને તે સમર્થ થઇજ હતી. હિન્દુસ્તાનમાં વિપ્લવભડકાના તણખાઓ જેમ આસપાસ ધીમે ધીમે વેરાતા ઉડતા હતા, તેમ અમેરિકામાં વસતા ઘણાકના અન્તરમાં પણ એ અગ્નિજ્વાળા ભડભડવા લાગી હતી.

ઘદર પાર્ટી

એવે સમયે ભાઇ કરતારસિંગ નામનો એક જુવાન આવી એમનામાં ભળ્યો. એણે ઓઢિયાની રૅવેનસ કોલેજમાં પહેલા વર્ષનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પછી ખાસ કારણને લઈને અમેરિકા જવું ઠીક ધારેલું. એની ઉમ્મર છેક દૂધમલ બાળક જેવી છતાં એની આગેવાની હેઠળ અનેક મોટી પાકટ ઉમ્મરના શીખોને પણ કામ કરતા મેં ભાળ્યા છે. પોતાના જેવાજ વિચારો ધરાવતા બેએક બીજા ભાઇઓ સાથે મસલત કરી એક છાપું કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે પોતાની સેવાઓથી પ્રત્યેક સ્થળે પંકાઈ ગયેલા કર્મવીર લાલા હરદયાળ હિન્દુસ્તાનમાં રહી ત્યાંની સરકારને ઉથલાવી નાંખવાની તમામ આશા તજી દઈ અમેરિકાના સોશિયાલિસ્ટો--સમાજવાદીઓ સાથે ભળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.

કરતારસિંગ અને તેના ભાઇબન્ધો આ કાળે હરદયાળજીની પાસે પોતાની છાપું કાઢવાની યોજના લઇને રજૂ થયા. સ્વદેશપ્રેમી હરદયાળ તો આવી કોઇ તકની ખોળમાંજ હતા, એટલે તેમણે તો તુરતજ એમાં પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને મદદ આપવાનું કહ્યું. આ પ્રકારે "ઘદર" નામથી ઠામઠામ ગવાઇ ગયેલા નામીચા પેપરની સ્થાપના થઇ; અને ધીમે ધીમે એની મારફતેજ ઘદરપાર્ટી--ઘદરમંડળનું સંગઠન થવું શરૂ થયું. એમનું મથક કેલિફોરનીઆ યુગાન્તર આશ્રમ હતું.

મહાયુદ્ધનું સળગવું

વીસમી સદીનો મહાન જંગ શરૂ થયો ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનના વિપ્લવવાદીઓને જરાયે ખ્યાલ ન્હોતો કે ઇંગ્રેજની સાથે જરમનીને આટલું વહેલું સળગી ઉઠશે. એમણે રાજક્રાન્તિની યોજનાઓ પણ એવી રીતેજ રચેલી કે ૧૦-૧૫ વરસ રહીને ખરેખરી આસમાની સુલતાની શરૂ થાય. આથીજ એ મહાન જંગ શરૂ થયો ત્યારે તેઓ ક્રાન્તિ કાજે તૈયાર નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ તેમનો હિન્દ બહાર વિપ્લવવાદીઓ સાથે કોઈ જાતનો સંપર્ક પણ નહતો. આજ કારણે અમેરિકાના વિપ્લવવાદીઓ ટુકડીબંધ અત્રે આવવા લાગ્યા, ત્યારે હિન્દવાસી સરકારદ્રોહીઓ તેમની સાથે એકાકાર થઈ શક્યા નહિ. થઈ શક્યા હોત તો ભારતની સ્થિતિ આજે કોઇ જુદીજ જાતની હોત, એવો સંભવ છે.

અમેરિકાના ભમતારામો પણ એ નહોતા જાણતા કે મહાયુદ્ધ આટલું જલદી ભભુકી ઉઠશે. એથી તેમની યોજનાઓ પણ જુદીજ રીતે રચાઈ હતી. તેમનું ધારવું એમ હતું, કે હિન્દુસ્તાનની બહારની કોઇ રાજસત્તાની મદદ લઇને યુદ્ધની ગોઠવણ કરી શકાશે. આથી તેઓ તે જાતની ગોઠવણ કરવામાં મંડ્યા હતા, એવામાં લડાઈ જાગી ઉઠી. બધા ગોઠવેલા ઘાટ તૂટીફુટીને મેદાન થઇ ગયા. આવું થયું એટલેજ ટુકડીબંધ હિન્દમાં આવી અત્રેના લશ્કરી સિપાઇઓને સાધી તેમની મારફતે સરકારને ઉથલાવી નાંખવી એજ એક ઉપાય બાકી રહ્યો છે એમ તેમને લાગ્યું. હજાર હજાર શીખો પરદેશમાંનો પોતાનો નેડો સંકેલી લઇ સ્વદેશ તરફ રવાના થયા.

સરકારની આંખમાં

પરન્તુ હિન્દુસ્તાનની સરકાર એમની ઘણી છાની છૂપી વાતો જાણી ગઈ હતી. કારણ તેઓ અમેરિકામાં ખુલ્લી રીતે હિન્દુસ્તાનમા કરવા ધારેલા વિપ્લવ વિષે ભાષણો કરતા હતા. વળી ઘદર છાપું પણ જાહેર રીતે છપાઇને બહાર પડતું અને વેચાતું. દશમી મે સત્તાવનના બળવાની એક જયન્તી તરીકે જાહેર રીતે ઉજવાતી. વળી લાલા હરદયાળની ઉપર અંગ્રેજ સરકારની સ્નેહાળ દૃષ્ટિ ખાસ ચોંટેલીજ રહેતી. કેટલીક વાર એમની નિત્યનોંધપોથીને પણ અજબ રીતે પગ થતા! છેવટે તેમને પકડવાની વાતો ચાલતી હતી ત્યારે એક અમેરિકને તેમને સાવચેત કરી મૂકયા. તુરતજ હરદયાળ અને

બીજા હિન્દીઓએ અમેરિકા તજી દઈ બીજે ભાગી જવાનુંજ ઠીક છે એમ નક્કી કર્યું.

જુદા જુદા સ્થળોના જરમન એલચીઓ (કોન્સલો) હિન્દુસ્તાનની સરકારને ઉથલાવી પાડવા ઈચ્છનારાઓને જુદી જુદી રીતે સહાય કરી રહ્યા હતા. અમેરિકાથી પાછી ફરેલી રાજદ્રોહી ટુકડીઓ પણ તેમની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ મળતાં તેનો લાભ લેવા ચૂકતી નહિ.

છોટાબડા પરમાનંદજી

એ રીતે કેટલાએક યૂરોપ તરફ ગયા, અને બાકીના બધા હિન્દુસ્તાન તરફ ઉપડ્યા. રસ્તે જ્યાં જ્યાં તક મળે ત્યાં ત્યાં પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરવા તેઓ ચૂકતા નહિ. એવું એક ટોળું જાપાનને બન્દરે આવી લાગ્યું. પરમાનંદ નામનો એક ઉછળતો જુવાન અહિં તેમની સાથે આવી મળ્યો. એનું મૂળ વતન ઝાંસી. આંદામાનમાં અમે એને છોટા પરમાનંદ કહેતા કારણ મોટા–બડા પરમાનંદની પદવી તો લાહોરની ડી. એ. વી કોલેજના પહેલાના પ્રોફેસર ભાઈ પરમાનંદજી એમ. એ. ને મળી હતી. એમને પણ લાહોર કાવતરાં કેસમાં જીંદગીભર કાળાપાણીની સજા થઈ હતી, પંજાબમાં શીખોની ચઢતી દશા વખતે સ્વદેશ અને સ્વધર્મ કાજે જ્યારે નીડર દેશસેવકો મુસલ્માન જાલિમોની સમશેર પર હોંશથી શિર ઝૂકાવતા હતા, ત્યારે પરમાનંદજીના એક વડવાએ આત્મબલિદાનનો કોઈ અનેરો મહિમા જીવનમાં ગૂંથી ગાયો હતો—તે વેળા મુસલ્માનોએ તેના તરવારથી

ટુકડા કર્યા હતા. તે કાળથી શીખોએ એ ગૌરવશીલ કુળને "ભાઇ"ની પરમ પ્રેમમય ઉપાધિ ભેટ કરી હતી. શીખોમાં આ "ભાઇ" નું સંબોધન બહુજ સન્માનનું સૂચક છે. એથીજ અમે સઘળા શીખોને તેમનાં નામ સાથે ભાઈ શબ્દ જોડીનેજ બોલાવતા.

આવેશ નહોતો !

ભાઈ ભગવાનસિંહ નામના શીખોના એક બહુ ઉત્સાહી આગેવાન હતા. એમનાં ભાષણો સાંભળીને કેટલાયે શીખો પોતાનો ધંધોધાપો તજી વિપ્લવ કાર્યમાં મદદ કરવા સારૂ દેશ પાછા ફર્યા હતા. એમણે માત્ર ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઇને બધું તજી દઇ વિપ્લવદીક્ષા લીધેલી એમ ધારવામાં ભૂલ છે. તેમનામાં ખરેખરજ સ્વદેશોદ્ધાર માટેની પ્રેરણા સફાળી જાગી ઉઠી હતી. આ રીતે દેશ પાછા ફરેલા ઘણાક શીખો સાથે મારે વાતચીત થઈ છે.—ખરેખર શરીરના અણુએ અણુમાં વ્યાપેલી પરાધિનતાના અગ્નિની ઝાળ ન સહેવાથી તેમણે આ કાર્યમાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો હતો. એમનામાંના કેટલાક પિનાંગની લશ્કરી ટુકડીઓમાં કામકાજ કરતા હતા. કેટલાક હોંગકોંગમાં ચોકીબાન–પહેરેગીર–હતા, અને કેટલાક વળી બીજોજ કોઇ ધંધો ચલાવતા હતા. એ વેળા હોંગકોંગમાં એક શીખ ટુકડી પણ હતી. આ ટુકડીમાં પણ એમણે પોતાની સત્તા ઝમાવી.

પાછા આવતાં

હિન્દ પાછા ફરેલા ટોળાઓમાં ઘણા ઇંગ્રેજ લશ્કરી

ટુકડીઓમાં નોંધાયેલાઓ પણ હતા. કેટલાકે વરસ, કેટલાકે દશ તો કેટલાકે છેક અગિયાર વરસ સુધી પણ લશ્કરનું લુણ ખાધું હતું. ત્રણ વરસથી ઓછા અનુભવવાળો તો કોઈજ નહોતો; કારણ કાયદા મુજબ ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વરસ તો નોકરી બજાવવાને સિપાઈ બંધાયજ છે. એમનામાં ઘણા મશીનગન ચલાવનારાયે હતા—તોપચી, ગોલંદાજો પણ હતા.

હિન્દુસ્તાન આવતાં રસ્તે પોલિસ ખાતાના અમલદારોએ એમને હિન્દ પાછા ફરવાનાં કારણો પૂછ્યાં. કોઈ કહે, કે પરણવા જાઉં છું; કોઈ કહે બહુ દહાડાનો વિજોગ થયો—હવે તો સગાં વહાલાંને ભેટું, વિગેરે. આગળ ઉપર અદાલતમાં મુકદ્દમો ચાલતી વેળા ન્યાયાધીશના એ જાતના સવાલોનો પણ એમણે એવોજ જવાબ વાળેલો. માત્ર એકજ જણે જુદી જાતનો જવાબ આપી ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ન્યાયાધીશે પૂછ્યું કે દેશમાં પાછા કેમ ફર્યા? તે કહે મારો સ્વદેશ છે તેથી. આ પંજાબી બ્રહ્મદેવનું નામ જગતરામ હતું. એ "ગદર" પત્રના સંપાદક તરીકે નીમાયેલો હતો. ગદર એટલે બળવો—રાજદ્રોહ; એ જણાવવું ભૂલી ગયો છું.

અંધેર

આ પાછા ફરેલા શીખોમાં કંઇ અજબ ઉત્સાહ હતો એ ખરૂં, પણ તેમને કામ કરવાની સાચી રીતિનીતિ તો નહોતીજ આવડતી એમાં શક નથી. એમનું નહોતું કોઇ મથક, કે નહોતી કોઇ શાખા. એક જણની દેખરેખ નીચે

૨૦ થી ૫૦ આદમી રહેતા. તેને એ આદમીઓનો સરદાર કહેવામાં આવતો. પણ આ સરદારો એક બીજાની સાથે કોઈવાર ભેગા મળતા કે પરસ્પર મસલત કરતા, એવું કંઈ નહોતું. મતલબ કે એકત્ર ભાવે કામ કરવાની ચાવી તેમની પાસે નહોતી, કારણ મુખ્ય મથક તરીકે કંઇ હતુંજ નહિ. આ પ્રમાણે કેટલાયે લોકો તદ્દન અવ્યવસ્થિત રીતે દેશમાં ધાંધલ મચાવતા પાછા ફરતા હતા તેની ભાળ કોણ રાખે! જેઓ મુલતાનમાં જેલવાસી હતા, તેઓ માત્ર એટલું બોલતા હવે બળવો જલદી શરૂ થશે અને અમે છુટી જઇશું. તેને બદલે તેમને તો એક બીજીજ જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. સમાનધર્મી એક લક્ષ્યવાળા મિત્રો એક સાથે રહેવાથી જે આનન્દ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પણ તેમને વંચિત કરવામાં આવ્યા.

આ બધા ટોળાં હિન્દમાં આવી બંગાળાના બળવાખોરોની શોધમાં પડ્યા. પણ પહેલેથીજ કોઇની સાથે સંબંધ જોડેલો નહિ—ઓળખાણ કરેલી નહિ એટલે પાત્ર અપાત્ર જેને તેને મ્હોંડે પંજાબના બળવાની વાત કરવા લાગ્યા. એ જમાનામાં કલકત્તામા રસ્તાના ચાલનારને મ્હોંડેથી પણ મેં પંજાબના થનારા બળવા વિષે વાતો સાંભળી છે! હિન્દ સંરક્ષણ કાયદો પસાર કરતી વેળા હારડીંજ સાહેબે પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

ફોકટ પ્રયત્ન

કરતારસિંગે આ વખતે બંગાળાના એક સારા પંકાયેલા

પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન સાથે મુલાકાત લીધી. તેણે તેને એવી સલાહ આપી કે તમે તમારે તમારી સગવડ અને ધારણા મુજબ કામ કર્યાં કરો—બંગાળા ખરી અણીને વખતે તમને મદદ કરવા નહિ ચૂકે.

હવે એમને થોડા ઘણા હથિયારોની જરૂર જણાઇ આવી. પંજાબના લશ્કરો પર આધાર રાખવાનો હતો એ ખરૂં, છતાં પોતાના બચાવ ખાતર પણ બનતાં સુધી દરેક કાર્યકર્તા પાસે હથિયાર હોવા જોઇએ—એ વિચારે થોડીક રિવોલ્વરોની જરૂર પડી. આ હેતુથી શ્રીયુત જગતરામને થોડાક રૂપિયા આપી કાબૂલ તરફ મોકલવામાં આવ્યા. જગતરામ બાપડો પેશાવરમાંજ પકડાઈ ગયો અને જેલમાં સબડવા પડયો. તે પછી એની સાથે આંદામાનમાં મારે મુલાકાત થઈ હતી.

ઝાંસીવાળા પરમાનંદને પણ આજ હેતુથી બંગાળ દેશમાં રવાના કર્યો હતો પણ તેયે કામ સિદ્ધ કર્યા શિવાયજ પાછો આવ્યો.

(૪)

જુનો જોગી

આ કાવતરાંની ગોઠવણો ચાલતી હતી તે વેળા કાશીની બહારના લોકો સાથે વાતચીત મુલાકાત કરવા માટે અમે

ખાસ મકાન નક્કી કરી મૂકયાં હતાં. પંજાબથી કોઈ મુલાકાત સારૂ આવે એટલે એવાજ એક ખાસ ઘરમાં પહેલવહેલાં ઉતારો લે. ત્યાં આગળથી ખબર મળે અને દૂરથી, તેની જાણુ વિના તેને નિહાળી ઓળખી લેવામાં આવે, તે પછીજ તેની સાથે મુલાકાત થતી. એક દિવસ હું કાશીમાંજ હતો. પંજાબથી કાવતરાંબાજ મંડળનોજ એક માણુસ પંજાબની તૈયારીઓ વિષેની ખબર લઇને મારી પાસે આવ્યો. કાવતરાંમાં જોડાવા માટે બે ત્રણુ હજાર શીખો સુનિશ્ચિત રીતે તૈયાર થઈ ગયા છે એ જાણી મારો અંતરાત્મા આનંદના આવેશથી જાણે નાચવા–ઉભરાવા લાગ્યો. પંજાબવાળાઓએ એની સાથે કહેવડાવેલું કે અમને રાસબિહારીજીની જરૂર છે. દિલ્હી કાવતરાં કેસના નાસી છૂટેલ આરોપી કર્મવીર રાસબિહારીનું નામ આ પ્રમાણે ઠેઠ અમેરિકા સુધી પંકાઈ ગયું હતું; આ શીખોએ એનું નામ ત્યાંજ સાંભળેલું.

અનેક કારણોસર રાસબિહારીનું કંઇ પંજાબ જવું બને તેવું નહોતું. એટલે મારે તે સ્થળની મુલાકાત લેવી એમ ઠર્યું. વાતચીતને અંતે નક્કી થયું કે પંજાબની પરિસ્થિતિ મારે જાતે ચોકસાઇથી તપાસી રિપોર્ટ કરવો, અને તે બાદ આગળ શું પગલાં લેવાં તે ઠરાવવું.

કરતારસિંગનો પ્રથમ પરિચય

પહેલેથીજ આટલું તો નક્કી હતું કે મારે જલન્ધર જઈ ત્યાંના શીખોના આગેવાનો સાથે વાતચીત કરવી. નવેમ્બર મહિનો પૂરો થવા આવ્યો હતો. ઋતુકાલના નિયમ

પ્રમાણે ઠંડી પડતી જતી હતી. એ કકડતી ઠંડીમાં લુધિયાના આવતાં મારી જોડે મુસાફરી કરનાર પેલા ભાઇની પિછાનમાંનો એક શીખ સ્ટેશન પર સ્વાગત કરવા આવેલો જણાયો. પેલા ભાઇએ એની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી આપી: ભાઈ કરતારસિંગ. કરતારસિંગ ગાડીમાં બેસી ગયો અને અમારી સંગાથે જલન્ધર તરફ તેણે પણ મુસાફરી આરંભી. રસ્તે થોડાઘણી વાતચીત થઈ. લુધિયાનામાં તે વેળા બસો ત્રણસો માણસો ભેગાં હતાં એમ મને ખબર મળી. એ બધાને જૂદી જૂદી તરફ જૂદે જૂદે કામે મોકલાશે. બધાય ગુરૂદ્વારામાં અધ્યયન કરવાને બ્હાને ભેગા થતા.

હજુયે બધું-બધું સાંભરે છે. આગગાડીના તે ખાનામાં અમે કેટલા બધા ભેળા મળ્યા હતા પણ બધાનાં મનમાં કંઇ કંઇ જૂદી જૂદીજ ભાવનાઓ ઘોળાઇ રહી હતી. અમે ત્રણ જણા કંઈ કંઇ વાતો કરતા ખરા, પણ હૃદયમાં જૂદાજ ભાવોનું પ્રાબલ્ય હતું. હું તો આખે રસ્તે એજ વિચારી રહ્યો હતો કે કોણ જાણે આ શીખ મંડળના સભ્યો કેવીક જાતના હશે, તેમનાં અભ્યાસ ભણતર આદિની કેવી કક્ષા હશે ? સાંભળ્યા પ્રમાણે ઘણાક ત્રીસ અને તેથી પણ વધારે ઉમ્મરના હતા. એ બધાઓની નજરમાં હું કેવો દેખાતો હઇશ—બાવીસ વરસનો દુધમલ જુવાનિયો—? મારૂં એમનામાં કંઇ વજન પડશે કે કેમ; આવા મોટા, ઉન્મત્ત, જનમંડળને યથેષ્ટ કાબૂમાં રાખી મારી ધારણાઓ શી રીતે બર લાવી શકીશ;—એવા એવા સેંકડો સવાલોથી મારૂ

હૃદય ખળભળી ઉઠયું હતું—અધીરૂં બન્યું હતું. સાથે અંતરની ઉંડી ઉંડી ગુફામાંથી છાની છૂપી રીતે એક આનન્દનું ઝરણું પણ વહેતું લાગતું—મનમાં થતું, કે સારાય જીવનનું સપનું હવે સફલ થવાનું છે. જુગજુગના અંધારા ઉલેચતા નવયુગનાં તેજ હવે આવશે; પણ—પણ એક વાતનો વિચાર આવતાંજ મારૂં સારૂં શરીર ધ્રૂજી ઉઠતું—મને કંપારી છૂટતી.—બંગાળ કયાં? સેંકડો હજારો વરસની બંગાળને કપાળે ચોંટેલી કાળી ટીલી મને હૃદયમાં ડંખ્યા કરતી. ભારે જોરાવર ઇચ્છા એમ પણ થતી, કે જાઉં બંગાળે, અને ત્યાંજ કામ કરૂં. પણ—પણ એ તો આપણે આડા ઉતર્યા.

લુધિયાના પછીનું બીજું સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું. કરતારસિંગે "બુલેટીન" નામનું છાપું ખરીદ્યું. છાપું વાંચતાં જણાયું કે કલકત્તામાં મુસલમાન લત્તાની એક ગલીમાં બોમ્બકાણ્ડ બની ગયો છે. વળી જાસૂસ ખાતામાંના ડેપ્યુટી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ શ્રી વસન્ત ચટ્ટોપાધ્યાયના ઘરમાં બે બોમ્બ પડયા છે; એક હેડ કોન્સ્ટેબલનો પગ ઉડી ગયો, કેટલાક ઘાયલ થયા, ઘરની દિવાલ તૂટી ફૂટી ગઈ, ઘણો સામાન સરંજામ ઉડાને બહાર પડયો, અને ઘરના ઓટલા આગળનો ફાનસ સ્તંભ તો ચૂરેચૂરા થઈ ગયો. વસન્તબાબુ જીવતા છૂટયા ખરા. હું! આ વાંચી મને ઘણીક વાતો સમજાઈ. પંજાબનો ઇતિહાસ પૂરો થયો, બંગાળની ચર્ચા ઉપાડવાનો છું તે પ્રસંગે આ બધી યોગ્ય સ્વરૂપમાં તમને જણાવવા નહિ ચૂકું.

શીખ આગેવાનો

આ પ્રમાણે ઠામ ઠામ બોમ્બ પડવાથી હિંદુસ્તાનમાં ચોમેર દેશસેવકોમાં હોહા મચી રહી. કોઇ વિરાટ કાવતરાંની છૂપી તૈયારીના આ બહારના પરપોટાજ માત્ર છે એમ ઘણાને લાગ્યું—અને તેને અંગે એવી જાતનાં ગુપ્ત મંડળો થાય તો સારૂં એવી અધૂરી પૂરી ઇચ્છા જાગ્યા વિના ન રહી. કરતારસિંગને તો આ ખબર વાંચી ગગનમાં પણ આનંદ ન માય. એક બીજાની સામું જૂએ, અને આંખોમાં આનંદના ચમકારા પ્રગટાવે. એમ ને એમ જલન્ધર આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન પર કરતારસિંગજીના થોડાક લાગતા વળગતાઓ વાટ જોતા ઉભા હતા. તેમની સાથે એને જે વાતચીત ગોઠડી કરવાનાં હતાં, તે થઈ ગયા બાદ અમે રેલપાટા ઓળંગીને નજીકમાંજ આવેલી એક વાડીમાં ગયા ત્યાં આ વિદ્રોહી મંડળના કેટલાક આગેવાનો હાજર હતા. તેમને જોઈ મારા જીવમાં જીવ આવ્યો, કે અહિં માત્ર હુંજ દૂધમલ બાળક ગણાઈ જવાનો નથી; મારા જેવડીજ ઉમ્મરના બીજાઓ પણ સામેલ છે ખરા. તે દિવસે હાજરમાં કરતારસિંગ, પૃથ્વીસિગ, અમરસિંગ, રામરાખા અને બીજો કોઇ એક શીખ, એટલા હતા. કરતારસિંગજી ૧૯–૨૦ વરસના હતા, અમરસિંગ અને પૃથ્વીસિંગ બંને રાજપૂત હતા, પણ તેમનો વસવાટ પંજાબમાં હતો. તેઓની ઉમ્મર ૨૪–૨૫થી વધારે નહોતી. રામારાનીાે બ્રાહ્મણ લાગતો હતો અને તે પણ જુવાનીનાં આંગણામાંજ હતો.

આ બધા બાપડા રાસબિહારીને મળવાની આશામાં ને આશામાં ઉત્સુક હૃદયે બેઠા હતા. મારી ઓળખાણ બધાની સાથે થઈ. તે વેળા કંઈ મેં એમનાં બધાંનાં નામઠામ પૂછ્યાં નહોતા; પરંતુ ક્રમે ક્રમે પ્રસંગોપાત મેં નામ જાણેલાં. અમારામા એવી જાતની ઝાઝી પૂછપરછ શંકાની નજરે જોવાતી, અને નામઠામ પૂછવા—જાણવાની ખાસ જરૂર કોઇને લાગતી નહિ. રાસબિહારી ખાસ કારણોસર ન આવી શકવાથી પોતાના જમણા હાથ જેવા આ બાબુજીને મારી સાથે મોકલ્યા છે એમ કહી પેલા કાશી તેડવા આવેલા ભાઇએ મારી પિછાન કરાવી. કરતારસિંગે કહ્યું: "પણ અમારે તો રાસબિહારીને મળવુંજ છે."

મેં તેને સમજ પાડી કે અહિં આવતાં પહેલાં અહિંના સંજોગોથી વાકેફ થવાની તેમને ભારે જરૂર છે અને તે શિવાય હાલ તેઓ એવી અવસ્થામાં છે કે હજુ પણ ઘણા દહાડા તેમનાથી કાશી છોડી આ બાજુ આવવાનું નહિજ બને.

તે બાદ મેં તેમને પંજાબના હાલ વિષે બધું પૂછ્યું; કેટલા માણસો જોડાયા છે, તેઓ એક બીજા સાથે કેવી રીતે મળે હળે છે, તેમના સાચેસાચા આગેવાનો કોણ છે? વિગેરે વિગેરે. પછી મેં કહ્યું, "જે તમારો ખરેખરો આગેવાન હોય, તેની સાથે મારી મુલાકાત થવાની જરૂર છે."

અમરસિંગ કહે, "વાંધોજ તે છે. અમારામાં કોઈ ખરેખરો પ્રભાવશાળી આગેવાન નથી, તેથી તો રાસબિહારીની

જરૂર છે. અહિં અમે જે થોડા ઘણા છીએ તેમનું જ્ઞા
ઊઠાં જેટલું છે એટલે કોઈ જાતનું વ્યવસ્થિત કામ થ
શકતું નથી. બંગાળાની મદદની અમને ખાસ, ખાસ જરૂ
છે. બંગાળામાં તમે ઘણોક વખત થયાં કામ આરંભેલું
એટલે આપનાં જ્ઞાન અને અનુભવ ઘડાયેલાં છે.”

ઉદ્યાપનની ગંભીરતા

કરતારસિંગે પણ આ વાત કબૂલ કરી. પણ પ
અમરસિંગને કહ્યું, “દેખો ભાઈ, ઐસે હિમ્મત કયું હાર
હો! દેખ લેના, કામકે વખત પર તુમ્હારે હી ભીતર
કિતને છીપે હૂએ રૂસ્તમ નીકલેંગે!”

મતલબમાં તે દિવસની વાતચીત પરથી મને એટ
સમજાયું કે જે મહાન સ્વાતંત્ર્ય-ઉદ્યાપનનું વ્રત તેમ
ગ્રહણ કર્યું હતું, તેની મહત્તાનું તેમને પૂરૂં પૂરૂં ભા
હતું અને પોતાની શક્તિનું માપ કાઢતાં કંઇક આત્મશ્ર
ખૂટવાથી બહારના કોઇ ટેકાની તેમને ઘણી જરૂર લાગ
હતી. સાથે એ પણ વાત ધ્યાનમાં આવી, કે એમના
કોઈ પણ સાચેસાચો કામ કરનાર હોય તો તે કરતારસિં
જ. એનામાં જેટલી આત્મશ્રદ્ધા જણાતી હતી તેટલી વિ
કોઇ દહાડો કોઈ માણસ મહાન કાર્ય ન ઉકેલી શકે. ઘ
વ્યક્તિઓમાં અહંકારનો ભાવ હોય છે, પણ સાચી શુ
આત્મશ્રદ્ધા વિરલ છે. અહંકાર અને આત્મશ્રદ્ધામાં આસમ
જમીનનું અંતર છે. અહંકારમાં અન્યને ઉતારી પાડવા
વૃત્તિ રહેલી છે. જે અહંકારમાં તેવી વૃત્તિનો સ્હેજ

અંશ નથી તેનું નામ આત્મશ્રદ્ધા.

મુખ્ય આધાર

એ તો ઠીક. પંજાબની અવસ્થા મેં આ લોકો પાસેથી જાણી લીધી. તેમાંની ઘણીક વાતો આગલાં પાનાંઓમાં આવી ગઇ. વાતચીતમાં મને એ જણાઈ ગયું કે આમની કાવતરાંબાજીનો મુખ્ય આધાર પંજાબનું શીખ લશ્કર છે. કરતારસિંગ અમેરિકાથી પાછા ફરેલા શીખોની પહેલવહેલીજ ટુકડીમાં અહિં આવેલો અને સપ્ટેમ્બર મહિનાથી આ કામમાં ગૂંથાયેલો એમ તેણે જાતે મને કહ્યું.

બંગાળાની તૈયારી

પછી કરતારસિંગે પૂછ્યું, "બંગાળા હથિયાર ઓજારની બાબતમાં કેટલીક મદદ કરશે વારૂ? ત્યાં કેટલા હજાર બંદૂકોનો સંગ્રહ છે?" (વિગેરે)

મેં સામો સવાલ કર્યો, "તમે શું ધારો છો? બંગાળાની તૈયારી બાબત તમને શું લાગે છે?"

તે કહે—"અમને તો લાગે છે કે બંગાળા પૂરતું તૈયાર છે. બંગાળામાં જોઇતો હથિયારસંગ્રહ થઈ ચૂક્યો હોવો જોઇએ. તમારી જન્મભૂમિ તો આજ ઘણા ઘણા વરસોથી આ જાતની તૈયારી કરતી આવી છે. અરે, અમારામાંના પરમાનન્દને તો તેના કોઈ બંગાળી દોસ્તે ૫૦૦ રિવોલ્વર આપવાનું વચન પણ આપ્યું છે. તેથી તો પરમાનંદ બંગાળા જઇ પહોંચ્યો છે."

ખોટા ખ્યાલો

મારે સાચી સ્થિતિ તુરત સમજાવવી પડી:

"જોજો, પરમાનંદને જેણે આમ કહ્યું હશે, તે કોઈ બીજુંજ માનવી દેખાય છે. બંગાળામાં કોઇ પણ સ્થળે ૫૦૦ રિવોલ્વરનો સંગ્રહ છે નહિ. જેણે આમ કહ્યું છે તે કોઇ બડો જૂઠો ગપ્પીદાસજ છે."

"ત્યારે તો પછી બંગાળ અમને શી મદદ કરવાનું હતું? પંજાબની સાથે સાથેજ બંગાળામાં બળવો નહિ ફાટી ઉઠે? ત્યાં તમારા હાથ પર અત્યારે કેટલાક માણસ છે?"

બીજું કોઇ હોત—

બીજું કોઇ હોત, બીજો વખત હોત, તો આવા આટલા સવાલ હું પૂછનારને પૂછવાજ ન દેત. કદાચ પૂછત જ, તો હું જવાબ દેતે, કે—

"એ બધું જાણીને તમારે શી પંચાત? એમ માની લ્યો, કે બીજે કોઈ ઠેકાણે કોઇ જાતની તૈયારી નથી. એમ છતાં તમે આ યજ્ઞમાં જોડાશો ખરા? બધી વ્યવસ્થાનો પૂરેપૂરો ભાર તમારેજ માથે છે એવા ભાન સાથે તમે આ પંગતમાં ભળવા રાજી થશો? વિગેરે."

આવોજ જબાબ મેં આપ્યો હોત. અરે, આ તો ઠીક છે, પણ બંગાળામાં તો એવા પણ મહાવીરો હતા, કે અમારે ત્યાં "આવી આવી" જંગી તૈયારીઓ છે એમ ખોટાં ગપોડાં લગાવી પોતાના મંડળમાં માણસો ભેગાં કરવાનો

પ્રયત્ન ચલાવતા. અસ્તુ.

સાચો ચિતાર

કરતારસિંગે આવો સવાલ પૂછયો, એટલે તેને હવે જવાબ તો દેવોજ જોઇએ. આથી મેં કહ્યું, "જૂઓ, બંગાળમાં તમારી પેઠેજ લશ્કરમાં ઘૂસવાની તક અમને મળે તેમ હોત, તો તો અમે કયારનીયે સારી સલ્તનત ઉથલાવી પાડી હોત. બંગાળામાં મુખ્યત્વે કરી જુવાનિયાઓ અને વિદ્યાર્થી અવસ્થાના સભ્યોજ આ યોજનામાં ભળેલા છે અને એ જે સભ્યો ભળેલા છે તેની સંપૂર્ણ પસંદગી અમે એવી સુંદર કરેલી છે, કે તેમનામાંનો એકેએક અડધી રાતે પણ મૃત્યુનો ભેટો કરવાને માટે પથારીમાંથી ઉઠીને ઉભો થાય. મરણિયાઓનેજ અમે પસંદ કરેલા છે; એટલે અમારી પાસે સંખ્યાની નજરે બહુ ઓછાં માણુસો છે. બહુ તો બેએક હજાર હશે.

માથું ઉંચકીયે ત્યારે—

આમ છતાં મારી શ્રદ્ધા છે, કે જે દિવસે ખુલ્લેખુલ્લો બળવો અમે જાહેર કરીએ, તે દિવસે બીજાં હજારો માણુસો અમારી સાથે આવીને ભળ્યા વિના નહિ રહે. કામનું મંડાણ પંજાબમાં થાય, તો પણ એટલી વાતમાં તો નિશ્ચિંતજ રહેજો, કે બંગાળ એ હાકલને ઝીલવામાં પાછું નહિ પડે. બંગાળ કોઈ જબરદસ્ત પ્રયત્ન કરશે. ઇંગ્રેજને બંગાળમાંજ એટલી બધી શકિતનો વ્યય કરવાની જરૂર પડશે, કે પંજાબ તરફ તેનાથી પૂરતું ધ્યાન નહિજ આપી શકાય."

દીર્ઘ દૃષ્ટિ

એટલું કહ્યા બાદ વળી ઉમેર્યું, "અત્યારેજ ત્રિજોરી લુંટવી, કે પોલિસ બરાખ પર હુમલો કરવો વિગેરે સાધારણ કામ તો બંગાળ કરી શકે તેમ છે. પણ તે પછી શું? એ ભાવીનો વિચાર કરીનેજ હજુ સુધી બંગાળે કામ શરૂ કર્યું નથી."

અમારી સાથે વિચાર મસલત કર્યા શિવાય કશું કરશો મા, એમ મેં તેને ખાસ સમજાવીને કહ્યું–તેના મગજમાં ઉંડું ઠસાવ્યું. એણે કહ્યું:

"તમે કહો છો તે વાજબી છે. આપણે બહુજ સાવધ રહી કામ લેવાનું છે, જેથી આટઆટલી સંઘરેલી શક્તિ એળે ન જાય. થોડી ઘણી હોહાદોડધામમાં કે સંગીન કાર્ય કર્યા વિનાજ તમામ શકિત વેડફાઈ ન જાય એ ખાસ સંભાળવાનુંજ છે."

વ્યવસ્થિત થાઓ

મેં સલાહ આપી, કે ઘણાખરા ભાઈઓને પોતપોતાના ગામમાંજ રહેવાનું કહેજો. ફક્ત આગેવાનો અને પ્રસંગોપાત કામ ચાલુ રાખવા સારૂ જરૂર પૂરતા માણસોનેજ સંગાથે રાખવા. બાકીનાઓના થોડાક વિભાગો પાડી દઈને દરેક વિભાગ પર એક એક મુખી નીમી દેવો, જેથી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેની મારફત બધાને એકત્ર પણ કરીજ શકાય. એ રીતે છૂટીછવાઈ ટુકડીઓ રૂપે વિખૂટા પડી ન જશે તો બહુજ થોડા વખતમાં બધાજ પકડાઈ ગયા વિના નહિ

રહે."

વળી એમ પણ જણાવ્યું કે:

"તમારામાંથી એક જણ મારી સાથે ચાલો, તેને હું રાસબિહારી પાસે લઈ જાઉં. તેમની સાથે વાતચીત કરી તેમની સલાહ અનુસાર જે કંઈ નક્કી કરવું હશે તે થઈ શકશે."

મારૂં આ સૂચન તેને ગમી ગયું અને તે એણે ખૂશીથી સ્વીકાર્યું. એમ ઠર્યું, કે પૃથ્વીસિંહ સાથે મારે લાહોરમાં ફરી મુલાકાત કરવી અને પછી તેનેજ સંગાથમાં લઇને રાસબિહારી પાસે જવુ એ ઠીક છે.

હથિયારની માંગણી

કરતારસિંગે મારી પાસે થોડી ઘણી રિવોલ્વરાદિ શસ્ત્રો માટે માંગણી કરી. પોતાનું રક્ષણ કરવા સારૂ, કે કોઇ કોઈ વાર નાની ત્રિજોરી લુંટવાને, પણ પાસે હથિયાર તો જોઇએજ ને!

જ્યારે એ લોકો અમેરિકાથી દેશમાં આવ્યા, ત્યારે જુદે જુદે સ્થળેથી થોડી થોડી બંદુકો લેતા આવેલા. નામવર બ્રિટીશ સરકારના સમર્થ જાસૂસખાતાની નજર ચૂકવીને પણ એ બન્દુકો દેશમાં પ્રવેશ કરવા પામી હતી. ડોલના તળીયામાં એક લાકડું કે પતરાનું ઢાંકણુ જેવું બનાવી તેની અંદર રિવોલ્વરો લવાતી. કેટલેક દહાડે આ યુક્તિનું પોગળ ફૂટી ગયું. પછી ઘણીક વાર તો હિન્દુસ્તાનને બન્દરે આવી પહોંચતી વેળા ખલાસીઓને તેની સોંપણુ કરી દઇ જ્યારે તક અને અવકાશ મળે ત્યારે તેમની પાસેથી લાવી નાંખ-

વાની યુક્તિ પણ લડાવવામાં આવી. આ પ્રમાણે કેટલાંક હથિયાર તેમના હાથમાં આવેલાં; પણ એટલાથી ચાલે તેમ નહોતું–બીજાની જરુર હતી. મેં કાશીથી થોડાંક રિવોલ્વર અને ગોળીઓ આણેલી હતી તે કરતારસિંગને આપી દીધી અને કહ્યુ:

"હાથ ઉપર જેટલી હતી તેટલીજ આણી છે. પછી બીજી થોડી ઘણી આપી શકાશે."

સાથે સાથે એમ પણ કહ્યું, કે અમારી પાસે પણ ઝાઝો સરંજામ નથી, એટલે બહુ આશા રાખવા જશો તો છેતરાશો.

બોમ્બની બનાવટ

પણ બોમ્બબાજીના વિષયમાં મેં તેમને જણાવ્યું, કે બંગાળીઓ એ પ્રયોગમાં એક્કા બન્યા છે, એમાં શક નથી. અને જરુર હોય તેટલા પ્રમાણમાં બોમ્બની જોગવાઇ કરી શકાશે ખરી. પંજાબીઓ પણ તે વેળા એક જાતના બોમ્બ તો બનાવતાજ હતા. તેઓ સીસા અને પિત્તળનો એક જાતનો ખડીઓ ઘડતા—એ બોમ્બનું ખોળીયું. આ ખડીઆના મોંઢા પર પેચદાર ઢાંકણું રહેતું અને તે ચઢાવી દીધું એટલે ખડીયો રીતસર સપ્પટ બન્ધ થઈ જાય. એમાં ભરવામાં સુરંગ (પત્થર) ફોડવામાં વપરાય છે તેજ મીક્ષ્ચર વાપરતા. (ક્લોરેટ ઓફ પોટાશ વિગેરે) વધારામાં કાચની એક નાનકડી શીશી (દેશીજ) બનાવતા હતા; તેમાં સલ્ફ્યુરીક એસીડ ભરી તેનું મ્હોં બંધ કરી તેને પેલા ખડીયામાંની બખોલમાં ગોઠવવામાં આવતી. સ્હેજ અથડામણથી પણ

ફાટી જાય. ઘણીક વાર આજ મશાલા સાથે ખાંડ પણ ભેળતા. શીશી ફૂટતાંજ એસીડ, પોટાશ, અને ખાંડના સંયોગથી ધડાકો થઈ બોમ્બ ફૂટે અને પેલા ખડીયાની કચ્ચરકચ્ચર ચારે બાજુએ ઉડી પડે. આ બોમ્બ કંઈ ખાસ ઘાતક ન ગણાય. ઘણી વાર તો ફાટતોજ નહિ અને ફાટે તોયે હત્યા તો કરીજ નહોતો શકતો.

મેં તેમને બંગાળાના બોમ્બની વિગત સમજાવી. તે તો બહુજ ભયંકર વસ્તુ છે એ વાત તેમના મગજ પર મેં સારી પેઠે ઠસાવી.

કરતારસિંહને મેં કહ્યું કે "તમને જોઇએ તો પંજાબમાં જુદે જુદે સ્થળે કયાં કયાં કેટકેટલા બોમ્બ રાખેલા છે તે હું કહી શકીશ."

કેવું અંધેર!!

કરતારસિંગે હરખભેર એ વાત જાણવા આગ્રહ કર્યો, એટલે મેં તેને પૂછ્યું "હવે પછી તમારી મુલાકાત કયાં આગળ થશે?

તે કહે, "હું કયાં પડાવ નાંખીશ એનું કંઈ ખાસ નક્કી નથી."

મેં પૂછ્યું, "એવું કોઈ આપનું મથક નથી, જ્યાં જવાથી તમામ માહિતી મળી શકે?"

"ના."

વળી તેણે કહ્યું. કે "આ બધા તો જુદે જુદે ઠેકાણે કામે ચાલ્યા જશે. અને કામ થઈ રહે ત્યારે વળી પાછા

એક નક્કી કરેલે ઠેકાણે ભેગા મળશે. પણ જો કોઈ કારણથી ભેગા ન થઈ શકે તો ગુરૂદ્વારામાં તપાસ કરવા શિવાય ભાળ મેળવવાનું બીજું કોઈ સાધન નહિ એ વાત પણ ખરીજ."

આ સાંભળી મારી અજાયબીનો પાર રહ્યો નહિ. મને લાગ્યું, કે ખુલ્લે હૃદયે બધી પૂરેપૂરી વાતો મને જણાવાતી નથી કે શું ?

આવી જાતનો શક પડવાથી મારી ખાસ ટેવ મુજબ બીજી કંઈ પણ પૂછપરછ કરવાનું મેં માંડી વાળ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ જાતની સલાહ સૂચના પણ નજ આપી.

પણ એ મારી ભૂલજ હતી. આગળ ઉપર અમારો સંબંધ વધારે ગાઢો ઝામ્યો ત્યારે મને ચોકસ માલમ પડ્યું, કે એણે કહેલી બીના તદન સાચીજ હતી. જાણ્યું, ત્યારે એવી પરિસ્થિતિ ટાળવાને પ્રયત્ન કર્યા વિના પણ હું રહી ન શક્યો; પણ આ વેળા તો જ્યાં આ બધી વાતચીત ચાલતી હતી તે બાગમાં આવી લાગ્યો, ત્યારથીજ હું સમજી ગયલો, કે આ બધાનું જલન્ધરમાં પણ કંઇ ઠરીઠામ મથક નથી. જેઓ હાજર હતા તે બધા જલન્ધરમાં બહારથી આવીનેજ ભેળા મળેલા. અને અહિં પણ એવો એ લોકોનો કોઈ અખાડો ન હોતો જ્યાં જઇને તેઓ નિરાંતે નચિંત જીવે બેસે.

અને—, અને આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં તેઓ રાસબિહારીને અહિં આણવા ઈચ્છતા હતા ! ગાંડાનાં કંઇ

જુદાં ગામ વસે છે? રૂા. સાડાસાત હજારનું તો જેને પકડવા સારૂ ઇનામ જાહેર થઇ ચૂકયું હતું તેને આમ અજાણ્યે, જરા પણ ઈરાદા વિના આ લોકો સકંજામાં લાવી મૂકતજને!

એ તો ઠીક. આ બધું સાંભળ્યા બાદ મેં કરતારસિંગને અમૂક ઠેકાણે આવવા સારૂ ખબર આપી. તેણે આવવાનું કબૂલ પણ કર્યું. એમ પણ ઠર્યું કે તેજ સ્ટેશને મારે તેને લઇ જવો અને ત્યાં અમે બનાવી સંઘરી રાખેલા બોમ્બ આપવા.

પંજાબકી રોટિયાં

ઘડિયાળમાં જોયું, તો આગગાડીનો વખત થવા આવ્યો હતો. સૌ પોતપોતાને કામે જવા માટે ઉઠ્યા. હું અને પેલો મારો (તેડાગર) મિત્ર બન્ને એક હોટલમાં ગયા. મારો ભાઇબંધ તો મત્સ્ય માંસ વિગેરેને અડતોયે નથી, એમ ત્યાંજ મેં જાણ્યું—આથી મારે પણ લાચારીથી ત્યાં ભાજીખાઉજ બનીને બેસી રહેવું પડ્યું. પણ પંજાબની ભુંજેલી રોટી અને દાળ ભાવ્યાંયે ખરા, એ કબૂલવું જોઇએ. સુન્દર વાનગી છે.

હું પણ પહેલાં તો જબરો વનસ્પત્યાહારી હતો. પણ મેં એવી રીતે કેટલી વેળા માંસાહાર છોડયો—ગ્રહ્યો હવે તેનો તો હિસાબજ નથી રહ્યો! એક વાત સાંભરે છે તે કહી દઉં.—

વટલાયો.

એક વેળા હરદ્વારથી લક્ષાર (જંક્ષન) સ્ટેશને આવી

ત્યાં હું રાસબિહારી–(દાદા) ની વાટ જોતો હતો. સાંજની ગાડીમાં દાદા આવનાર હતા. જંક્ષન પર સુન્દર ઉપાહારગૃહ હતુંજ, એટલે આપણે હાથ મ્હોં ધોઈ ત્યાં આગળ પધાર્યા.

વૈટરે પૂછ્યું, "ક્યા લાઉં ?"

હુકમ આપ્યો, "રોટી ઔર તરકારી લે આઓ."

એ તો લાવ્યો, સુન્દર દેખાવડી "રોટિયાં"–ઔર, ઔર--ક્યા ? તો કે માંસ ! ભોગ મારા ! જાણતોજ નહોતો કે પંજાબમાં માંસનેજ તકરારી સંબોધે છે. હું તો મોટી આફતમાં આવી પડયો. હવે શું કરવું? ઓરડર આપ્યો અને આવી પડી તે વસ્તુ પાછીએ કેમ ઠેલાય ? આ લોકો મારે માટે કેવા વિચાર લાવે ? ખૂબ ઘોળાઘોળ બાદ ખાઈ જવાનુંજ ઠરાવ્યું. હવે શી ગમ્મત બની તે જૂઓ.

સાંજે દાદા આવી લાગ્યા. તેની સાથે હું તો ફરી ખાવા સારૂ ગયો. તેમણે રોટી અને માંસ લાવવા વરદી આપી. પણ વરદી આપ્યા બાદ તુરત અચકાઇ, મારા તરફ જોઈ ગણુગણ્યા—"પણ તું તો માસ ખાશે નહિ.--" એમ બબડી બીજી કોઈ વસ્તુ માટે વરદી આપવા જતા હતા. એટલે મારેજ તેમને અટકાવી દેવા પડ્યા, "કંઈ નહિ, જે આવે છે તે આવવા દો. હું તો સ્હવારે વટલાયેલોજ છું"—એમ કહી સ્હવારનો અનુભવ વર્ણવીને કહ્યું કે સ્હવારેજ ખાધું છે તો વળી અત્યારે ન ખાવાનો ઢોંગ શા માટે આદરૂં ? પણ દાદા કહે, "ભાઇ, મનમાં કંઇ દિલગીર થવાપણું રાખીશ નહિ." હું હસ્યો. ત્યારથી વ્રત તૂટ્યું અને

મેં માંસ ખાવું શરૂ કર્યું. માંસ પણ ખાતો, અને બોમ્બ-ગોળા હાથમાં લઇને આમતેમ દોડધામે મચાવતો, છતાં હું ક્રૂર તો નથીજ.

મારે મથકે

એ તો ઠીક. ચોખાની રોટી અને દાળ ખાધા બાદ-પેટોબાને સંતુષ્ટ કરી તાજોમાજો થઈ કરતારસિંગને માટે બોમ્બ ભેગા કરવાને હું રવાના થયો અને મારી સાથેનો પેલો પંજાબી વીર લાહોર તરફ ઉપડયો. મારે ઠામઠેકાણે પહોંચ્યા બાદ હું તો અમારા મથક પર લાગલો પહોંચ્યો. ત્યાં અમારામાંનો જે મુખ્ય હતો તેને બીજી બધી વિગતો તો મેં નજ જણાવી, પરંતુ એટલું તો કહ્યું કે, મારે બોમ્બ જોઇએ છીએ; અને એક શીખ ભાઈ આવીને તે લઇ જશે.

ચેતવણી

શીખનું નામ સાંભળી સ્હેજ ચંચળ થઇને તેણે કહ્યું, જોજો ભાઇ સાન્યાલ ! આ શીખ લોકોની સાથે ભળતાંહળતાં જરા સંભાળવાનું છે હોં કે ! એમના ઉપર સરકારની ખૂબ ખફાદષ્ટિ છે. એમની સાથે વધારે ન હળવામાંજ માલ છે.

મેં મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું.—આ તો ખરેખરી આફત ! એક તો પૂરો ભરોંસોયે બેસતો નથી; અને વળી અહિં તો સંબંધ પણ તજવાની ભલામણ થાય છે !

બહારથી તો હા ભણી; પણ ઠરાવેલે વખતે હું સ્ટેશન પર જઈ હાજર થયો.

કરતાર ક્યાં ?

ટ્રેન વખતસર આવી; પણ તેમાં કરતારસિંહ ન દેખાયો. તે પછીની ટ્રેનનો ટાઇમ પણ મેં સાચવ્યો. સારૂં સ્ટેશન હું ખૂંદી વળ્યો--કેટલાયે લોકોના મોંઢાં સામું મીટ માંડી ટગર ટગર જોયું, પણ કરતાર આવ્યો હોય તોજ મળે ને !

લાચારીથી હું ઘેર પાછો ફર્યો. હવે કરતારની સાથે ફરી ક્યાં અને ક્યારે મુલાકાત થશે તેનો મને જરાયે ખ્યાલ નહોતો. એમના મંડળમાંના કોઇને તેનો ખ્યાલ હોય એવો પણ સંભવ ન લાગ્યો. બોમ્બ બોમ્બને ઠેકાણે રહ્યા અને હું તો રવાના થયો:

લાહોર તરફ.

ત્યાં મારા આગલા પરિચયવાળાઓ સાથે વાતચીત કરીને તેમની પાસેથી પંજાબ વિષે માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો.

આ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળેથી મેં જે રંગબેરંગી માહિતી એકઠી કરી, તેમાંની ઘણી તો હું વાંચકને ચરણે રજુ પણ કરી ચૂકયો.

પૃથ્વીસિંહ

સાંજે લાહોરમાં એક ખુલ્લી જગ્યાએ ઉભો રહી પૃથ્વીસિંહ મારી વાટ કાગડોળે જોઈ રહ્યો હતો. તેને મેં કરતારસિંહની ગેરહાજરી વિષે વાત કરી. અલબત્ત એ પણ કરતારને વિષે કોઇ જાતની ખબર અંતર તો આપી શકે

એમ હતુંજ નહિ. કાશી આવવાની બાબતમાં એણે જણાવ્યું કે હાલ ત્રણ ચારેક દિવસ સુધી તો મારાથી નીકળાય તેવું નથી, તે પછી બને ખરૂં.

પાંચમી ડીસેમ્બરને દિવસે પંજાબ મેલમાં બેસી એણે કાશી આવી પહોંચવું એમ ઠર્યું. મારે તેને રાસબિહારીના રહેઠાણ આગળ લઈ જવો એમ મેં કબૂલ્યું. પણ હજુ સુધી દાદાનું નિવાસગૃહ કયે સ્થળે આવેલું છે તે વાત મેં એનાથી છૂપાવીજ.

બંગાળી વિ. ઉત્તરવાસી.

લાહોર છોડતાં પહેલાં મેં જેમની સાથે મુલાકાત કરી હતી તેમનામાંના એકને વિષે મારે અહિં થોડું ઘણું કહેવું છે. ઘણું કરી એ પંજાબી ન હતો. પહેલાં એનો વાસો જોડીયા પ્રાંતમાંના કોઇ એક પ્રદેશમાં હતો. પણ હવે તો એ અસ્સલ પંજાબીજ થયો હતો.—એની રહેણી કરણી, આચાર વિચાર સર્વ કંઇ પંજાબી ઢબછબનાંજ થઈ ગયાં હતાં. પોતે કહે ત્યાં સુધી એ પંજાબી નથી એમ પારખવું બિલ્કુલ અશકય જ હતું. એમ તો ઘણા બંગાળીઓ પણ બંગાળ બહાર વસે છે; પરંતુ તેમની 'બંગાળવાસીતા' તેમનામાંથી સ્હેલાઇથી ભૂંસાઈ જઈ શકતી નથી. ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર પેઢી સુધી—અરે તેથી પણ વધારે વિદેશમાં વસવાટ કરવા છતાં તેઓ ઠેઠ સુધી બંગાળીજ રહે છે.—ઉલટું એવે એવે સ્થળે જાણે નાનકડાં બંગાળી સંસ્થાનોજ જામી જાય છે. પરંતુ ઉત્તર હિંદના ઘણા પ્રદેશના લોકોને મેં

જોયા છે—તેઓ એકલવાયા બીજે સ્થળે ઘણો વખત વાસ કરવાથી પોતાનું પ્રાંતિકત્વ તો વીસરીજ જાય છે.—જે દેશમાં રહે છે ત્યાંના લોકો સાથે તદ્દન એકાકાર બની રહે છે.

વિલક્ષણ વ્યક્તિ

કાશી પાછા જતાં પહેલાં આવા એ ભાઈ સાથે થયેલી વાતચીતમાં એક જાતની સંકોચવૃત્તિનો અનુભવ થવાથી મને અપાર દુઃખ થયું. જુદા જુદા વિષયો પર વાત થયા બાદ દિલ્હી કાવતરાં કેસ વિષે ચર્ચા નીકળી.

એ કહે, વસન્તકુમારને માટે દ્રવ્ય અને બેરીસ્ટરની મદદ તો કરી, પરંતુ એકંદરે મામલામાં બંગાળે અમને બિલ્કુલ સહાય નથીજ આપી. એવા બીજા પણ તેણે બે ત્રણ આક્ષેપો બંગાળાની ઉપર કર્યા. મને તો તે વેળાની બધી વાતો વિગતોની પૂરેપૂરી માહિતી નહોતી. પરંતુ મને જે કંઇ માલમ હતું તેને આધારે મેં પેલા ભાઇને જણાવ્યું કે મંડળ તરફથી અમે કોઇને કોઈ જાતની મદદ કરીજ નથી, વસંત બાબુને જે મદદ મળી હતી તે પણ તેના કોઇ આપ્ત કે સ્નેહી તરફથી ખાનગી રીતે—ખાનગી ખરચે મળી હતી.

પંજાબના આ નવા શીખ બળવાખોર સંપ્રદાય વિષે મેં તેનો અભિપ્રાય પૂછયો. જાણે પોતે એ વિષયમાં બિલ્કુલજ અણવાકેફ હોય તેવી રીતે એણે જવાબ આપ્યો. એના જવાબ પરથી એટલું તો મને ખુલ્લું સમજાયું કે એ ઘણું જાણે છે, પરંતુ મને જણાવવા માટે બિલકુલ રાજી નથી.

એની પાસેથી કઢાવી શકાય, તેટલી માહિતી તો મારે

કઢાવવીજ હતી. એનું કહેવું એમ હતું કે આ નૂતન બળવાખોર શીખ સંપ્રદાય કેવળ સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છે છે—કોઇની પણ મદદની એને અભિલાષા નથી.

મનની મોળાશ

એના બોલવાનો ધ્વનિ એવો હતો, કે છટ્ બંગાળા! તારે આમાં ડાકું મારવાની શી જરૂર!!

મેં મારી શાંતિ જાળવી. માસ મનોવિકારોનો મારા વદન પર જરાયે પડછાયો પડવા ન દીધો, અને પૂછ્યું, "વારૂ, રાસબિહારી અહિં આવે, તો કાર્ય આગળ ધપાવવાનું વધારે જોરથી બને ખરૂં ને!"

"એની ઈચ્છા હોય, તો આવે."

શબ્દે શબ્દે અવગણના તરતી હતી—ઉભરાતી હતી.

મને સમજ પડવા લાગી. રાસબિહારીને આ બાજુ લાવવા—તેડવા—નોંતરવા એને કંઈ ખાસ હોંશ કે ઇચ્છા ન હતી. એનો રાસબિહારી સાથે આગળનો જૂનો પરિચય હતો, એ હું કળી જઈ શકયો.

'કોઈ કોઇ શીખ આગેવાનો સાથે મારો મેળાપ કરાવી આપશો?' એવી મેં માંગણી કરી જોઇ.

"એવા કોઈ ખાસ આગેવાનો સાથે મારે સંબંધ નથી." એણે જણાવ્યું. અને એજ—બરાબર એજ—જીવ્હા વડે એણે થોડીજ મિનિટો પહેલાં લાહોરમાં ભેગા કરેલા ત્રણસો રૂપિયા એક શીખ આગેવાનને આપ્યા હોવાનું કબૂલ કર્યું હતું!

શીખ બળવા સંપ્રદાયની અનેક વિગતો એણે મારાથી છૂપાવવા પ્રયત્ન કર્યો—ભલેને, તેમ તો તેમ. મારા હૃદયને તેથી થોડોજ કંઇ આઘાત પહોંચવાનો હતો?

માણસ માણસમાં ફેર

કુપદને દૂર ઠેલવાનો ગમે એવો પ્રયત્ન કરો છતાં એ કોઇ ઝીણામાં ઝીણા છિદ્ર મારફતે પ્રવેશ કરેજ છે—મારો પોતાનો એવો અનુભવ છે. આ નરવીરના હૃદયની સંકુચિત વૃત્તિ જોઈ મને સાચેજ ક્ષોભ થયો. પણ વાંચકને એક ચેતવણી આપું છું. આ નમૂનો જોઇ એમ મા ધારશો, કે બધાય પંજાબીઓનાં મન આટલાં મેલાં હતાં—આટલાં સાંકડાં હતાં! ના, ના. જે ખરેખરા કામના કરનારા હતા તેઓ બીજા પ્રાંતભાઇઓ કરતાં તો બંગસંતાનો તરફ ઘણાજ વધારે સ્નેહભાવ અને શ્રદ્ધાળુતાથી વર્તતા. અરે ખુદ પોતાનાં દેશજન—પંજાબી ભાઇઓ કરતાં પણ કેટલાક શીખોને તો બંગાળીઓ પર વધારે વહાલ ઉપજતું.

સર્વોત્તમ લક્ષણો

મને તો લાગે છે કે જેઓ ખરૂં રચનાત્મક કામ નથી કરી શકતા, તેઓજ બીજાઓની ટીકા કર્યા કરવાનું શીખે છે. આ, ઉપર બતાવેલા ભાઈશ્રીએ પણ કેટલીક વેળા અમને અમારા કામકાજમાં થોડી ઘણી મદદ કરેલી ખરી. પરંતુ સરવાળે જોતાં તો તેઓ અમારાથી દૂરના દૂર જ રહેતા હતા. એટલે અમારો એમની સાથે એવો ખાસ ગાઢ સંબંધ

નહોતો. પણ પંજાબની સાચેસાચી અવસ્થાનું સાર્વત્રિક અવલોકન કરવાના ખાસ હેતુથી મેં બધાયની પાસેથી માહિતી ભેગી કરવાનો મનસૂબો કર્યો હતો. અને એટલું તો ખરુંજ, કે આફતકાળે ગમે તેવી લાલચોને વટાવીને પણ છૂપી વાતો એ કદી નહિજ ફોડે એ બાબત અમારી ખાત્રી હતીજ. અરે, એક વાર એવો પ્રસંગ બની પણ ગયો હતો, અને ત્યારે એ અગ્નિસ્નાન કસોટીમાંથી એ અણિશુદ્ધ પાર પણ ઉતારેલોજ.

કાશી પ્રયાણ

અસ્તુ. બળવાનો એક નવો અધ્યાય શરૂ થઈ ચૂક્યો છે એમ વિચારીને આગગાડીમાં બેસી હું કાશી તરફ તુરતજ ઉપડયો. મનમાં ચટપટી થઈ રહી હતી કે ક્યારે કાશી સ્ટેશને ઉતરું અને ક્યારે જઈને રાસ્દાને સર્વ હકીકત નિવેદન કરું.

પંજાબની અવસ્થા

પંજાબની અવસ્થા જોઈ એક વાતની તો મારી સચોટ ખાતરી થતી જતી હતી.—કે આ ભેગી થયેલ જીવનશક્તિને જો તુરતજ સુસંયત અને વ્યવસ્થિત કરવામાં ન આવે તો આ શીખ મરણિયાઓ તકની વાટ જોયા વિના કાળેઅકાળે એવું કંઇક કરી બેસશે, કે એ એકત્રિત થયેલી સર્વ શક્તિ કંઈ પણ કાર્યસિદ્ધિ કરવાને બદલે વ્યર્થજ છિન્નભિન્ન થઇ જશે.—અરે, આટલો હું સાવધ હતો, આટલો ચેતેલો હતો, તોયે અનંત શકિતવાળા એ સર્વેશની ઇચ્છાએ એ શક્તિ

આખરે તો રેલાઇજ ગઇ—ઢોળાઇજ ગઈ.—અલબત્ત આ જગતના વિકાસક્રમમાં તો સર્વ કંઇને સુયોગ્ય સ્થાન છેજ; તેમ એ પણ સાંકળનો એક આંકડોજ; એમ ગણીએ તો એ એક જાદું દૃષ્ટિબિંદુ ખરૂં. અસ્તુ.

ક્યારે જાઉં બંગાળે!

આમ વિચારો કરતાં કરતાં રસ્તેજ મેં તો ઠરાવેલું, કે જેમ બને તેમ જલદી દાદાને—રાસબિહારીને—એ બાજુ મોકલી આપવા; એટલુંજ નહિ, પણ અમારી બાજુ તરફ પણ સૈનિક વર્ગમાં કામકાજ શરૂ કરી દેવું. આટલા દિવસ એ તરફ ધ્યાન ન આપવાનાં કારણો તો આગળ બતાવીશ. મેં તો નિશ્ચય કર્યો, દાદાને પંજાબ મોકલી મારે એકદમ બંગાળા તરફ દોટ મૂકવી. ઘણા દિવસો થયાં મેં એ બાજુ પગ નહોતો મૂકયો, અને ત્યાં જઇ કામ કરવાને હૈયું કુદાકૂદ કરી રહ્યું હતું એ બાજુ મને જવા દેવા માટે દાદાની પરવાનગી મેં ઘણી વાર જાચેલી; પણ એનો નન્નો તે નન્નોજ રહેલો.

પંજાબ પૂરો થયો. જોડીયા પ્રાંતમાંથી ગાડી સડસડાટ ચાલી જાય છે. સાંજનું ઝઝકળું પૂરૂં થવા આવ્યું છે. મારા ડબ્બામાં ઝાઝા કોઇ બેસારૂઓ હતા નહિ—અમે કુલ ત્રણ ચારેક હતા.

મહાયુદ્ધ અને લશ્કરભરતી

એ જમાનામાં એવું એકે સ્થાન નહોતું, કે જ્યાં વીસમી

સદીના મહા વિલક્ષણ કુરૂક્ષેત્ર વિષેની ચર્ચા ન ચાલતી હોય! અમારા વચ્ચે પણ આપસઆપસમાં વાતચીત કરતાં એજ વિષય શરૂ થયો. મેં એક સહ—બેસારૂ (આ શબ્દ ભાષામાં ઉમેરવા જેવો નથી વારૂ?) ને પૂછયું:—કેમ, તમારા ગામમાં સિપાઇભિરતી કેવા પાયા પર ચાલે છે?

એણે કહ્યું, "લાલચો, કાલાવાલા, અને ખટપટના તો પાર નથી; છતાં ભરતી તો નરમગરમજ ચાલે છે, એમાં શક નથી. સિપાઇઓ મેળવવાનું કામ કઠણ થઇ પડયું છે. ખૂબ ભારે ભારે પગારોની, અરે, એક મહિનાનો પગાર તો પહેલેથીજ આપી દેવાની પણ લાલચો બતાવાય છે. ખુદ મામલતદારો અને બીજા ઓદ્ધેદારો સિપાઇભરતીને માટે ગામેગામ અલખ જગાવતા નીકળી પડ્યા છે. અને જેઓ વધારે પ્રમાણમાં ભરતી કરે—કરાવે છે, તેમને બહુ સારી દલાલી પણ અપાયજ છે. પણ એટએટલી ખટપટો છતાં લશ્કરમાં ઝાઝા નથી જોડાતા. સિપાઈ થવાની યોગ્યતાવાળા જુવાનિયાઓ એક ગામથી બીજે ગામ ભાગતા ફરે છે."

"ત્યારે તો ઇચ્છા મુજબ સિપાઇઓ મળી નથી શકતા, એ વાત સાચી, કેમ?"

"અરે, એ વાતનો ખ્યાલ તો આ વિગત તમે જાણશો ત્યારેજ આવશે, કે કેટલાક ગધેડાઓ નોહમાં ફસાઇને જોડાયા બાદ જ્યારે નોકરીનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યારે છોડવાની બહુ બહુ ઈચ્છા છતાં નોકરી છોડી શકતા નથી, અને પછી નાસવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એટલે પોલિસ મારફત

ગિરફતાર થાય છે."

પંજાબમાં પણ એવીજ ફજેતી થતી હોવાનું મેં સાંભળ્યું હતું.—ત્યાં પણ ભરતીનું કામ મન્દ પડી ગયું હતું.

પ્રજાની એકવૃત્તિ

પરંતુ આજ વેળાએ એક બીજી વસ્તુ પણ મારા ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહી નહિ. અને તે એ, કે ઠામઠામ જ્યાં આ વાતો ચર્ચાતી, ત્યાં અભણવર્ગમાં તો શબ્દે શબ્દે ઇંગ્રેજો પ્રત્યેનો ગુસ્સો-તિરસ્કાર તરી આવતો. એક કિસ્સો વર્ણવું.

એક દિવસ કાશીમાં પત્થરના બાંધેલા એક ચોતરા પર બેસી હું એક હિંદુસ્તાની સાથે કોઇક અંગત વિષયની વાતચીત કરી રહ્યો હતો. પાસેજ એક ખેડુત ઘાસ કાપતો હતો. અચાનક અમારી પાસે આવીને તે હસતાં હસતાં કહે, "બાબુ, ઇંગ્રેજનું રાજ હવે રહેશે ખરૂં ?"

મેં પૂછ્યું, "તને કેમ લાગે છે વારૂ ?"

"બાબુજી, હવે તો ઇંગ્રેજનું રાજ ચાલુ રહે એમ લાગતું નથી.–એમનો સમય હવે ભરાઈ ચૂકયો લાગે છે. જરમનો કયારે આવશે ?"

મેં તેને તુરતજ સમજાવ્યું, કે જરમનો અહિં આવ્યાથી આપણને કોઈજ જાતનો ફાયદો નથી. પણ તે તો જીદજ લઈને બેઠો, "નહિ, નહિ બાબુજી ! ઇંગ્રેજ લોકોનું રાજ ઈન્સાફી રીતે નથી ચાલતું. એ તો હવે આટલેથી પતે એજ ઠીક છે."

પછી મારે તેને જે સમજાવવું હતું તે મેં સમજાવ્યું

તેની ચર્ચા અહિં આપવાની જરૂર નથી જોતો. પણ એટલું ખરૂં, કે આવો આ અભણ ખેડુત પણ તેના વિચારોમાં "બાબુ" હુકાર ન પૂરે તો તેની ઉપર ગુસ્સો થાય—એટલી પોતાના વિચારોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો.

પોલિસનો ત્રાસ

પંજાબ મેલ બરાબર ત્રણેક વાગે કાશી આવી લાગ્યો. તે વેળા મારા ઉપર જાસૂસો અને છૂપી પોલિસનો ખૂબ પ્રેમ (!) હતો. સ્હવારના પહોરથી માંડી લગભગ નવદશ વાગ્યા સુધી એ હનુમાનજીઓ મારા ઘરના દરવાજાની સામે અથવા તો આસપાસમાંજ કોઇ સ્થળે બેસી રહે અને હું જ્યાં જ્યાં જાઉં ત્યાં ત્યાં મારી પાછળ મારા પડછાયા કરતાં પણ વધારે ઝીણવટથી ફર્યાં કરે. હું ઘર બહાર ન નીકળું, તો મારી મુલાકાતે આવનારાઓને પણ તેમના તરફથી કંઇ ને કંઈ ત્રાસ થતો તો ખરોજ. પોલિસોએ જાણવું જોઇએ કે ફલાણાની સાથે મારે ગાઢો સંબંધ છે, એટલે થઈ ચૂક્યું; તેની દશા બરાબર મારા જેવીજ થવાની.

એ યે એક જમાનો હતો, જ્યારે મારા જેવા સાથે ભળવું હળવું એ પણ એક સરકારી ગુન્હો હતો!

પોલિસની અફલાતુન ચતુરાઈ

પણ—

પણ એવા એવા કરડા સરકારી પહેરા હેઠળ પણ પ્રત્યેક જાતનું કામકાજ નિયમિત અને હમ્મેશની રીત મુજબ

કરતાં અમને આવડતું. એટએટલા જાપતા હેઠળજ અમે અંગાળથી બોમ્બ રિવોલ્વર કાશી આણેલાં અને કાશીથી પંજાબને જુદે જુદે મથકે પ્હોંચાડેલા. —કહો, સરકારી પોલિસની કેવીક ચતુરાઇ હશે ! જાસૂસની આંખમાં ધૂળ નાંખવી અને તેને હથેલીમાં ધોળે દિવસે પણ ચાંદ બતાવવો એ કામ અમને તો બચ્ચાં ખેલ જેટલું સરળજ લાગતું.

શેરને માથે સવાશેર

કેવી રીતે અમે સરકારનો આવો કડક જાપતો પણ વટાવી દેતા તેનો સ્હેજસાજ ખ્યાલ આપું, અને પછીજ આગળ ચાલું.

ઘરની બહાર નીકળવાનો સમય અમે બહુજ ચતુરાઈપૂર્વક અને વિચાર કર્યા બાદજ સાધતા, કે જેથી પહેરા પર બેઠેલા માણુસને જરાયે ખબર પણ ન પડે. છતાં કોઈ કારણસર તેમની જાણુમાંજ બહાર નીકળવું પડે અને તે પીછો પકડે, તો તે વેળા જુદીજ યુક્તિ લડાવતા. તે વેળા મંડળનું બળવાબાજીનું કામકાજજ ન કરતાં, આમ તેમ કોઇ બીજાને ત્યાંજ જઇ આવવું, કે બજારમાં આંટા મારવા, અથવા તો કંઈ બીજુંજ દુનિયાદારીનું સાદુંસીધું કામ પાર પાડવું એવી જાતનો ક્રમ રાખેલો હતો. ઘરનાં લોક મનમાં વિચારે,—કે "ઓહો, આજે કંઈ શચી ખૂબ વહેવારૂ બની ગયો ને!" *તેમ ન બને તો કારમાઇકલ પુસ્તકાલયમાં જઈ ચોપડાં

* શચીબાબુની તે વેળા કેવળ વિદ્યાર્થી અવસ્થા અને કાચી ઉમરજ હતી.

ઉથલાવી કે ચોપાનિયાંઓ–પેપરો વાંચી ઘેર પાછો ફરતો.

ખાસ કરીને ઉનાળામાં તો એ પ્રમાણે ખૂબ તરેહથી રખડપટ્ટી કર્યા બાદ ઘેર આવી માથામાં તેલફૂલેલ લગાવી, ચોળી, ગંગા મૈયાના પુણ્યજળમાં ડૂબકી મારવા પડતો, અને બાપડા હનુમાનજીને જરા નિરાંતે ઠરવા દેતો. મારી પાછળ ફરતાં ભટકતાં તેના પગનો કંઈ ઓછો કૂચો થતો હતો ! !

સંતાકુકડીની રમત

એટલી વાત તો જણાવવી જોઇએ કે આ સરકારી જાસૂસનો કોઇ જાતનો અંગત વિરોધભાવ કોઇની સાથે ન હતો; અમારી જ્યારે સામસામી "દૃષ્ટેદૃષ્ટ" મળતી અને પરસ્પર–તારામૈત્રક રચાતું ત્યારે નવજુવાન પતિપત્ની પેઠે અમે બંન્ને હસ્યા વિના નજ રહેતા. વળી કોઇ વાર ત્રીજા માળની બારી ઉઘાડી હું બહાર ડોકીઉં કરતો, કે જોઉં તો ખરો, જનાબ શું કરે છે? તે વેળા તે જો મને જુએ તો બાપડો શરમાઇ જાય અને મન્દ હાસ્ય કરી ધીમે ધીમે આમ તેમ ફરવા–રખડવા નીકળી પડે. આવી સંતાકુકડી રમતાં અમને તો ભારે મઝાજ પડતી. જ્યારે જ્યારે એની આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો પ્રયત્ન સફળ થતો ત્યારે ત્યારે ભારે ખુશાલી ઉપજ્યા શિવાય રહેતી નહિ. કદાચ પ્રયત્ન નકામો જાય તો યે થોડી ઘણી રમૂજ પેદા થતી. પરન્તુ કોઈકવાર તેમના પહેરાને લીધેજ કોઇ ખાસ અગત્યની યોજના ભાંગી પડતી, ત્યારે તો એમના ઉપર ખરેખરો ગુસ્સો ચઢતો.

"કેવળ ગમ્મત ખાતર ?"

ઘણીયે વાર હું તેને સમજાવતો, કે "ભાઈરે, તું તારે તારી નોકરી ભલે કોઈ ઉપાયે ખડી રાખ. પણ આમ રાત-દહાડો ઘરની બહાર દરવાજા આગળ પડ્યાપાથર્યા રહેવું એ ઠીક નથી. ઘરનાં માણસો કે પાડપડોશીઓ શો વિચાર કરે! અને જો, નામદાર સમશેર બહાદૂર સરકારને તો લાગે છે કે હું કોણ જાણે કેવાંક ભયંકર કામમાં ગૂંચવાયેલો છું. પણ તેનો એ ખ્યાલ કેવળ ભૂલભરેલો છે. તું ગરીબ માણસ, તારી નોકરી ભલે ચલાવ્યાં કર પણ નાહક મને વારંવાર ચિઢવીશ નહિ."

અપવાદ રૂપે—

આવા જાસૂસોમાંના કેટલાક તો બહુ ભલા, પરમેશ્વર-નાજ માણસ હતા. તેઓ અમારી સાથે એટલી નમનતાઈથી અને માયાળુપણે વાત કરતા, કે તેમના પર મને જરાયે ગુસ્સો ન ચઢતાં કેવળ દયા અને અનુકમ્પાની લાગણીજ થઈ આવતી. તેઓ પણ પછી તો બહુ તકલીફ ન લેતાં સાંજે માત્ર હું કાશીમાં છું કે નહિ તલાશ કરતા, અને બાકીનો વખત તો પાસેનીજ ગલીમાં કે મોટા રસ્તાપરની કોઈ દુકાને બેસી ગપ્પાં સપ્પાં હાંકયા કરતા. અલબત્ત, મને પાસેથી નીકળતો જૂએ, તો તો તેમને પીછો પકડ્યા સિવાય ચાલતુજ નહિ.

ભોગ બાપડાના!

અરે, એક તો એવો મળેલો કે જાણે મારો સાત જ-

નમનો દુશ્મન ન હોય! તેવી ચીવટતાથીજ એ મારો પીછો પકડતો. તેને બરાબર મેદાન આપવામાં હું પણ કંઈ કચાશ રાખતો નહિ. આમથી તેમ ખોટા ખોટાજ ભટકાવ્યા કરતો; એક ગલીમાંથી બીજીમાં, બીજીમાંથી ત્રીજીમાં, ત્રીજીમાંથી વળી કોઇ બીજેજ રસ્તે નીકળી માણુસોના ટોળામાં ભળી જઇ ગમે ત્યાં છેક અંતર્ધાન થઇ જતો, અને એને ડાચું વકાસીને વિચારમાં પડી જવું પડતું. અને ભોગજોગે એવી સ્થિતિમાં કોઇ દારોગાની નજર પડી—મને છૂટો, કોઈ હનુમાનજી રૂપી પૂંછડા શિવાય ભટકતો દીઠો, અથવા એને એમ માથું ખંજવાળતો ભાળ્યો, કે બસ થઈ ચૂકયું? એને થોડોઘણો ખાટો મીઠો સવાદ ચાખવાનું મળતું!

ચોકૂખો લાભ

અને આવા જુદી જુદી તરેહના જાસૂસોની સાથે આમ સંતાકુકડી રમવાના અનુભવને પરિણામે અમને એક બહુ સરસ લાભ થયો હતો. અમે એકજ મિનિટમાં કોઇપણ માણુસ જાસૂસ છે કે કેમ તે ઓળખી કાઢતા. હવે તો બધી વાત ખુલ્લેખુલ્લી બહાર પડી છે, પણ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે સરકારે જાણવું જોઇએ કે સાચેજ, અમે કદિપણ સરકારની પોલિસના એવા પહેરાને લીધે ગભરાયા નથી કે અમારૂં કોઈપણ કામ અટકયું કે વિફળ નીવડયું નથી. અમારી પાછળ ફરવાથી પોલિસને એક પણ નવા માણુસનો પત્તો કે ભાળ મળ્યાં નથી. જ્યારે અમારી ઉપર તેમનો સખત જાપતો ચાલૂ હતો ત્યારેજ બોમ્બ અને રિવોલ્વર લઇને કા-

શીના જુદા જુદા લત્તાઓમાં હું જઈ આવ્યો છું, કાશીમાં બહારથી એવી વસ્તુઓ આણી છે અને કાશીની બહાર મોકલી પણ છે.

હથેળીમાં ચાંદ

એક દિવસ સ્હવારના પહોરમાં હું ઘેર આવતો હતો. આવીને જોઉં છું તો દરવાજા પાસેજ દારોગાજી ઉભેલા, અને સાથે તેનો એક અનુચર પણ હતો.

મને જોઈ હસતાં હસતાં પાસે આવીને તેઓ ઉભા, મેં પણ તેમની સાથે હાસ્યપ્રફુલ્લ વદનેજ વાર્તાલાપ માંડયો.

"કેમ ક્યાં ગયા હતા? સ્હવારની ઠંડકમાં ફરવા નીકળ્યા હતા કે શું?"

"હા, આ જરા લટાર મારી આવ્યો."

"ઓહો, જોઉં જોઉં, આ શું છે?" એમ કહી તેણે મારી પાસે એક ચોપડીઓનું જોસ્તાન હતું, તેમાંની ચોપડી પ્રત્યે આંગળી ચિંધી. મેં તુરતજ તે ચોપડી કાઢી એના હાથમાં મૂકી. તેમાં બીજું હતું યે શું? નેપાલિયનનાં કેટલાંક સુપ્રસિદ્ધ સદ્વાકયો અને કેટલાક બીજા મહાપુરૂષોના ખાસ ચૂંટેલા જીવનપ્રસંગોની વિગતો શિવાય એમાં બીજું કશું યે ન હતું. ચોપડીને ચૂંથીને જોયા બાદ તેણે મને પાછી આપી અને પછી હસતા હસતા અમે છૂટા પડ્યા. બાપડાને શું ખબર, કે બરાબર એજ વખતે, મારા કોટના અંદરના નીચેના ગજવામાં ગનકોટન અને એવાજ બીજા ભયાનક પદાર્થો છલાછલ ભરેલા હતા!!!

જાસૂસ કેમ ઓળખાય ?

હવે દૂરથીજ જાસૂસને હું કેવી રીતે ઓળખી જઈ શકું છું તે બતાવું.

સાધારણ પોલિસ તો તેના બૂટ પરથીજ ઓળખાઇ જાય છે. વળી ઘણી વાર તેના માથા પરની ટોપી, ચાલવાની લઢણ, હાથમાં લાકડી ઝાલવાની પદ્ધતિ વિગેરે એવી વિશિષ્ટ પ્રકૃતિનાં હોય છે, કે અમારી ટેવાયેલી આંખો સમક્ષ તે કદિ છૂપાંજ ન રહી શકે. કેટલીક વાર તેમની સાથેનાં સોબતીઓ પરથી પણ તેમનો ધંધો પકડાઈ આવતો.

પડી ટેવ તે તો—?

મોટા રસ્તા પર ચાલતી વેળા અમૂક રીતે અવલોકન કરવાની ટેવ અમને એવી તો સજડ પડી ગઈ હતી, કે જેલથી પાછા ફર્યા બાદ પણ ઘણો વખત સુધી અનાયાસેજ તેવી જાતનું વર્તન મારાથી થઈ જતું.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં અચાનક એક સ્થળે કોઈકની સાથે વાત કરતાં ઉભા રહી જવું, અને આગળ પાછળ જોવું, કે કોઈ પછવાડે આવે છે ખરૂં કે કેમ? એવી મને ટેવજ પડેલી. અરે, એ વેળાએ પણ, રસ્તે ઉભા રહીને પાછળ પાછળ તાકીને જોવાનો મારો હેતુ કે અર્થ જે ન સમજે એવા કેટલાઓ તો મારી ઠેકડી બનાવતા અને તેમાં મને રમૂજ મળતી. તેમ નહિ, તો કેટલીક વાર કોઇની દુકાને કોઈ કામની વસ્તુ ખરીદવાને મિત્રે કે એવાજ કોઇ નજીવા બ્હાના

હેઠળ બેસી જઈ આગલી પાછલી દુરબીન ફેંકી લીધા શિવાય મને ચાલતું નહિ. સદાસર્વદા મારા મનમાં એ લગની તો રહેતીજ, કે સ્હેજસાજ ગફલત પણ થઈ, તો માત્ર એક મૂરખને લીધે આખો બળવાખોર સંપ્રદાયજ હવામાં ઉડી જશે એ નક્કી છે.

પોલિસ—માશૂક

પરન્તુ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં એકાદ ઠેકાણે પણ થોડી વેળા ઉભા રહેવાનો ડોળ કર્યા શિવાય તો હું કદિજ પાછો ફરતો નહિ. એકનું એક સ્નેહાળ મુખડું બે ચાર વાર દેખાય એટલે મને તેના ઉપર એકદમ હેત ઉભરાઇ આવતું, અને તેની ચોક્કસ ખાતરી કરવા માટે હું એકાદ નાનકડી નિર્જન ગલીકૂચીમાં પેસી જતો. એ રીતે ક્યાં તો મારી એ માશૂકનો બુરખો પડી જતો અથવા તેને પોતાનું અભિસારિકાપણું તજી દેવું પડતું.

આવી રીતે કોઈ જાસૂસ પંજામાં સપડાય એટલે તેને હાથતાળી આપવી એજ મારૂં પ્રથમ કર્તવ્ય બની રહેતું. અને તેમ કરવા માટે મારી પાસે યુક્તિ એ હતી, કે ઉજ્જડ રસ્તાઓ પર થોડો વખત હેરાફેરા કર્યા બાદ કોઈ ખૂબ આવજા અને ધમાલવાળા રસ્તા પર નીકળી પડી જનમંડળીમાં ભળી જઈ છૂપાઈ જવું. એ શિવાય, ઘર બહાર નીકળવાનો વખત સાધવામાં બહુ વિચારશક્તિ દોડાવવી પડતી અને કેટલીક વાર મળસ્કે અંધારામાંજ બહાર નીકળી જવું પડતું. એમ કરતો, ત્યારે ઘેર પાછા ફરતી વેળા માલમ

પડતું કે મારો જાસૂસ હું ઘરમાંજ છું માની, ઘર બહાર બેઠો બેઠો બગાસાં ખાયાં કરે છે !

પોલિસ સાથે મારો આવો સંબંધ હતો.

કાશીની પ્રવૃત્તિ

ઠીક. હવે આગળ.

હું ત્રણ વાગે કાશી આવી પહોંચ્યો અને જાસૂસી નજર ચૂકાવી ઘેર ગયો અને ત્યાંથી પાછો દાદાને મુકામે ઉપડયો તે વેળા રાસબિહારી કાશીમાંજ હતા. પોલિસને એ વાતની કે અમારી હિલચાલની જરા ગંધ પણ નહોતી.

દાદાની સાથે મસલત કરતાં એમ ઠર્યું કે જોડીઆ પ્રાંતોના લશ્કરીઓમાં બળવાનું પ્રચારકાર્ય શરૂ કરી દેવું અને એ બાબતની ખબર તુરતજ બંગાળે પણ પહોંચાડવી.

હવે હું ડીસેમ્બરની રાહ જોવા લાગ્યો. કારણ પૃથ્વીસિંહની સાથે મુલાકાત થઈ ગયા બાદજ બંગાળા તરફ વિદાય થવું, એ જાતનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો. એ દરમિયાન કાશીના લશ્કરી બરાખોમાં કેવી રીતે પગપેસારો મેળવવો તેની બારી હું ખોળવા લાગ્યો.

ભંગાણનાં બીજ

બેએક દિવસ રહીને નીચેની વાત મેં છાપાંઓમાં વાંચીઃ

કોઈ એક અમેરિકન શીખ ટાંગામાં બેસી ગામ જતો હતો. છૂપી પોલિસને શક આવ્યો. તે તેની પાછળ પડ્યા અને તેનો પકડતાં તેની પાસેથી રિવોલ્વરો વિગેરે

મળી આવ્યું, પણ એને પકડવાનું કામ મોંઘું તો પડીજ ગયું. તેણે ગોળી છોડવાથી એક પોલિસ સજ્જડ ઘવાયો. પછી ખબર મળી કે એ શીખ ચોકસ કોઈક ટ્રિઝોરી લૂટવા સારૂજ નીકળી પડયો હતો. પણ એનામાં ઓછી કુશળતા એટલે એને જોતાંજ પોલિસને એના ઉપર શક ઉપજ્યો.

આ મામલામાં તો ગામલોકે પણ પોલિસને મદદ આપી હતી. અલબત્ત, તેમનો ખ્યાલ એવો હતો, કે પોલિસ આવા (સામાન્ય) ચોર ડાકૂઓ (!) ને પકડે છે તો તેને મદદ શા સારૂ ન આપવી?

પ્યારાસિંહની પરહેજી

બીજો એક કિસ્સો સુણાવું—તે વેળા તો અમારી આખીયે યોજના ધૂળમાં પણ મળીજ ગયેલી હતી.

પંજાબમાં પકડાપકડીની ધૂમ મચી રહી હતી. ભાઈ પ્યારાસિંહ નામના નવજુવાન પંજાબીને પકડવા માટે પોલિસની દોડાદોડી ચાલૂ હતી. અકસ્માત એક દિવસ એક પોલિસ ઘોડેસવાર એક જુવાનને પકડવાને તેની પાછળ વાયુવેગે દોડતો નજરે પડયો. એમ ને એમ પેલા જુવાને ત્રણ માઇલ સુધી તો ખેંચ્યું. ઘોડાની સાથે હરિફાઇમાં ટકાય એમ તો હતુંજ નહિ. એટલામાં અધૂરામાં પૂરૂં તે જુવાનનોજ કોઈ ગામભાઈ વચ્ચે કાંટા રૂપે આવીને ઝીંકાયો, અને પેલાનો રસ્તો તેણે ઘેર્યો. મિનિટ માત્રમાં તો પેલા ઘોડેસવારે ભાઈ પ્યારાસિંહના હાથમાં હાથકડી પહેરાવી દીધી. જ્યારે ગામલોકે જાણ્યું, કે આ પકડાવી દીધેલો માણસ કોઇ સા-

ધારણુ ડાકૂ કે ફાંસીઓ ન્હોતો, પણ તેમનોજ વ્હાલો અને સુપરિચિત ભાઈ "પ્યારે" હતો, ત્યારે તેમનાં દુઃખદર્દનો પાર રહ્યો નહિ!

આ ભાઈ પ્યારાસિંહની સાથે જે કોઈને પરિચય થયેલો, જેમને એના સમાગમનો લાભ મળેલો, તે સૌ એના ચારિત્ર્યની મીઠાશ અને સ્વભાવની સુન્દરતા પર ફિદા થયેલાં. બધાં કહેતાં, કે એનું નામ "પ્યારા" ખરેખર સાર્થક જ છે. એની નમ્રતાનો પાર નહોતો, અને એનો શાન્ત, સુશીલ સ્વભાવ અને તેજસ્વી પ્રતિભા બધાંને મોહ પમાડતાં. ગામલોક બધાં એના પર વ્હાલથી ઉભરાતાં—છતાં એજ ગામલોકને હાથે ભાગ્યવિધાતાએ એ પ્યારાસિંહને પકડાવી દેવડાવ્યો! અસ્તુ.

એકજ કાર્ય

પંજાબમાં આ પ્રમાણે પરહેજગીરીનું પ્રકરણ શરૂ થયેલું જોઈ હું સ્હેજ ગભરાયો. દરેક મિનિટે મને થતું કે આવી મહાસંધિ સ્હેજસાજ ભૂલચૂક કે ગફલતથી એળે જવી નજ જોઇએ. અમારી ટોળકીમાંના એકાદ બે ચતુર જુવાન વીરોને પણ મેં આ વિષયમાં ચેતાવી દેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું અને ત્યાર બાદ બીજી કોઈ પણ બાબતો તરફ લક્ષ રાખ્યા વિના કેવળ લશ્કરને ફોડવાના કાર્યમાંજ અમારી બધી શક્તિ રેડી દેવી એમ પણ ઠરાવ કર્યો.

એક દિવસ હું અને એક મરાઠી વીર લશ્કરી બરાખ તરફ ગયા. બરાખ તરફ સીધા ન જતાં પહેલાં તો અમે

કેન્ટોન્મેન્ટ સ્ટેશન પર જઈ લાગ્યા. કારણ કે કદાચ કોઇ અમારો પીછો પકડતું હોય, તો પણ અમારો બરાખ તરફ જવાનો હેતુ તે કળી ન જાય, તેજ ઇષ્ટ. સ્ટેશને પહોંચ્યા બાદ ધીમે ધીમે રેલ્વેને પાટે પાટે અમે બરાખ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આવી રીતે કરવાથી કોઈ પણ માથક પાછળ છે કે કેમ તે જાણી જવું બહુ સહેલું થઈ પડે એવીજ સગવડ હતી. કારણ રેલપાટે ચાલતાં અમારી જાણ શિવાય કોઇ અમારો પીછો પકડી શકે એમ તો હતુંજ નહિ. અને એ પણ ચોકસ, કે લશ્કરમાં જતી આવતી વેળા અમારો પીછો કોઇ પકડતું નહોતું. રેલની લાઇન લશ્કરી બરાખોની પાસે થઇને, મોટા ધોરી રસ્તો કાપીને આગળ ચાલી જાય છે.

બે જુવાનો

એ ધોરી રસ્તાના વાંક આગળ આવીને અમે જોયું, તો જણાયું, કે બે શીખ નવજુવાનો લશ્કરી બરાખમાંથી નીકળી બનતાં સુધી બજારની દિશામાં જઈ રહ્યા છે. અમે તેમની પાસે ગયા એટલે તેઓ તરતજ ઉભા થઈ રહ્યા. તેમની પાસે જઇને અમે પણ ભાતભાતની પૂછપરછ ચલાવી. તમે મૂળ કયાંના? તમારી પલટણ કયી! તમારો નાયક કોણ છે? પહેલાં તમે શું કરતા? હમણાં બદલી ફદલી થશે ખરી? વિગેરે સવાલોનો ધોધમાર અમે તેમના તરફ રેલાવ્યો. વળી ઇંગ્રેજ બરાખોમાં કેટલું લશ્કર છે, તેઓ ક્યારના મુકામ કરી પડ્યા છે, અને કેટલા દિવસ હજુ પડ્યા પાથર્યા રહેશે, એ બાબતની તલાસ કરવા માટે અમે મુદ્દા-

સરના સવાલો પણ પૂછીજ લીધા.

અમારી બધીયે વાતોનો રીતસર અને યોગ્ય ખુલાસો કર્યા બાદ તેમણે મ્હોં મલકાવીને પૂછ્યું, "કેમ, શું વિચાર ધાર્યો છે? આટઆટલી ચોકસાઈથી તપાસ કરો છો, તે અમારા પર મધરાતે છાપો તો નથી મારવો ને!"

સમજ પડી

અમેયે ખડખડ હસી પડ્યા. તેમના મનમાંથી શંકા ડાકણી અમારા હાસ્યને ચમકારે તદનજ ઉડી જાય એવી રીતે અમે હાસ્ય કર્યું. તે પછી તેઓ પોતાને રસ્તે પડ્યા, અને અમે બરાખની પાસે થઈને ચાલવા લાગ્યા. બરાખની અંદર ઘૂસી જવાની હિમ્મત હજુ ચાલતી નહોતી.

થોડી વારે એક બીજો શીખ રસ્તે મળ્યો.

"જય ગુરૂ! જય ગુરૂ' × × × હવાલદારજીનો મુકામ કયી બાજુ હશે વારૂ?" અમે હવાલદારનું નામ લઈને તેની પાસે પૃચ્છા કરી.

"ઓહો!" તેના વદન પર સ્મિત ફરક્યું; "પે...લે, મ્હણે થઈને જાઓ" આંગળીથી બતાવીને—"તમે બરાબર ધારેલે ઠેકાણે પહોંચી જશો."

અમારો મુદ્દો પાર પડયો. એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાયું કે સામાન્ય આમવર્ગના લોકોનો પણ આ લશ્કરી બરાખોમાં અવરજવર તો ચાલીજ શકે છે. તે બાબતમાં કોઈ પ્રકારની બંધી છે નહિ.

છતાં તે દિવસે તો હિમ્મત નજ ચાલી. કોઈના સીધા

અને થોડા ઘણા પણ અંગત પરિચય શિવાય બરાખમાં ઘૂસવાનું ફાવશે નહિજ એમ અમારી ખાતરી હતી. એટલે દેશી તેમજ ગોરા લશ્કર વિષે મળી શકે એટલી તમામ માહિતી મેળવીને અમે ઘર તરફ વળ્યા.

ભારે તાલ આવે!

મારા ઉત્સાહનો પાર ન્હોતો! "હાં?... ત્યારે કાશીમાંયે શીખ લશ્કરની છાવણી છે ખરી!" પંજાબના મારા અનુભવે એટલું શીખ્યો હતો, કે શીખોને ઉત્તેજિત કરવાનું કામ ભારે સ્હેલું છે. થોડા દિવસ વધારે આ શીખોનો મુકામ અહિં ટકી રહે, તો પંજાબથી તેમનીજ જાતિના કેટલાક આગેવાનોને તેડાવી મંગાવી તેમના દ્વારા કાર્યસિદ્ધિનાં ઘણાંએક પગથિયાં ખૂશીથી પાર પાડી શકાય. બસ! તે દિવસે તો મારી મોટામાં મોટી આકાંક્ષા એજ થઇ પડી કે આ શીખ સૈન્ય હજુ કેટલોક કાળ આજ સ્થળે ગાળી નાંખે તો ભારે તાલ આવે! એવી આંકાક્ષા ઉપજે એ જરા સ્વાભાવિક હતું. કારણ એ અરસામાં કોઇ પણ એક ટુકડીને એકી સ્થળે વધુ ટકવા ન દેવાની નીતિનો અમલ પૂર ઝ્હારમાં જારી હતો. આ ટુકડી પણ કંઈ કંઈ ગામનાં પાણી પી આવેલી હતી, એટલે કયી પળે તે કયાં ગેબ થઈ જશે, એ વિષે જરાયે ભરોસો ન્હોતો!

એવે તો ૫ મી ડીસેમ્બર આવી પડી!

વખતસર હું તો સ્ટેશને જઈ પહોંચ્યો. ધમધમાટ પંજાબમેલે છાપરામાં પ્રવેશ કર્યો. પંજાબ મેલના ઇંજીનને

જોઇ મારા મનમાં પણ કંઇ કંઈ તરંગો સ્ફુર્યા. અમારી તૈયારીમાં ઇંજીનદેવનો પાઠ પણ કંઈ નાનાસૂના મહત્વનો ન ગણાય! બભ્રુવાહને શેષનાગને બાણ સાથે ચિઠ્ઠી મોકલી, કે મર્યા પડેલા અર્જુનને સજીવન કરવા અમૃત ઘડો મોકલી આપો! આ ઇંજીન પણ જાણે એવું ચિઠ્ઠી વહી આણનારૂં અને યુદ્ધ જગાવનારૂં બાણ ન હોય! એમ હું વિચારી રહ્યો હતો! હમણાંજ બળવાના તણખા આ પ્રાંતમાંયે વેરાશે!

બહુ બહુ ખોળ કરી, પણ પૃથ્વીસિંહ ક્યાં?

એ રામ એના એ!

મારા ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. અરે, રામ! પંજાબીઓ આમજ સ્વતંત્રતા લેશે કે? હવે શું કરવું?

એની તપાસમાં તે કેટલોક વખત ગાળવો! હું પહોંચ્યો દાદા પાસે.

"કેમ શચીન! શા સમાચાર?"

"આફતના! મેલ ખાલી!..."

"ના ના?! ચોકસ તપાસ કરી હતી?"

"મારા સમ! એ તરફનું ચલિયુંયે ફરક્યું નથી! કંઈ નવું ઇદંતૃતિયમ તો નહિ નીપજ્યું હોય ને?"

"જારે જા! કંઈ અડચણ આવી હશે; એ તો આ નહિ ને બીજી ગાડીમાં આવશે! તપાસ કરજે."

પણ એ રામ એના એ!

બે દિવસ લાગલાગટ સ્ટેશને મેં તપાસ કર્યા કીધી પણ પરિણામે શૂન્યમ.

(૫)

રાસબિહારી

દાદાની સલાહ મુજબ હવે વધુ ઢીલ કરવી યોગ્ય ન ધારી હું તો બંગાળે ઉપડયો.

સાચું કહીએ તો તો દાદાજ સારા ઉત્તર ભારતની બળવાની તૈયારીના ખરેખરા આગેવાન, હોં ! છતાં અમારા મંડળની ચાલતી આવેલી રૂઢિ અનુસાર અમારો કાર્યક્રમ અમારે બીજા એક બે જણને પણ બતાવવો પડતો. રાસબિહારી, પહેલાં તો બીજા ઘણાએકની પેઠે કેવળ અતિ સાધારણ અને ક્ષુદ્ર કાર્યવાહકજ હતા; પણ પોતાની અદ્ભુત કાર્યકુશળતા અને પ્રચંડ શક્તિને બળે બીજાઓના ધ્યાનમાં આવે તે પહેલાંજ એમણે કામનો સઘળોજ બોજો પોતાને માથે ઉપાડી લીધો અને પોતાનું નૂર ચમકાવ્યું. અસ્તુ. પણ એ તો આપણે આડા ઉતર્યા—

કલકત્તાનું કામકાજ

એ વેળા અમારા મંડળનું પ્રચારકાર્ય પૂર્વ બંગાળના છેલ્લા સિમાડાઓ વટાવી પંજાબ તરફ ધસારો કરવાની તૈયારીમાં હતું. અમારા મુખ્ય આગેવાનો તેમજ પૂર્વ બંગા-

ળના કેટલાક નેતાઓને પંજાબની ચાલુ પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવા સારૂજ હું બંગાળે આવ્યો હતો. પણ મને કલકત્તામાં તો કોઈની સાથે મુલાકાત ન થઈ. કેવળ યોગ્ય સ્થળે મેં એટલો સંદેશો પહોંચાડી દીધો, કે જેમ બને તેમ જલદી અત્રેથી એકાદેક જણે કાશી આવી જવું જોઇએ. ત્યાર બાદ મથકના આગેવાનો પાસે જઈ પંજાબની સર્વ પરિસ્થિતિઓથી મેં તેમને સંપૂર્ણ રીતે પરિચિત કર્યા.

તેમના હૃદયમાં તો ઉત્સાહ અને ઉમંગની છોળ ઉડતી હતી, ઉભરાતી હતી! પણ મને તે ઉભરો એટલો બધો આવેશમય ભાસ્યો, કે તેના ચિરસ્થાયીપણા વિષે તો મારા મનમાં ભયજ પેઠો! વાતો કરતાં કંઈ કંઈ રાતોની રાતે અમે વીતાડી.

ખરેજ જો બળવો જાગે, અને કંઇ ખાસ સંજોગોસર સામી છાતીએ જુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળી પાછું હઠવું પડે તો કયાં આશરો શોધવો; એ વેળા ખાદ્યખોરાકી માટે શી શી જોગવાઈ કરવી; અને છૂટા છૂટા વિખરાઇ જવા છતાં એક સૂત્ર રૂપે કેવી રીતે સંકળાઈ રહેવું વિગેરે જુદા જુદા વિષયોની લાંબી ચર્ચાઓ અત્રે આપવી હું દુરસ્ત નથી ધારતો. તે વેળા પણ પરદેશથી કંઈ કંઇ શીખ ટોળાં પાછાં ફરતાં–તે કલકત્તે ઉતરી, થોડા દિવસ ત્યાં ગાળી પછી પંજાબ રવાના થતાં. આ શીખ ટોળાંઓ સાથે ભળવા હળવાની અને તેમને આપણામાં ભેળવવાની પેરવી કરવીજ જોઇએ એવી આગેવાનોને મેં ખાસ ભલામણ કરી. અને પછી એ

ચર્ચા પણ ચલાવી, કે જલદી પુષ્કળ બોમ્બગોળા તૈયાર કરવાની અને તેને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા યોજવાની ખાસ જરૂર છેજ.

કુરબાનીની ચર્ચા

છેવટે જૂની પુરાણી છતાંયે હમ્મેશની નવી આત્મત્યાગની ચર્ચા પણ જામીજ. કુરબાનીના યોગની એ મહાકથા જ્યારે મંડાતી ત્યારે તે પૂરીજ ન થતી! પંથ જૂદા હોય, આદર્શ પણ જૂદા હોય, પણ આ એક કથા તો સૌ કોઇને મોઢે નવે નવે પોશાકે પણ એકને એક દેહ ધારણ કરી નીકળતી. એકજ ભાવનાથી રંગાયેલા, એકજ રસ્તાના મુસાફરો છતાં અમારામાં માંહોમાંહે કંઇ કંઈ વિચાર ભેદ હતા–કંઈ કંઈ તફાવત હતા. ગાનારો એકજ સ્વર આલાપી રહ્યો છે. પણ તેની જુદા જુદા સાંભળનારાઓ પર કેવી ભાતભાતની અસર પડે છે! તેમાં એકતાયે છે—ભિન્નતા પણ છે. જે આદર્શથી પ્રેરાઇ અમે સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ અંગત અને ભેળું જીવન ગાળી રહ્યા હતા, તેના મોજાં એકજ સ્થળેથી નીકળવા છતાં જુદી જુદી જાતના ઘાટઘટમમાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં. કેટકેટલી વેળા એવું બનતું કે અમારા એ તરંગો વચ્ચેનો તફાવત માંહો-માંહે ખૂબ ચર્ચાતો, ચૂંથાતો ને એ ચર્ચા–ચૂંથણામાં અખંડ રાત્રિ વહી જતી, છતાં પરસ્પર વિચારો જેના તે રહેતા. ને સ્હવાર પડી જતી એટલે બહાર જવાનું થતું, તે વેળા સમજાતું કે રાત્રે કરેલી માથાફોડને લીધે પગ અને આંખો કેવો ફડફડાટ અને બળવો આરંભે છે! અમારા શકનો પાર

ન રહેતો. પ્હોર પૂરો ફાટે તે પહેલાંજ સૌ સૌને રસ્તે પડતા અને પછી પોતપોતાના કામમાં એવા તો ગૂંથાઈ જતા, કે આગલી રાતની ચર્ચા તો વિસારેજ પડતી અને કેટલાયે દિવસોના ગાળા પછી કદાચ ઉપડતી. એ પ્રમાણે હૈયાનો ઉમંગ અને કામ કરવાનો ઉત્સાહ અમારા જીવનને ચિત્રવિચિત્ર રંગે રંગતો.

(૬)

પલ્ટણવાળા સાથે પરિચય

કાશી આવ્યો તો દાદા પાસેથી ખબર મળી, કે કામ ખૂબ વેગે આગળ ધપતું જાય છે. તેમણે જણાવ્યું કે "આજે × × × બાગમાં સાંજે એક સિપાઇ આવનાર છે. વાત થઈ ચૂકેલી છે, ને તારે ત્યાં જવાનું છે."

મને એમ પણ ખબર મળી કે પેલી શીખ પલ્ટણ તો બદલી થવાથી કાશી છોડીને ચાલી ગઇ છે, પણ તેને બદલે બીજીજ એક પલ્ટણ આવીને છાવણી નાંખી પડી છે.

સાંજે હું બાગમાં ગયો.

જે ભાઈની સાથે હું ત્યાં ગયેલો તેને મેં રસ્તે જતાં પૂછ્યું, "તમારો પરિચય એમની સાથે કેવી રીતે થવા પામ્યો ?"

સ્હેજ મ્હોં મલકાવીને તે બોલ્યો. "ઓ હો હો ! એમાં શું ? એ લોકોને ખરીદી કરવા સારૂ શહેરમાં બજાર આવવું પડેને ! એક દહાડો લાગ જોઈ તેમનામાંથી કેટલાક શહેરમાં આવતા હતા ત્યારે તેમની સાથે ભળ્યો, નહિ વાતની વાત કાઢી ને તેમની સાથે ચાલવા માંડયું. પછી કાઢી આ યુરોપની મહા લડાઈની ચર્ચા. પછી તો હિન્દુ મુસલમાન, હિન્દુઓની હાલની મહા દુર્દશા, વિગેરે વિષે ખૂબખૂબ વાતો કરી."

એમ કહી તે સ્હેજ સગર્વ ખુંખાર્યો.

સિપાઈઓ પર અસર

પછી પાછું આગળ ચલાવતાં બોલ્યો. "પછી મેં તેમની સાથે થોડી અંગત વાત કરવી છે, કહીને તેમનાં નામઠામ જાણી લીધાં. ને તે દિવસે તો એમની વિદાય લીધી.

પણ બીજે દિવસે વળી પાછા ગંગા મૈયામાં બોળીને પોતાનું શરીર પવિત્ર કરવા સારૂ તેઓ શહેરમાં આવ્યા. તે વેળા હું તેમની સાથેની વાતોમાં સ્હેજ ઉંડો ઉતર્યો. ચાલુ મહાયુદ્ધ વિષે થોડી ઘણી વાતચીત કર્યાબાદ મેં તેમને આપણા દેશની સ્થિતિ ને સ્વદેશ પ્રત્યેનો આપણો ધર્મ શો છે, તે વિષે થોડુંએક સમજાવ્યું."

મેં કહ્યું, "પરદેશીઓ કાજે તમે ખુશીથી જાન કુરબાન કરો છો; તો સ્વદેશની સ્વતંત્રતા માટે કેમ તમે તમારા સર્વસ્વની આહૂતિ ન આપો ?

મારાં વચનો તેમનાં અંતરમાં ઠસતાં હોય, તેમના હૈયા પર સ્થાયી અસર પાડતાં હોય એમ મને લાગ્યું.

—અને પોતાની પલટણમાંના બીજા કેટલાક સહકર્મીઓ સાથે આ વિષયમાં મસલત કરીને તેઓ આજે મને ફરી મળવા આવનાર છે.”

એ થંભ્યો, રૂમાલ વડે મ્હોં લૂછ્યું ને દૂરની દિશા તરફ જોવા લાગ્યો.

બરાખમાં ગયા.

દશબાર મિનિટ ભાગ્યેજ વીતી હશે, એટલામાં તો કેટલોક બજારૂ સામાન હાથમાં લઇને આવતી એક વ્યક્તિ દૂર નજરે પડી.

“જૂઓ, પેલું કોઇ આવે......! એજ હોય એમ લાગે છે.”

માથાથી તે પગ સુધી એણે ધોળો પહેરવેશ ધારણ કરેલો, જાણે હૃદયની નિખાલસ શુદ્ધતાના બહાર પણ અજવાળાં નીતરતાં હોયને! હિન્દુની સ્વભાવસિદ્ધ નમ્રતા ને નરમાશ તેના ચ્હેરા પર ઉભરાઇ ઉઠતી હતી. એનામાં ઉત્સાહ પૂરો હતો—ભાવનાનો વેગ એનો ઓછો નહિજ,—ને છતાં ક્ષણિક ઉત્તેજના કે ખોટા ઉભરાની લાગણી મેં ન જોઈ. તેની સાથે અમે તુરતજ બરાખમાં ગયા અને એના નાનકડા ખાટલા પર બેસી કંઈકંઇ વાતો કરી.

અમે એના ખાટલા પર બેસી વાતો કરી રહ્યા હતા. એણે તો તુરત અમારા આદરસત્કાર માટે બજારમાંથી મિઠાઈ મંગાવવાની પણ ગોઠવણ કરી!

મારા જીવનમાં પહેલીજવાર ઇંગ્રેજના લશ્કરની બરાખમાં

હું આજે આવ્યો. જાણે એ સ્થળે શું શું હશે, એ વિષેની ઝાંખી ઝાંખી રહસ્ય–જીજ્ઞાસા અત્યાર સુધી મારા હૃદયમાં ઉગ્યા કરતી—ને આજે એજ બરાખમાં બેઠા બેઠા પણ કંઈ અવનવી રહસ્યજાળ આસપાસ ગૂંથાયેલીજ છે એમ તો થયાંજ કરતું હતું—અહા, અમારાં સૌ સપનાં કેવાં આ બરાખોની સાથે સંકળાયેલાં છે!

લાંબી બરાખોમાં બે બાજુ ખાટલાઓની હારો પડેલી હતી. કેટલાકો ખાટલાપર પડ્યા પડયા પુસ્તકો વાંચતા હતા, કેટલાક ગપાટા હાંકતા હતા, કેટલાક આમથી તેમ આવજા ર્ક્યાં કરતા હતા.

વેશ ભજવ્યો.

પિછાનવાળા પેલા લશ્કરીઓ સાથે અમે બહુ સ્ફુર્તિભેર વાતો કરી રહ્યા હતા, છતાં મનમાં બ્હીક, આશ્ચર્ય, હરખના કંઇ કંઇ સેળભેળ ને ન સમજાય, ન કળાય એવા ભાવો તરવરી રહ્યા હતા.

અમારા મીઝબાને મિઠાઇ મંગાવવા માટેનું જે ધાંધલ મચાવ્યું તે બાબતમાં પહેલવહેલાં તો અમે ખૂબ વાંધો દર્શાવ્યો. પણ એનો સાચા હૃદયનો આગ્રહ જોઇ પછી નમતું મૂક્યું.

બીજી બાજુ મિઠાઈ આવતાં બહુ ઢીલ થઇ. અમે મનમાં ને મનમાં ખૂબ ડરવા લાગ્યા, કે, જાણે અમલદારોની પાસે અમારો ભેદ ફોડી દેવા તો કોઇ ન ગયું હોય!

એટલામાં તો આસપાસના બધા સિપાઇઓ અમારી

નજીક આવી ટોળે વળ્યા ને અમારી સાથે વાતે ચઢ્યા. અમે "રજપૂત છીએ" એવી રીતે ઓળખાણ આપી હતી. કાશીમાં ફક્ત રજપૂતોનેજ માટે એક નિશાળ અને કોલેજ છે, તેમાં કે તેના છાત્રાલયમાં રાજપૂત શિવાય કોઈ દાખલ કરતા નથી. પહેલવહેલી જેની સાથે પિછાન થઈ હતી તે લશ્કરીની સલાહ મુજબ આ કોલેજના છાત્ર તરીકે અમે અમારી ઓળખાણ કરાવી.

"તમારૂં નામ શું ?" એકે પૂછ્યું.

અમે અદ્ધરજ ઠોક્યું, "મારૂં નામ અમરસિંહ."

"મારૂં જગતસિંહ."

દિલ્લાસિંહ.

ગભરાયા વિના નામો અડાવ્યાં તો ખરાં પણ વખતે પોગળ ફૂટી તો ન જાય એવી બ્હીક મનમાં પેદા થયા વિના ન રહી. અમે પહેરવેશ તો અલબત્ત મૂળ બંગાળી ન રાખતાં બદલેલોજ હતો. એકે પહેરેલી પાઘડી, ને બીજાએ ટોપી. પહેરણ પણ હિન્દુસ્થાની ઢબછબનાં. મને પાઘડી બરાબર ફાવતી નહિ, એટલે હું ટોપીમાં સજ્જ હતો.

પેલા પરિચિત લશ્કરીએ અમને કહેલું કે હું એક હવાલદાર સાથે તમને મેળવી આપીશ.

તેણે કહેલું, "મેં એ હવાલદાર સાહેબ સાથે તમારા વિષે વાતચીત કરી છે અને તેણે તમારી વાતો પ્રત્યે પોતાની સંમતિ દર્શાવી છે."

આ હવાલદાર સાહેબ, હવે, પધાર્યા.

નામ એનું દિલ્લાસિંહ.

એની વાતો કરવાની પદ્ધતિ મને જરા સંકુચિત લાગી. ને વધારે તો એ બેઠો પણ નહિ. થોડી વાર પછી "હમણાં આવ્યો" કહી ગયો તે ગયોજ.

હું ગભરાયો. પહેલેથીજ મને દિલ્લાસિંહ પર જરા અણુવિશ્વાસ ઉપજેલો, ને તેમાં વળી તે આવી રીતે ગેબ થઈ ગયો એટલે તો મારા મનમાં સજડ ચિંતા ઉત્પન્ન થયા વિના નહિ રહી, અને મેં ખૂબ ભાર દઇને પેલા ભાઇને પૂછયું, "દિલ્લાસિંહ ખરેખર ભરોસાપાત્ર તો ખરાજ ને!"

"હા, હા, તમારે ગભરાવા જેવું નથી." કહી તેણે દિલાસો આપ્યો.

શંકાશીલ હ્રદય

પણ છતાં દિલ્લાસિંહ વિષેની મારી કલ્પના જલ્પનાઓ મેં તેમનાથી જરાયે છૂપાવી નહિ ને જ્યાંસુધી દિલ્લાસિંહ ન આવ્યો ત્યાં સુધી વારે વારે ગાળે ગાળે મેં પૂછયા કર્યું, "કેમ, હજુ કેમ નાવ્યા!" એ વેળા અમે બે જણા એક બીજા સામું જોઇ જરા આંખો લડાવતા ને મંદ હસતા.

એ તો ઠીક. આખરે તો મારૂં શંકાજાળું વિખરાયુંજ. ઘણા વખત સુધી અમારી આંખ તણાવ્યા બાદ છેવટે તેણે પોતાનું વદનકમળ અમને દેખાડયું ખરૂંજ; ને તે વેળા તો ઈધિરઉધરની સાધારણ વાતોમાં સાંજ કયાં ને કયાં વીતી ગઈ, એટલે છેવટે કંઈક ખાનગી મસલત કરવા સારૂ દિલ્લાસિંહ અને પેલા ઓળખીતા સૈનિક અમારી સાથે બરાખની

બહાર આવ્યા.

દિલ્લાસિંહની સાથે પછી પેટ ભરીને વાતો કરી. એટલે એણે કહ્યું:

"વારૂ ત્યારે, હું બીજાઓમાં એ વાત અને વિચારો ફેલાવવાનું માથે લઉં છું."

ત્યારબાદ એ તો ગયો.

એ ગયો, છતાં પેલા ભાઇ થોડીવાર અમારી સાથે ગોઠડી કરતા ઉભા. તેની આગળ ફરી અમે અમારૂં શંકાશીલ હૈયું ઠાલવ્યું. ફરી તેણે અમને બેધડક રહેવાને સમજણ આપી ત્યારે એક ઉંચી પાયરીનો હવાલદાર પણ છેવટે અમારામાં ભળ્યો છે, એમ જાણી અમને ખૂબ આનંદ થયો.

પાંખો પ્રસારી.

આ પ્રમાણે લશ્કરી બરાખોમાં અમારો પગપેંસારો ને અવરજવર થયો. બેએક મહિનાના અરસામાં અમે કંઈ નહિ તો બાર તેર વાર એ સ્થળની મુલાકાત લીધી. એમાંના ઘણાએ સૈનિકો અમારે ત્યાં આવેલા; અને અમે તેમને રસ ગુલ્લાં ને સન્દેશ ખવડાવવાનો લ્હાવો પણ કંઈ ઓછો નથી લીધો.

મને લાગે છે, કે સારા હિંદમાં એકે એવું તો શહેર નજ હોય, કે જેમાં બોમ્બમંડળોના ભણકારા પણ ન વાગ્યા હોય. ને હુંયે ખરેખરોજ એ ટોળીનો સભ્ય છું એનું પારખું બતાવવા મેં આ બધાયે લશ્કરી ભાઈઓને બોમ્બ, રિવોલ્વર, પિસ્તોલાદિ બતાવવામાં પાછી પાની કરી ન્હોતી.

ત્યારબાદ કેટલેક દિવસે પંજાબના લશ્કરીઓમાં કેવી રીતે બળવાનો આરંભ કરવામાં આવનાર છે તેની વિગતો મેં જણાવી. એમની આગળ આ વાત કરવાનું જોખમ કંઇ મારાથી અજાણ્યું ન્હોતું. સરકારને કાને એક સ્હેજ પણ અણુસારો જાય, સ્હેજ પણ ભણકારા પડે તો સારૂંયે કાવતરૂં ચૂંથાઈ જાય—ધૂળધાણી થઇ જાય—એ વાત મારા ધ્યાન બહાર ન્હોતી. પણ કહ્યા વિના ચાલે તેવું નહોતું. ને જ્યારે મેં આ વાત કરી ત્યારે વધારામાં એટલું પણ કહ્યું કે "જો તમને મારી હકીકત પર ભરોસો ન પડતો હોય, તો તમારામાંથી એકાદને—વિશ્વાસપાત્રને થોડાએક દિવસ મારી સાથે પંજાબ મોકલો, એટલે, હું તેમને અમારી સાથે ભળી ચૂકેલી ટુકડીઓ સાથે મુલાકાત કરાવી આપું" —ત્યારેજ એ લોકોનો મારા પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ બેઠો

આવી રીતે ત્રણ ચારેક જમાદાર અને કેટલાયે સિપાઈઓ સાથે અમારો સંબંધ બંધાયો.

કટોકટીના પ્રસંગ

ઘણું ખરૂં અમે સાંજે, અથવા તેથીયે મોડાજ છાવણી તરફ જતા. પણ એકાદ બે વાર દિવસે—ખરે બપોરે પણ જવાનું થયેલું. એવી રીતે એક વેળા અમે બે જણા બરાખની નજીકમાંજ ઝાડોની ઘટાઓ તળે વાટ જોતા ઉભા હતા અને એક સાથી છાવણીમાં એક બે સિપાઇઓને બોલાવવા ગયો. દશ મિનિટ થઈ, પન્દર થઈ, વીશ થઇ, પણ પેલાનો પત્તોજ ન મળે. જેમ જેમ વિલંબ થતો ગયો,

તેમ તેમ અમારી ગભરામણુ વધવા લાગી. કદાચ કંઇ આફત આવી હોય, સાથી પકડાયો હોય, તો અહિં ઉભા રહેવું પણુ આપઘાતક થઇ પડે એમ લાગ્યું. ને છતાં સાથીને પણુ એકલો તજી જવાનું હૃદયે માન્યું નહિ. અમને ગભરાટ થતો હતો છતાંએ તેથી અમારા બાહ્યસ્વરૂપ પર તેનાં ચિન્હો ન્હોતા—મારી તો શ્રદ્ધા છે કે તલભાર પણુ મારા ચ્હેરા પર ગભરાટની ઝાંખપ કે કાલિમા નહિજ આવી હોય. ને એટલું તો ખરૂં, કે જેટજેટલી વાર છાવણી તરફ જતા, તેટલી બધી વેળા આ એક સાહસ છે ને કદાચ જીવતા ઘેર નયે અવાય, એવી લાગણી તો મનમાં રહેતીજ; ને ઘેર જતા ત્યારે જાણે ઈડરિયો ગઢ જીતાયો એમ લાગતુ; છતાંયે વળી પાછા જતા તો ખરાજ.

આજે તો વાટ જોઇ જોઈને થાકયા પણુ પેલાનો પ-તોજ ન મળે! થયું, કે જરૂર કંઇ અઘટિત ઘટના બની હશે. એમ પણુ લાગ્યું, કે અમે, બંગાળી જુવાનિયા, આ પ્રમાણે શંકાસ્પદ વેશે છાવણીની પાસે ઝાડોની ઘટા તળે કંઈ ઘુસ-પૂસ કરતા ઉભા હઇએ, ને કોઈ લશ્કરી અમલદાર આવી ચઢે, તો તે શું ધારે?

આવી આવી ઘોળાઘોળ મગજમાં ચાલી રહી હતી, ત્યાં તો પેલો સાથી બેએક સિપાઈ બન્ધુઓને લઇને આવતો દેખાયો. અમે "હા...શ" કરીને એકદમ ખેચ્યોં—જાણે મોટો પથરો હૈયા પરથી ખસી ગયો.

"ભારતનું લશ્કર!"

આવા આવા કંઈ કંઈ હૃદયને ડહોળાવનારા ને તનમનાટ ઉપજાવનારા કિસ્સાઓ બનતા. એક વાર સ્હવારે આવેલા, ત્યારે સિપાઇઓ તાલીમ–કવાયદ કરતા હતા. અમારીજ પિછાનના જમાદારો તેમને કરાવતા હતા; ત્યારે જાણે "બસ, આ ટુકડી તો આપણીજ," "જાણે સ્વરાજનું–ભારત મૈયાનું લશ્કર કૂચકદમ કરી રહ્યું છે" એમ કલ્પી હૃદય થનગન થનગન નાચી રહેલું. તે વેળા તો એક બે ઇંગ્રેજ અમલદારો પણ ત્યાંથી ઘોડેસવાર થઇને પસાર થયલા—પણ તેમણે અમારા તરફ લેશમાત્ર ધ્યાન ન આપ્યું—ન ઝૂકીને જોયું સુદ્ધાં.

એક કિસ્સો મનમાં ખાસ્સો રમી રહ્યો છે, તે કહી દઉં.

તે વેળા હું પંજાબમાં ફરી એક આંટો મારી આવેલો હતો, ને બળવાની તૈયારીઓ બધી પાકી થવા આવી હતી. એજ ઘટાદાર વૃક્ષો તળે ઇંગ્રેજના લશ્કરની છાવણીની નજીકમાં તેનીજ સલ્તનતને ઉથલાવી નાંખવાના ઘાટ બળવાખોરો ઘડી રહ્યા હતા. હુંયે તેમાં ખરોસ્તો. ત્રણ ચારેક જમાદાર, બે ત્રણ નાયબ જમાદાર ને કેટલાક સિપાઈઓ યે હતા. પાસે પાસે થઇને રેલપાટા ને મોટો ધોરી રસ્તો પસાર થતા. રસ્તાને નાકે એક ઝાડ આડે, કોઈ આવતું તો નથી તે જોવા, ને આવતું દેખાય તો ઈશારતે સૂચવવા બે ચાર સિપાઇઓને ચોકીબાની પર બેસાડેલા હતા.

ડોકાં ઉડી જાત—!

તે દિવસે શી ગોઠડીઓ કરી હતી! બસ, તક પાસે આવી લાગી છે, ભારતની મુક્તિનો અવસર હવે દૂર નથી, એવી એવી લાગણીઓથી રંગાયેલા અમે કંઈ કંઇ વાતો કરી રહ્યા હતા.—વિષય તો એનો એજ ને! ૧૮૫૭ ના બળવા પછી આ દેશભરમાં તાણ્ડવ મચાવી મૂકનારો મહા-પ્રયોગ હવે જલદીજ આરંભવાનો છે, એ વિચારે સૌનાં રોમેરોમ ખડા થઈ રહ્યા હતા. સૈનિકો પોતાનાં હૈયાં ખોલી રહ્યા હતા.

—ને એ વેળા કદિ કોઈકે જઈને અમલદારોને આ મસલતને વિષે સ્હેજ પણ ઈશારો કર્યો હોત, તો—

—તો, સૌનાં ડોકાં, કોર્ટ માર્શલને ન્યાયાન્યાયે, ધડથી જુદાં થતાં વાર ન લાગત!

મેં તો ઘણીકવાર ના કહેલી, કે આવી રીતે વાતો કરવા બેસવું, ને વળી દૂર ચોકીબાનો બેસાડવા, અને વળી શંકાની નજરે વચમાં વચમાં આમતેમ ડોકીયાં કરતાં જવું —એ બધું કદિક સત્યાનાશ વાળી નાંખશે. કારણ આવી રીતભાત સંશયનો કીડો ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેજ નહિ. આ દિવસે પણ મેં તો તેમને બેધડક ભાવે વર્તવા ને એવી ચોકીબાનીની પદ્ધતિ ટાળવા સમજાવેલું, પણ તેઓની સર-ળતા, અને કોઈ પણ જાતનું જોખમ આવે, તોયે પકડેલા પંથને વળગી રહેવાની વૃત્તિ જોઇ હું ખરેખર મુગ્ધ થયો.

એમની રીતભાત સંશય ઉત્પન્ન કરે એવી રહેતી, તે

ઉપરથી તો ઉલટી ખાતરી થતી, કે એમની અમારામાંની શ્રદ્ધા, ને અમારા કાર્ય પ્રત્યેની વલણુ અતિ શુદ્ધ ને સંપૂર્ણ છે.

ને આ દિવસે તો એમનો સ્વાભાવિક પૂરેપૂરો પ્રેમમય ભાવ જોઇ મને જરાયે સંશય રહ્યો નહિ. એ દિવસે મારી અચૂક જાણે શ્રદ્ધા બેઠી, કે ખરેજ સ્વતંત્રતાનો રૂડો સ્વપ્ન દિવસ નજીકમાંજ છે!

પિંગળે

આ બાજુ જેમ અમે લશ્કરમાં પગપેંસારો કર્યો, તેમ બીજી બાજુ બંગાળમાં વળી જૂદોજ રંગ ઝામી રહ્યો હતો. ત્યાં આગળ અમેરિકાથી પાછા ફરેલા એક મરાઠી નવજૂવાને આ પ્રવૃત્તિમાં બંગાળને પંજાબ સાથે સાંધી લેવા માટે જબરો પ્રયત્ન કર્યો. આ દક્ષિણી યુવક તે પિંગળે. એનું આખું નામ તો હાલ કંઇ સાંભરતું નથી. એનું ટોળું જ્યારે પાતાળ (અમેરિકા)થી પાછું ફર્યું, ત્યારેજ તેમણે અંદર અંદર નક્કી કરેલું, કે એણે બંગાળા જઇ ત્યાંના બળવાખોરો સાથે ભળીહળી તેમની પૂરી ભાળ મેળવી પાછા પંજાબ આવવું.

કલક-તે આવી, આગલી કેટલીક પિછાનો હતીજ, તે દ્વારા એ ભાઇએ વિપ્લવમંડળમાં પ્રવેશ મેળવ્યો, અને ઘણીક મુલાકાતો લીધી. આથી પંજાબની તૈયારીઓ વિષે કલકત્તાને તો જાણે પૂરી માહિતી મળી ગઈ.

વળી પિંગલેના કેટલા સાથીઓ સાથે અમારામાંના કેટલાકને ભાઇચારો હતોજ, એટલે એ રીતે પણ પિંગલે અ-

મારામાં પૂરો ભળ્યો. તે અમારા મંડળના સંસર્ગમાં આવ્યો કે તુરતજ તેને કાશી મોકલવામાં આવ્યો. પિંગળેએ કલકત્તામાં ઘણાકની પાસે બોમ્બની મદદ માંગી. એ વેળા સારા બંગાળમાં અમારૂં મંડળજ બોમ્બ બનાવનારૂં ને પૂરા પાડનારૂં એકલું મથક હતું. આ કારણે બોમ્બને લીધે અમારે પિંગળે સાથે જરા વધુ ગાઢો સંબંધ ઝામ્યો.

અમૃતની કુપ્પી

બરાબર એજ, એજ સમયે મારા મનમાં પંજાબ સાથે બરાબર ઘાટ ખાશે કે કેમ; એવી જાતનો ડર જાગ્રત થતો હતો. પૃથ્વીસિંહ પાંચમી ડીસેમ્બરે આવવાનો હતો, તે તારીખ તો વીતી ગઈ ને છતાંય ન આવ્યો; ને પંજાબની બીજી કંઈ ખબર અંતર પણ નથી.—હવે શું!—બરાબર એ કાળે પિંગળેજીનું ફૂટી નીકળવું ખરેખર અમૃતની કુપ્પી સમાન થઈ પડયું. મને હૈયે ટાઢક વળી.

પિંગળેની સામર્થ્યવાળી કાયા, તેનું ગોરૂં પ્રભાવશાળી વદનમંડળ, તો વદન પર તરવરી રહેલી અપૂર્વ બુદ્ધિની લસલસતી પ્રતિભા—એ બધાની મારા મન પર ઉંડી ઉંડી છાપ પડી. એને જોઇ—એની સાથે થોડી વાતોચીતો થયા બાદ મારા અંતરમાં ખરેખરી શ્રદ્ધા જન્મી કે આ માણસ અમારા પંથને દીપાવશે–મંડળનું કામ કોઈ જબરદસ્ત અંશે આગળ ધપાવશે.—પરંતુ—

ધારે છે માનવી કાંઈ,
ઇચ્છા જગનાથની જુદી!

વોહી રંગ લગ ગયા

—ને ગીતા તો એને આખી મોંઢેજ હતી. એની સાથે જીંદગીના આદર્શો વિષેની ચર્ચા ઉપડતાં, કોણ જાણે કેવી રીતે ગીતા વિષે વાત નીકળી, ત્યારેજ મેં એ તો જાણ્યું.

"તમને ગીતા મોંઢે છે ને!"

એણે સ્હેજ મ્હોં મલકાવ્યું. "અરે, આ દેહે તો કંઈ અનુભવો લીધા છે. આ કાયા સાધુરૂપે દુનિયાનો ત્યાગ કરી સારૂં હિંદુસ્તાન પણ ઘૂમી ચૂકી છે."

"તમે દુનિયા તજેલી?"

"હા, અને એ કાળે આખી ગીતા પર મેં મેળવાય તેટલો કાબૂ મેળવેલો છે. ને સારૂં હિન્દ ઘૂમ્યો તો ઘૂમ્યો, પણ અમેરિકાએ જઇ આવ્યો."

"ત્યાં શું કરતા?"

"મિકેનિકલ ઇજનેરૂં ભણી કાઢયું." તે જરા હસતાં બોલ્યો, "ને ત્યાંજ તો આ ઘદરિયાઓનો ભેટો થયો, ને ત્યારથી વોહી રંગ લગ ગયા!"

(૭)

મારો સ્વભાવ

મારા સ્વભાવ વિષે અહિં વાંચકને થોડું ઘણું કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. મારા સંભારણાંઓ હું આ લખું

છું, તેમાં કેટલાકને હું એ સ્વભાવને લીધેજ પૂરતો ન્યાય કરી શકતો નથી. જે જે બનાવો, પ્રસંગો, ચર્ચાઓ, વિગેરે મારા સ્વભાવને અનુકૂળ, રૂચી જાય એવાં બંને છે, તેની મારા ઉપર ઘણી ઉંડી છાપ પડે છે, અને તે ઘણા લાંબા કાળ સુધી યાદ રહે છે; પણ બીજા મહત્વના બનાવો યે જો એથી વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિના હોય તો મારા સ્મૃતિપટ પરથી લપસી જાય છે—સરી જાય છે; કદાચ કોઇક યાદ રહે છે તો તે એવુંજ કે જેને વિષે મારે બહુ જોરથી વાંધો ઉઠાવવાનો હોય-વિરોધ દર્શાવવાનો હોય; ને તે યે તેટલા પૂરતુંજ.

આ કારણથી આંદામાન હતો ત્યારે, રામેન્દ્ર બાબુના વિચિત્ર પ્રસંગને લઇને મારા પર અસર થવા પામી ને મેં અનુભવવૃત્તાંત એક નોટબુકમાં લખી રાખવા માંડયો. લખીને અવારનવાર ઉપેનદાને બતાવતો. તેઓ વખાણ કરે, ત્યારે હરખાતો. એ નોટબુક કેમ નાશ પામી તે વાત આગળ કાળાપાણીની કહાણી આરંભીશ તેમાં આવશે.

પિંગળે પંજાબમાં

પિંગળે તો કાશી આવ્યો કે તરત એક બે દિવસમાંજ એને પંજાબ મોકલવાનું થયું. એનો ખાસ આગ્રહ હતો કે પંજાબ દળને અમારે પુષ્કળ પ્રમાણમાં બોમ્બ પૂરા પાડવા. અમે એને જવાબ આપેલો, કે, ભાઇ, અમને તો કંઇ વાંધો નથી. પણ એકેક બોમ્બ પાછળ ચૌદ ચૌદ રૂપિયાનો ખરચ છે; અમને નાણાંથેલીની મદદ મળે તો અમારાથી તેમાં

કરવાનું બની શકે.

એ ઉપરાંત મેં એને કરતારસિંગ અને પૃથ્વીસિંહ વિષે પણ મારા અનુભવની વાતો કહીને સમજણ પાડી. એટલે પિંગળે નાણાંની ગોઠવણ કરવા તેમજ એ પંજાબીઓ વિષે પૂરતી ભાળ મેળવવા પંજાબ ગયો. કેટલાંકનાં શરનામાં એની પાસે હતાંજ, એટલે એને મેળાપ કરવાની મુશ્કેલી નહોતી.

એકાદ અઠવાડિયામાં તો એ પાછો ફર્યો. પિંગળે આવ્યો એટલે રાસુદાને પણ હવે પંજાબ જવામાં અડચણ જેવું ન્હોતું; છતાં તેઓ જાય તે પહેલાં એકવાર હુંજ પિંગળેની સાથે તે બાજુ ઉપડયો.

મૂલાસિંહ

ડીસેમ્બર મહિનો ચાલતો હતો. ટાઢ તો કહે કે મારૂં કામ. અમે હિન્દુસ્તાની પહેરવેશ પહેર્યો હતો. સ્હવારને પહોરે અમે અમૃતસર ઉતર્યા. મને પંજાબી બોલતાં નહોતું આવડતુ,–પિંગળેજી તેમાં ઉસ્તાદ હતા. અમે એક ગુરૂદ્વારાએ જઈ પહોંચ્યા. અહિં મૂલાસિંહ નામના એક પંજાબી આગેવાન સાથે પિંગળેએ મારી મુલાકાત કરાવી.

મૂલાસિંહ શેંઘાઈમાં પોલિસખાતામાં હતો. ત્યાં એ ખાનામાં હડતાળ પડાવવામાં એણે સરદારી લીધેલી.

વળી પિનાંગના પણ કેટલાક કામદારો સાથે મારે ઓળખાણ થઈ. ઉપરાંત, આ વેળા અત્રે ગામના સાધારણ શીખ વર્ગનો અવરજવર પણ મને ઘણો વધી ગયેલો માલમ

પડયો. મોટે ભાગે તેઓ મજૂર હતા, પણ ધન્ય છે શીખ સંસ્કૃતિને !–તેમનામાં સ્વદેશભાવના પૂર જોશથી ઉછળતી હતી. ને શરીર તો પ્રત્યેકનાં જાણે ગટારગચ્છના જેવાં!

આ તકે મૂલાસિંહને મેં એક મુખ્ય મધ્યસ્થ મથકની જરુરિયાત સમજાવી. તેણે એ કામ કરવાનું માથે લીધું. પણ, અફસોસ, મૂલાસિંહે આ કામ ન ઉપાડયું હોત તોજ ઠીક થાત!

કામ કયાં?

પંજાબમાં જુદા જુદા જીલ્લાઓના કાર્યવાહકો કામકાજને અભાવે અને ખાવાપીવાની અગવડને લીધે અકળાઈ ગયા હતા અને તેમનામાં અસંતોષનાં બીજ રોપાઈ ચૂકયાં હતાં. એ બધાની જવાબદારી મોટે ભાગે આ મૂલાસિંહ પરજ હતી. એ બધા વીરો ઠેઠ કયાં કયાંથી સ્ત્રી પુત્રાદિ તેમજ ઘરબાર તજીને દેશને ખાતર આટલે દૂર આવેલા હતા. તેઓ હાલ કંઈ કમાતા નહોતા–તેમ કરવાની સગવડે નહોતી. ને એવી હાલતમાં પેટને ખાતર આગેવાનો આગળ વારંવાર તગાદાપૂર્વક ભીખ માંગવી પડે તો કોઇનાથી સાંખ્યું નજ જાય. બધા રહેતા'તા ગુરુદ્વારામાં ને ખાતા'તા પાસેનાજ હોટલમાં.

સેવકો અને પૈસો

મારે કહેવું જોઇશે કે આપણા દેશમાં દેશને માટે બહાર પડનાર સેવકો ઘણીવાર કેટલીક ક્ષુલ્લક બાબતોને લીધે મહાદુ:ખ પામે છે ને આખરે કંટાળીને દેશની સેવા

તજી દે છે. ઘણી વાર મનમાં લાગી જાય છે કે પૈસા બાબત સ્વતંત્ર થયા શિવાય આ કામમાં માથું મારવા જેવું નથી. ને પછી પૈસાની પાછળ પડ્યા, કે દેશ વીસરાયોજ સમજી લેવો. દેશનું કામ પૂરો આત્મા રેડીને ન કરાય, ત્યાં સુધી કંઇ થઇ શકતું નથી. વળી કેટલીક વાર કામને અભાવે પણ ભેગાં થયેલાં મંડળ તૂટીફૂટીને મેદાન થઇ ગયાં છે.

આ કાળે પંજાબમાં જે વિપરીત દશા હતી, તે એ કે કોઈ સારા યોગ્ય નેતાને અભાવે ઘણા કામદારોનાં મન ઉંચા થઈ ગયા હતાં. કામ નથી થતું તેથી તો દેશની દશા બગડતી જાય છે—ને કામ કરવું ક્યાં, કેવી રીતે, કયું, તે સમજાતું નથી !

પંજાબી ટુકડીઓ

રાસબિહારી એકજ એવો આગેવાન હતો જે ઉત્સાહથી ઉછળતા કામ કરનારાઓને અને પ્રજાને લગામમાં રાખી શકે. મારાથી બને તેટલે અંશે આ બધો ગોટાળો મટાડવાનો પ્રયત્ન મેં કીધો. મૂલાસિંહે તો મને કહ્યું કે ઘણીક લશ્કરી ટુકડીઓએ બળવો શરૂ થતાંજ દેશની હરોળમાં ભરાઈ જવાનું વચન આપી દીધું છે. જે ટુકડીઓમાં હજુ અમારો સંદેશો પહોંચ્યો નહોતો તેમની એક યાદિ કરીને, પંજાબવાસી જુદા જુદા કામદારોને મોકલી આપવાની મેં વ્યવસ્થા કરી.

મુક્તેસરનો મેળો

મૂલાસિંહની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી દીધા પછી

પિંગલે પોતાના બીજા ઓળખીતા શીખ મિત્રોની ભાળમાં મુકતેસરના મેળા તરફ ઉપડયો. આ મુકતેસરના મેળાની આગલી પાછલી કહાણી સુણાવી દઉં નહિ ત્યાં સુધી મને ચેનજ નહિ પડે.

આનંદપૂરના કિલ્લામાં ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એક વાર પોતાના કુટુમ્બકબીલા સાથે લગભગ સાતેક મહિના સુધી પૂરાઈ રહ્યા હતા. આ ઘેરામાં બન્ને પક્ષને પુષ્કળ મુશ્કેલીમાં આવી જવું પડયું હતું. મુસલમાનો ગુરૂને કહેતા હતા કે તમે આનંદપૂર તજી ભાગી જાઓ. પણ ગુરૂને એ કબૂલ નહોતું. એક બે વાર નહિ, પણ ઘણીક વાર તેમણે આવું કહેણ મોકલ્યું છતાં એમણે કંઈ દાદ ન દીધી. ગુરૂજી તો જીદ લઈ બેઠા છે, એવું જોઈ બહાર ચાલ્યા જવાની લાલસાવાળા શીખોએ ગુરૂમાતા ગુજરીને સમજાવી પટાવીને બહાર જવા બાબતમાં સંમત કર્યાં. છતાં ગુરૂજી તો એકના બે ન થયા.

નાફરમાની

ઘેરાને લીધે પડતી અનેક અગવડો અને ભૂખને દુઃખે કેટલાક શીખોની તો અધીરાઇનો પાર રહ્યો નહોતો. પેટાબાની ભંભેરણીને લીધે તેઓ ગુરૂના ફરમાનને પણ તોડવાને તૈયાર થઇ ગયા.

ત્યારે ગુરૂ બોલ્યાઃ—

"તમે અત્યાર સુધી મારા છાંયા હેઠળ હતા. હવે ભૂખને દુઃખે તમે ભાગીને શઠ લોકોની જાળમાં કૂદી પડવા

તૈયાર થયા છો; પણ મને મારી જવાબદારીમાંથી તમે છૂટા ન કરો, ત્યાં સુધી ન જવાય. "તમે જવાબદાર નથી" એવું મને લખી આપીને ખુશીથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ પહોંચો."

માત્ર ૪૦ માણસો શિવાય બીજા બધાજ આ પ્રમાણે લખી આપીને ત્યાંથી ચાલી ગયા. આખરે તો ગુરૂ ગોવિન્દ-સિંહને પણ એ મથક તજી નાસવું અને ઠામઠામ ભટકવું પડ્યું. પણ પેલા ૪૦ વીરોએ કોઈ પણ દિવસ ગુરૂજીનો સંગ તજ્યો નહિ.

"અમે શીખ નથી!"

એમ ફરતા ગુરૂજી મદ્રદેશ આવી લાગ્યા. સૌથી પહેલા નાસીને છૂટા થયેલા પેલા શીખોમાંના કેટલાક તેમને અહિં ફરી મળ્યા અને સલાહ આપવા લાગ્યા, કે શત્રુ સાથે ખેંચી તાણવામાં સાર નથી, પણ તેની સાથે સલાહ કરી દેવી એજ ઠીક છે.

ગુરૂ કહે, "તમારે સુલેહ કરવી હોય તો કરો. તેમનામાં જઇ ભળવું હોય તો 'અમે શીખ નથી,' એવું મને લખી આપી ખુશીથી ત્યાં જાઓ.

વળી ૪૦ શીખ એવા નીકળ્યા જેમણે આવું પણ લખી આપવાની ડાંડાઈ કરી. ગુરૂજીને તજીને તેઓ ગયા, પણ થોડા દહાડા વીત્યા કેડે તેમનું હૃદય ડંખવા લાગ્યું, અને ખરેખરો પસ્તાવો થવા લાગ્યો.

અજબ કુરબાની

બીજી બાજુ એવું બન્યું, કે ગુરૂજી પર ખેદરાના તળાવ નામના સરોવરની પડોશમાં શત્રુએ સજડ હુમલો કર્યો. લડાઈની ધૂમ સખત મચી રહી. લડતાં લડતાં ગુરૂજીએ જોયું, કે બીજીજ એક ટુકડીએ શત્રુના ઉપર બીજી બાજુથી આવી હલ્લો કર્યો છે. એ ટુકડી કોણુ? કોની? તે કંઈ ગુરૂજીને સમજાયું નહિ. મુસલ્માનો આ નવા હુમલાથી ગભરાઈ અકળાઇ ગયા. પણ થોડીવારમાં તેઓએ નવા હુમલાવાળાઓને જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા. આવી રીતે પડવામાં પેલા ભાગી છૂટેલા અ–શીખ શીખોને પસ્તાવાને પંથે લાવનાર માઇભાગો નામની બાઈ પણુ હતી. લડાઈ પત્યા બાદ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ, રણક્ષેત્રમાં પ્રાણુની કુરબાની કરનાર મહાવીરો પાસે જઈ તેમને યથાશકય આશ્વાસન આપી સારવાર કરી રહ્યા હતા. એવામાં હજુ થોડો થોડો પ્રાણુ રહ્યો છે એવો એક શીખ–મહાસિંહ–તેમની નજરે પડયો. તેનું માથું ખોળામાં લઇ તેના પર સપ્રેમ હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ગુરૂજીએ 'તારી કંઈ છેલ્લી ઇચ્છા છે?' એવો સવાલ પૂછયો.

મહાસિંહની આંખોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. તે બોલ્યો, "એકજ માત્ર વાંછા રહી ગઇ—અમે શીખ નથી, એવા આપેલા અમારા પત્રો તમે ફાડી નહિ નાંખો?"

કુરબાનીનું તીર્થ

ગુરૂજી બધો ઘાટ સમજી ગયા. પેલા ફેરારી શીખોએજ

લડાઈમાં આવી ગુરુજીને ખાતર પોતાનું લોહી રેડ્યું હતું. ચાળીસે ચાળીસ જણાએ કુરબાની કરી હતી. ગુરૂજીએ ત્યાંજ, પેલા પત્ર ફાડી નાંખ્યા ને ત્યાં ઉભેલા પોતાના તમામ ચેલાઓને સંબોધીને બોલ્યા;

"જે 'ખાલસા' માં આવા મહાપ્રાણ હજુ પડયા છે તેનો સહેજે નાશ નથી સંભવતો. એકાદ પણ ભક્ત જ્યાં આત્મભોગ આપે છે તે સ્થળ પવિત્ર બની જાય છે. આટલા બધા શહીદોએ અહિં કુરબાની કરી છે, એટલે હવે પછી આ સ્થળનું નામ મુક્તસર રહેશે; અને આ તળાવમાં જે કોઇ નહાશે તે મુકત થશે !"

એ પ્રમાણે મુકતસરના મેળાની મૂળ કથા. અહિં શીખોનો ભારે મોટો મેળો ભરાય છે. કંઇ નહિ તોયે લાખ શીખો ભેળા મળે છે. શીખોના પ્રત્યેક ઉત્સવપર્વના મૂળમાં આવોજ કોઈ કોઈ પ્રેરક ઇતિહાસ રહેલો છે અને શીખ જાતિ તેનીજ પ્રેરણા પીને ઉછરે છે. મને લાગે છે કે સારા ભારતની એ એક અજબજ શકિતવાળી પ્રજા છે.

રાસુદા કયારે આવશે ?

ઠીક: આપણે પાછા આપણી વાત પર આવી જઇએ. પિંગળેજી મુકતસરનાં મેળામાંથી પાછા પધાર્યા, ત્યારે કરતારસિંહ, અમરસિંહ વિગેરે તો ગુરૂદ્વારામાં આવી લાગ્યા હતા. મને જોતાં કરતારસિંહનો હરખ તો માય નહિ; એકદમ પૂછ્યું, "રાસુદા કયારે આવશે ?"

મેં કહ્યું, "કયારે આવશે કયારે આવશે શું ? તમારે

ત્યાં તેના રહેવા મૂકવાનો ચોકસ બન્દોબસ્ત થાય, કામકાજની પણ સુવ્યવસ્થા થાય ત્યારેસ્તો."

એટલું કહીને મેં એને મધ્યસ્થ મથકની ઉપયોગિતા અને જરૂર બરાબર સમજાવી. મૂલાસિંહે એની જવાબદારી માથે લીધી છે એમ પણ કહ્યું.

વળી મને દાદાએ પહેલેથીજ સૂચના આપેલી તેમ બે અમૃતસરમાં ને બે લાહોરમાં એમ ચાર ઘર એમને રહેવાને માટે ભાડે લેવા જોઇએ એ વાત મેં તેને ગળે ઉતરી.

એ વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી કર્યું. અમૃતસરવાળું ઘર તો મેં જાતે જોઇને પસન્દ કર્યું. લાહોરમાં પસન્દગી કરવા બીજા એકને મોકલી આપ્યો.

પંજાબના સંજોગો વિષે કરતારસિંહની વાતો સાંભળીને મારૂં આશાભર્યું હૈયું ખીલી ઉઠ્યું. "હાં, હવે બેડા પાર!" એમ વિચારી મારૂં માથું જાણે આનંદે ડોલ્યું.

વળી બીજી એક વાત. આજ વખતે અમેરિકાથી વળી શીખોની એક ટુકડી અમૃતસર આવી લાગી. એમના કેટલાક આગેવાનો સાથે મારે વાત થઈ. એમાંનો એક તો એટલો ઘરડો હતો કે જાણે તેનાં ગાત્રોયે ઝૂલી ગયાં હતાં. મને સાંભરે છે ત્યાં સુધી એજ ઘરડા શીખે આન્દામાનમાં અદ્ભુત રીતે જીંદગી વીતાડી ૬૦ કે ૭૦ વરસની ઉમ્મરે પ્રાણ તજેલો. ઘરડો ઘરડો પણ આન્દામાનમાં કેદીઓએ હડતાળ પુકારી, ત્યારે તેમની સંઘમાં રહેવામાં એ પાછો નહોતો હઠયો. એણે પોતાની કમાણીમાંથી ૫૦૦ રૂપિયા પણ અમા-

રા કામમાં આપ્યા હતા.

કરતારનું કામ

કરતારસિંહના વહિંતરાનો પાર નહોતો. રોજ સાઇકલ પર ૪૦–૫૦ માઇલ ઘુમી ભટકી ગામડાંઓમાં એ પગપેસારો કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ વહિંતરૂં કરતો, તેમ તેમ એનો જુસ્સો વધતો. એમ ફરી આવ્યા પછી જે લશ્કરી ટુકડીઓ હજુ બાકી રહી ગઇ હતી તે પર તેણે મોરચો માંડયો.

સરકારને સહેજ સણસારો પડેલો એટલે ઘણાકના નામ પર વારંટ તો હતાજ, તેમ કરતારસિંહને પકડવા સારૂ પણ પોલિસને ફરમાન હતું. એક વાર એને પકડવા પોલિસે એક ગામ પર ઘેરો નાંખ્યો. એટલે કાર્યકુશળ કરતાર આસપાસમાંજ હતો તે સાઇકલ પર સવાર થઈ ત્યાં આવી લાગ્યો. પોલિસ કંઈ તેને ઓળખતી નહિ. પોતાની અપ્રતિમ ચાલાકીથી કરતાર છટકી ગયો—નહિ તો એનું આવીજ બન્યું હોત.

દગાબાજો

હવે ખરચપાણી એટલાં તો વધી ગયાં હતાં, કે ફાળા તરીકે આવતી રકમોથી નીઠતું નહોતું; અને ધાડો પાડવાની જરૂર પડવા માંડી. છેક છેવટે જણાયું કે મૂલાસિંહ ભરોસાપાત્ર માણસ નહોતો. મંડળીના પૈસા ઓહીયાં કરી જવાનું નીચ કામ કરતાં એ પકડાયો. એક વાર તો પીધેલો—છાકટો થયેલો નજરે પડયો. ને પોતાની અંગત દુશ્મનાવટને

અંગે એણે એક માણુસને ત્યાં ચાહીચલાવી ધાડ પડાવી. આવા બેવફા દ્રોહીઓ અમને યે નથી મળ્યા, એમ ન સમજવું. મોટી મોટી હિલચાલો ચાલે ત્યાં મનુષ્યસ્વભાવની ત્રુટીઓને લીધે એવા ઘઉંમાં કાંકરા નીકળે છે. ખુદ લેનિનને પણ ફરિયાદ કરવી પડી છે કે મારા બોલ્શેવિકોમાં ૭૯ બદમાશ અને ૬૦ ગધેડા આવીને ભેળાયા હતા. શરત ચેટરજી બાબુને મોંઢેજ મેં સાંભળ્યું છે કે દાસબાબુ કહે છેઃ વકીલાત કરતાં કરતાં મને પળિયાં આવ્યાં ને સેંકડો ચોટ્ટા લુચ્ચા મારા હાથ તળે આવી ગયા. પણ આ અસહકારની હીલચાલમાં ભરાયેલા ચોટ્ટાઓ જેવા હરામી મેં મારા જન્મારામાં કશે ભાળ્યા નથી !

પંજાબનું પુરૂષાતન

આ વેળા પંજાબીઓની સાથે અઠવાડિયુંક રહી મેં તેમની રહેણીકરણી બરાબર ભાળી. આટલી ઠંડીમાં પણ સ્હવારે વહેલા ઉઠીને નહાઇ ધોઈ તેઓ ગુરૂ ગ્રંથસાહેબનો પાઠ કરતા. પણ જમતા હોટલમાં, એટલે તે જાતની ચોકખાઈ ન મળે. આપસઆપસમાં બહુ બહુ વિવેકથી વર્તે; સરસ વિશેષણ શિવાય એકમેકને ન બોલાવે.

ભાઈ નિધાનસિંહ સાથે આ વેળા મુલાકાત થઇ. એમની ઉમ્મર પચાસેકની હશે; તેમાંથી ૩૦–૩૨ વરસ દેશ બહાર કાઢેલા. ચીનમાં રહી ત્યાંથી એક ચીની સુન્દરીનું પોતાને પુંછડું વળગાડી દીધેલું. પણ એની ધર્મિષ્ટતાનો પાર નહિ. સ્ટેશને જાય તો પ્લેટફોર્મ પર બેસીને યે કંઈ ધર્મગ્રંથ

વાંચતાજ હોય.—લોકોને દેખાડવા સારૂ નહિ, કારણ આં-દામાનમાં કોણ જોનારૂં હતું? એના મુખ પર જે નૂર વિલ-સતું તે કદિ નવજુવાનોના વદન પરે જણાયું નથી.

સામાન્ય રીતે ચારિત્ર્યની બાબતમાં પંજાબીઓ અને ખાસ કરી શીખો છેક ઢીલાઢબ ને હલકી કોટિનાજ ગણાય છે. એક તો એમની રાજસીતામસી પ્રકૃતિ ને વળી સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષ વર્ગ કરતાં ઘણીજ ઓછી. પરદેશી-ઓની સાથે વારંવાર અથડામણમાં આવ્યા કરીને એ પ્રજાની સંસ્કૃતિ જાણે ચૂંથાઇ ગઈ છે. પણ એ પ્રજા એવી છે, કે જેમ અવનતિમાં પડી જતાં તેને વાર ન લાગે, તેમ ચઢવા માંડે ત્યારે સપાટામાં ઉન્નતિ શિખરે પણ ચઢી જઈ શકે. એથીજ આવા પડેલા પડેલા શીખોએ પણ, "નાનકાના સાહેબ" આગળ આટલું શૂરાતન બતાવ્યું છે!

પંજાબનું સ્ત્રીત્વ

પંજાબમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા વધારે કલંકિત ગણાતી હોવા છતાં સતીત્વના એવા તો વિરલ દૃષ્ટાંતો હ-મણાં પણ કોઇક વાર દેખા દે છે, કે એની કલ્પનાયે આ કલિયુગમાં કોઇને ન આવે. લાહોર ડી. એ. વી. કોલેજના પહેલાના પ્રો. પરમાનંદના પિતરાઈ ભાઈ બાળમુકુન્દ દિલ્હી કાવતરાં કેસમાં પકડાયા હતા. એ બાળકૃષ્ણના પેઢીઓના પૂર્વજ મોતીદાસે શીખોના અભ્યુદયકાળે કરવતથી વહેરાઈ પ્રાણ મૂક્યો હતો. આ બાળમુકુન્દજી પકડાયા તેને આગલે વરસેજ પરણ્યા હતા. તેમની સ્ત્રી રામરાખી—ઉમ્મર લાયક

યુવતિ–રૂપરૂપનો અંબાર, પતિ પકડાતાં તેના દુ:ખનો પાર
રહ્યો નહિ. બહુ સંયમપૂર્વક તે જીંદગી વીતાડવા લાગી.
પતિને ફાંસીની સજા થયાનું સાંભળી તે તેમને મળવા ગઈ.
અકળામણના આવેશમાં તે કશી વાતોયે ન કરી શકી. ઘેર
આવી અધમૂઈ અવસ્થામાં દિવસ ગાળવા લાગી. એક દિવસ
પોતાના ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં તેને બહાર લોકોના રડવાનો
ધીમો સાદ સંભળાયો. બહાર જોતાંજ તેને સમજાઈ ગયું,
કે બસ, સ્વામી હવે આ લોક છોડી ગયા. નીરોગી સતીસા-
ધ્વી, સ્વામીને ધ્યાને સમાધિ લગાવી બેઠી ને સ્વામીમય
થઈ ગઇ—તેનો આત્મા સ્વામીના આત્માની શોધમાં ઉડી
ગયો! ખોળીયું માત્ર પડી રહ્યું!

ક્યાં છે, કહો, દુનિયાભરમાં આવો રોમાંચ ખડા કરે
તેવો આત્મિક પ્રેમ! કેવો એ સ્વામી, કેવી એ સ્ત્રી! પણ
હાય, ભારત! એ તારાં નસીબમાં નહોતાં! એ તો સ્વર્ગનાં
અધિષ્ઠાતા થવા ચાલ્યાં ગયાં!

(૮)

કાશી

પંજાબથી નવઉત્સાહભેર હું કાશી ફર્યો એટલે તુરત
થયું, કે જાણે અંધેર અવ્યવસ્થામાંથી છૂટયો. કાશીની શી

મઝા ! એની પવિત્રતા મને ખૂબ ખેંચવા લાગી. એ કેમ બન્યું એ સમજાતું નથી. કાશીમાં બહુ રહ્યો પણ એવી લાગણી ફરી પાછી થઈ નથી. પણ આ વેળા તો કાશીનો પવન વાયો, કે તુરતજ જાણે દેહ શુદ્ધ થઈ જતો લાગ્યો. મનમાંથી ગ્લાનિ દૂર ભાગતી ભાસી. કાવતરૂં ભાંગી પડ્યા બાદ રાસુદા જ્યારે કાશી આવ્યા, ત્યારે તેને પણ કંઈક આવી લાગણી થયેલી ખરી.

યતીન–દા

કાશીમાં પૂર્વ બંગાળાના એક આગેવાન જોડે વાતચીત થઈ. તે વેળા બીજા ઘણાક સાથીઓ પકડાઈને જેલ જઈ બેઠા હતા, તે બહુ સાલતું હતુ. શ્રીયુત યતીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય કલકત્તાના આગેવાનોમાંજ ગણાય. વિપ્લવયુગમાં એમનો ફાળો નાનોસૂનો ન સમજવો. તમામ દેશોના ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરશે, કે જ્યારે રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા કાજેનાં મોટાં આંદોલન ઉભા થાય છે ત્યારે તે ઉભા કરનાર મૂળ વ્યક્તિઓનું ચારિત્ર્યબળ અખૂટ હોય છે, ને તેથીજ તેના પંથ કે મંડળનો પ્રભાવ ભારે પડી શકે છે. યતીન્દ્રબાબુ વિપ્લવપંથના આત્મા સમા હતા, ને એમના ચારિત્ર્યબળ વડે એમણે કેટલાયે જુદા જુદા સંપ્રદાયો પર સત્તા ઝમાવી હતી.

આવી બળવાની તૈયારીઓનું કામકાજ હંમેશા છાનીછૂપી રીતે થતું હોવાથી એવા મહાપ્રભાવશાળી વીરોની છાયા હેઠળ જૂદાં જૂદાં કેટલાંયે મંડળો સ્થપાયાં હશે તે બધાંનો ઇતિહાસ મળી શકવો મુશ્કેલ છે. એ ઠીક કે નહિ,

તેયે મને તો હજી નથી સમજાતું. એવાં વિવિધ મંડળોને ભેગાં કરીને મોટું એકત્ર વિરાટ દળ બનાવવા સારૂ બહુ બહુ પ્રયત્ન થયેલો, પણ કોઈ તેવા લાયક અને પૂરતી પ્રતિભા-વાળા આગેવાનને અભાવે તે તો બન્યું નહિ—પોતપોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવવા કોઈ રાજી નહોતું. વળી આગેવાનોને પણ પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવી હતી. કોઇ નૂતન આદર્શ-થી માણસ પ્રેરાઈ ઉઠે છે ત્યારે તે અદ્દભુત આપભોગ આપી દે છે, પણ છતાં નાની નાની બાબતોમાં અહંતા અને સ્વાર્થ તેને સતાવ્યા વિના નથી રહેતાં એવો મારો અનુભવ છે.

પણ યતીન્દ્રબાબુની આગેવાની હેઠળ બંગાળાના ઘણા ઘણા મંડળ ભેગાં મળવાનું થઈ શક્યું હતું. પોતે કંઈ એવા ભણેલા કે વિદ્વાન નહોતા, પરંતુ ઘણા ભણેલાઓને નમાવી શકતા. એમની સાહસિક વૃત્તિ, અને નિખાલસ ઉ-દારતા, સૌને એમના તરફ ખેંચતી. ને જ્યારે પંજાબ ને બંગાળ બન્નેના ચિત્રવિચિત્ર ભેજાંઓનો શંભુમેળો એકઠો થયો ત્યારે પણ પોતાનું વર્ચસ્વ એમણે ટકાવ્યું, એ જેવી તેવી શકિતની વાત નહોતી!

બે મંડળો

સાચું પૂછો તો બંગાળામાં એ વેળા બેજ બળવા મં-ડળીઓ હતી. એકના પ્રમુખમાં આપણા યતીન્દ્રબાબુ. બી-જીના બે ભાગ પાડી શકાય. એક બંગાળની બહાર કામ કરનારો અને બીજો તેના ભીતરમાંજ પાંખ પ્રસારનારો. તેમાં આગલા વર્ગની ઝૂંસરી રાસબિહારીને માથે હતી.

પાછલાના આગેવાન જેવું કોઈ નહોતું.

આવે વખતે આખા ઉત્તર હિન્દને એક સાંકળે ગૂંથી લેવાના ઇરાદાથી યતીન્દ્રબાબુને કાશી બોલાવ્યા. પંજાબથી માંડી ઠેઠ આસામના સીમાડાઓ સુધી દેશ બળવાને માટે પૂરતો તૈયાર થઇ ગયેલો હતો. ને પંજાબના સિપાઇઓની અધીરાઈનું તો પૂછશોજ માં. એમને કાબૂમાં રાખવા પડતા તેથી લાભ થયો કે નુકસાન તે તો ઇશ્વર જાણે, પણ અમે ન અટકાવ્યા હોત તો તેમણે કાચુંપાકું કામ ડફણાવી દીધું હોત—પરિણામ શું આવત, તે કોને ખબર? બધે એક સામટો ટંકાર કરવા સારૂ અમે તેમને દાબી રાખતા.

પુસ્તકનો વિષય

યતીન્દ્રબાબુ કાશી આવ્યા તે વિષે સરકારને કાચીપાકી કંઇ ખબર હતી કે નહિ તે મને માલુમ નથી. એ વાત કેમ છોડવી પડી તે કહું. હજુ સુધી આ લખ્યું તેમાં છૂપી તો મેં એકે વાત નથી બતાવી. જે વાતો કાવતરૂં ફૂટી જતાં ને અદાલતે ચર્ચાતાં બહાર આવેલી અને પૂરવાર થયેલી તેટલીજ માત્ર મેં જણાવી છે. જે વાતો પૂરવાર કરવાને સરકાર પાસે કંઇ સાધન નથી તેવી વાતો સરકારને માલુમ છે, છતાં તે મેં જવા દીધી છે. જે વાતો પ્રગટ કરવાથી કોઇને કંઇ નુકસાન થવાનો સંભવ નથી, ને જે સરકારને પૂરેપૂરી માલમ હોવા છતાં, દેશવાસીઓને ઝાંખા ખ્યાલ રૂપે પણ અડધીઅધુરીજ માહીત છે તેવી વાતો મેં મોટે ભાગે આપી છે.—મારી અદના શકિત મુજબ.

રાઉલાટ અહેવાલ

કાવતરાંઓના ખટલા ઘણીકવાર તો જેલમાંજ ચાલ્યા હતા, તેથી આમવર્ગને તે વિષે ઝાઝી વાકેફગારી થવા પામેલી નહિ. કેમકે ગમે તેવી જાહેર પૂરવાર થયેલી બીના પણ પોલિસની ઇચ્છા ન હોય, તો મકદૂર શી કે બહાર આવી શકે, લોકોની આંખે અથડાઈ શકે! મને એવી ખાસ ઈચ્છા થઈ છે કે સરકાર જાણે છે તે મારા દેશભાઈઓ પણ જાણે તો સારૂં. દેશના ઇતિહાસનું સાચું વિવરણ વાંચી પોતાની ખામી, ઉણપ, ને શક્તિ સમજાશે—શ્રદ્ધા અને ડહાપણ બેય વધશે. બળવો વિરાટ પાયા પર રચાયેલો—તે કેમ, ક્યાં, કેવી રીતે યોજાયલો એ ભલે સૌ જાણે, ને ચર્ચે. મારૂં આખું લખાણ વાંચશે તેઓ સમજશે કે એ કંઇ થોડા જુવાનિયા, ઉધમાતીઆઓએ જુવાનીના ઉત્સાહની છોળ વડે કરેલી ખોટી ધાંધલ કે ધમાધમ નહોતી. તેમ રાઉલાટ કમિટીના અહેવાલમાં આપ્યા મુજબની એ અંધેરિયા પ્રવૃત્તિયે નહોતી. રાઉલાટ કમિટીમાં એક અમુક મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીને બધું લખ્યું છે. તે મુદ્દો એ, કે એ વાંચીને લોકોમાં આત્મશ્રદ્ધાનું બળ સ્પુરવું ન જોઇએ. વાતોને એવી રીતે રંગી છે કે બળવાખોરોની ઠેકડી કરવાનુંજ વાંચનારને મન થાય. હિન્દીઓના હૃદયમાં જે વાંચી આશા ને શ્રદ્ધાનાં ફૂલ ખીલી ઉઠે એમ લાગે તે વાતને દાબીજ દેવાનો એમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. કેટકેટલું દુઃખ ભોગવી, અપાર સંકટ વેઠી, કેવાં કેવાં પરાક્રમ કરીને કેવાં

રત્નો ભેગાં કરેલાં, ને એ રત્નો પણ કેવી કસોટીમાંથી પસાર થયેલા, એ કંઇ રાઉલાટ અહેવાલ વાંચ્યે ન સમજાય. દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે એ બધી આખી કથા કહેવાની તો મારી તત્પરતા નથી, પણ જેટલું બને તેટલું આપું છું.

સરકારને શિખામણ

ઘણાકને એમ લાગે છે, કે આ રીતે આવી બધી વાતોને બહાર પાડવી એ ઠીક નથી. (જાણે બધું હજુ છાનુંમાનુંજ રહ્યું હોયને, તેમ!) એમ થવાથી સરકારને પોતાનો જુલમ વધારવાની તક મળે છે. આના જવાબમાં મારે કહેવાનું એટલુંજ કે જે બળવાની આગ એક વેળા કેવળ બંગાળામાંજ ધૂમાયા કરતી હતી, તેના તણખા આજ સોળ સત્તર વરસમાં એજ જુલમ નીતિને પ્રતાપે ઠેઠ રાવળપિંડી ને પેશાવર પર્યંત જઈ વેરાયા છે. અને જેઓ સરકારની આ જુલમનીતિને દૂર કરવા ઇચ્છે છે, તેમને મારૂં કહેવું છે, કે ગયા દાયકાના એ બળવાના પ્રયાસોને હસી કાઢવામાં કે તેમની અગત્ય ઓછી લેખવામાં ફાયદો નથી. પરંતુ તેને બદલે સરકારના મગજમાં એટલું ઠસાવવાની જરૂર છે, કે દેશની સાચી અભિલાષાઓને દાબી દેવાના પ્રયત્નો કરવાથી અથવા કાયદેસરની ચળવળોની ગતિ અટકાવવાથી આવી છૂપી ચળવળો અવશ્ય પેદા થશે, થશે ને થશેજ. ને એમ પણ ન ધારવું, કે ખુલ્લી કાયદેસરની ચળવળ કરતાં છૂપી ચળવળો કોઇ રીતે ઓછી જોરાવર કે સાધન સામગ્રીવાળી હશે.

વિલાયતમાં ખુલ્લી ચળવળને પૂરતું સ્થાન છે, અને હરેક માણુસ તેમાં છૂટથી ભાગ લઇ શકે છે. એજ કારણે યૂરોપના ફ્રાન્સ રૂશિયા આદિ દેશો કરતાં તેમાં છૂપી ચળવળોનું પ્રમાણ ઘણું અલ્પ છે. જુલમનીતિથી અસ્ત પામતી જતી પ્રજાને જેર કરી શકાય, પરંતુ ઉન્નતિને પંથે ધપતી જાતિના આત્મસાક્ષાત્કારના યત્નોને દાબી શકાય નહિ. એ વાત દેશજને તેમજ સરકાર બંનેએ પોતાના મગજમાં ઠસાવવાની છે.

યતીન બાબુની યોજના

આજે યતીન્દ્રબાબુ હયાત નથી, એટલે તેમને વિષે લખતાં હવે સંકોચ થતો નથી. એ વેળા એક સામટું આખું ઉત્તર હિન્દ એકજ દિશામાં કામ કરી રહ્યું હતું તે ઘણાકને, ખૂદ કેટલાક બંગાળી બળવાખોરોનેયે ખબર ન્હોતું.

યતીન્દ્રબાબુનો ખાસ આગ્રહ એવો હતો, કે બળવાની તારીખને પાછળ હઠાવવી; મોડું કરવું. તે દરમ્યાન પોતે બંગાળે જઇને બેએક મહિના કમ્મર કસી કામ કરે ને પૈસા પણ ભેગા કરે. તેમનો એવો ખાસ મત હતો, કે પૈસાના પૂરતા સ્હાયા વિના આ બાજી ખેલવી ઠીક નથી. પણ "પૂરતાપણા"નો તેમનો ખ્યાલ કંઈ અજબ ભારે હતો— તેટલા કદિ મળે નહિ, ને કામ થાય નહિ!—એટલે છેવટે તો એટલી બધી આશા ન રાખવાનું યતીન્દ્રબાબુએ પણ કબૂલેલું.

પંજાબી સિપાઇઓની અધીરાઈ

પણ તેઓ પંજાબની સ્થિતિ બરાબર સમજી ન શક્યા.

પંજાબી સિપાઈઓ હવે છેક અધીરા ને આકળા બન્યા હતા. તેમ બનવાનું કારણ એ હતું, કે તેમને પશ્ચિમના રણમેદાન પર રેંસાવાને કયારે ધકેલી દેવામાં આવશે તેની જરાયે ચોકસ માહિતી નહોતી. હિન્દમાં ને હિન્દમાં તો લશ્કરી ટુકડીઓની એકથી બીજે ને બીજેથી ત્રીજે ઠેકાણે અદલી બદલી થયાંજ કરતી હતી. એટલે જો અણી ચૂકયા, ને કોઇક દક્ષિણને મથકે જઈ પડયા, તો બધી મહેનત ફૂટી પડશે, એમ તેમને લાગતું હતું.

આ રીતે પંજાબના લશ્કરી ગુસ્સાને દાબી રાખવાનું કામ મુશ્કેલ થઇ પડયું હતું; વળી એ સિપાઈઓને બીજે કશે મોકલી દેવાય તો અમારૂં કામ કથળી જાય એ બ્હીક અમને પણ ભારે હતી. આ બધા કારણોને લીધે યતીન્દ્ર-બાબુના આગ્રહને માન આપી ન શકાયું. ખુદ મારે માટે પૂછો તો હું પણ આ સોનેરી તક જવા દેવાની તરફેણમાં નહોતો. એટલે એક બાજુ સિપાઇઓને શાન્ત રાખવા પ્રયત્ન કરતો, છતાં બીજી બાજુથી આખો બળવો સામટો જેમ બને તેમ સત્વર પ્રજ્વળી ઉઠે તેમ કરવાને માટે પણ તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો. ચીંવટથી સમજાવ્યું, એટલે યતીન્દ્ર-બાબુ પણ મારા મતનાજ થયા.

પરદેશી મદદની સંતલસ

મારો હમ્મેશનો એવો ખ્યાલ ખરો, કે અભણ આમ-વર્ગને ઉશ્કેરી તેને કૂદાવવો એ રમત જેવું કામ છે. જો કે તેમ કૂદાવવાથી કંઇ અમારૂં કારજ સરી જાય કે ગઢ સર

થાય, એવી ભ્રમણા મને નહોતી. તે તરફ મેં લક્ષ પણ નહિ આપેલું. મને થતું કે દેશનો ભણેલો નવજુવાન વર્ગ જો બરાબર સંગઠિત થઈ જાય, ને પછી દેશી સિપાઇઓને વટલાવી લેવાય, તો બળવાનો ધડાકો પૂર જોશથી ફૂટી શકે. પણ સાથે સાથે કોઈ બીજી પરદેશી પ્રજા સાથે સંતલસ ન રાખી હોય, તો બધું કેવળ નકામું !

સરંજામની ગોઠવણ.

સૌથી મોટી ભૂલજ એ. ઘણી વાર માંહોમાંહેયે અમારે ચર્ચવું પડેલું કે આ ચળવળની સાથે સાથે જો મોટા પ્રમાણમાં લશ્કરી સરંજામ હથિયાર ઓજાર વિગેરે બહારથી ટાંકણાસર આવી લાગે એવો બન્દોબસ્ત થાય તો ઠીક; છતાં આગેવાનો બધાજ એ બાબત પ્રત્યે બેદરકાર દીસતા હતા. તેઓ કહેતા, કે હજુ એનો વખત આવ્યો નથી. પણ આગ લાગે ત્યારે તે કૂવો ખોદાતો હશે ? જ્યારે એનો સમય આવ્યો, ત્યારે પછી તક મળે શાની, ને જોગ બેસે શાનો ! આખો દેશ ટટાર ન થયેલો એ ખરૂં, છતાં બંગાળ ને પંજાબના જુવાનવર્ગનો જે આ ઝમાવ થયો હતો તે બહુ વ્યાપક ને મોટા પાયા પર હતો. તેમાં બંગાળની તૈયારી તો અપ્રતિમજ હતી, એમ કહેવું પડશે. ગમે એટલી માથાફૂટ વડે ન થાત, તેવી ઝમાવટ પરસ્પરના ઉત્સાહ અને સહકારને લીધે થઈ ગઈ હતી. એટલે ખરેખરી સંઘશક્તિ બંગાળમાંજ એકઠી થઈ હતી—પંજાબમાં તો મોટે ભાગે પરદેશથી પાછા ફરેલા શીખોનીજ એમાં સામેલગીરી હતી.

દેશના આમવર્ગ સાથે તેમનો બહુ ઓછો પરિચય (આ નજરે) હતો ને આમવર્ગ પણ તેમના પ્રત્યે બેદરકાર હતો. બંગાળાની પ્રજાને છેક તેવું સરટીફીકેટ ન આપી દેવાય.

કોઇ પણ મંડળના માણસો જેટલા ભાવનાશાળી ને ચારિત્ર્યશીલ તેટલું તે મંડળનું સામર્થ્ય વધારે. તે જોતાં બંગાળનો જોટો ક્યાંથીજ મળે ? ને તેમાં એજ પ્રાંતના જુદા જુદા આદર્શોનાં દ્વંદ્વ આથડેલાં પણ તરેહવાર રીતોએ.

બંગાળ વિષે લખવા બેસીશ ત્યારે એ ચર્ચા આગળ ચલાવીશ. હાલ તો માત્ર બંગાળની બહારની ચળવળ વિષે લખવા બેઠો છું. બહારનું પ્રકરણ એક સાદું બળવા પ્રકરણ છે. બંગાળનું પ્રકરણ સારા ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ સાથે અનેક પ્રકારે સંકળાયલું છે, ને વિશાળ ચર્ચા માંગે એવું છે.

બંગાળ—પંજાબની હરિફાઇ.

બંગાળીઓને બીજા પ્રાંતોની પેઠે લશ્કરી ટુકડીઓમાં સિપાઇગીરીની સગવડ મળતી હોત તો અત્યાર સુધીમાં શુંનું શું થઇ ગયું હોત. છતાં આ વેળા પંજાબમાં જે વેગથી કામ ચાલતું હતું તે જોતાં અમને બંગાળ પાછળ પડી જશે એમ ખૂબ લાગતું. પાછલા ઇતિહાસમાં બંગાળને માથે ચોંટેલી કાળી ટીલીઓ સાંભરતાંજ મને ભારે દુઃખ થતું ને ઘણીવાર ત્યાં દોડી જઈ કામ કરવાને મન ઉશ્કેરાતું. આથી યતીન્દ્રબાબુ બંગાળે પાછા ફર્યા ત્યારે મારી ઉત્સુકતા દાબતાં દાદાને પણ ભારે મુશ્કેલી પડી.

દાદાએ મને સમજાવતાં કહ્યું:—“ હું પોતે પંજાબ જ-

નાર છું. અને તારે બંગાળ–પંજાબ બેની વચ્ચેના મધ્ય પ્રદેશમાં રહી બન્ને પ્રાંતની જ્વાલા સચેત રાખવાની છે.”

લાચારીથી મારે કાશીમાંજ મારૂં થાનક રાખવું પડયું.

ધાડોનો આરંભ

બંગાળમાં હવે લૂટફાટ અને ધાડોનો આરંભ થયો. પુષ્કળ પૈસો હાથ લાગ્યો, રોડા કમ્પનીની ૫૦ પિસ્તોલો ને પચાસ હજાર કારતૂસોની ચોરી કરવામાં આવી. યતીન્દ્રબાબુ કમ્મર કસીને તેમજ ખાઇપીને કામે મંડ્યા. તેને લીધે ત્યાં અદ્‌ભુત જોમની રેલ આવી ને ધમધોકાર કામ ચાલ્યું. એમણે પોતાની શક્તિ બતાવી–તે વડે સૌ કોઇ આશ્ચર્ય પામ્યા.

બીજી બાજુ રાસબિહારી પંજાબ રવાના થયા. તેમને પકડવાને ૭૫૦૦ રૂપિયાનું ઈનામ જાહેર થયું હતું. તે છુટા હોવા કારણે સરકાર પર મહેણાં ને ઠપકાનો વરસાદ વરસ્યો જતો હતો. સરકાર ખૂબ ભાંજઘડ ને ખટપટ પણ કરીજ રહી હતી.

સરખામણી

એક બાજુ મહા દુર્દાન્ત વિકરાળ બ્રિટીશ સિંહની સારા દેશને વ્યવસ્થિત સાંકળો વડે જકડી રહેલી રાજશક્તિ–ને બીજી બાજુ અમારૂં ગરીબડું બાળવા મંડળ !- એવું ગરીબ, કે (ધન્ય છે એ મહાવીરને) રાસબિહારીએ પકડાઈ જઇને અમારા હાથમાં ૭૫૦૦ની રકમ મૂકવાની પણ માંગણી કરેલી !--જેને ગમે એટલો પ્રેમ છતાં દેશના લોકો કદિ મદદ ન કરી શકતા, (ને આગેવાનોને તો ઓળખતાજ નહિ)

તેમનો સમસ્ત ભરોસો કેવળ પોતાની અમાપ દૃઢતા ને આત્મશ્રદ્ધા પર હતો! બધી દિશામાંથી તેમના પર મારો હતો.

છતાં માત્ર આત્મરક્ષા કરીનેજ તેઓ શાંત ન રહેલા; સરકારને પજવવાને અને હેરાન કરવાને તેમણે કંઇ કંઈ તરકીબો લડાવી. રાસબિહારીને સરકાર પકડી ન શકી એનું મુખ્ય કારણ અમારા મંડળની ચાલાકી; અને પાકી વ્યવસ્થા. એવી વ્યવસ્થા ન હોત તો "જાસૂસી ચક્કર" માં સપડાઈ જવાનુંજ રાસબિહારીને ભાગે આવત. પણ તેમનું નસીબ સારૂં ને હોંશિયારી પણ ભારે. કેટકેટલી વાર તેઓ કેવા જરાજરામાં પકડાતા છટકી નાઠેલા, તેની વાતો સાંભળીએ તો રૂંવેરૂંવા ખડા થઇ જાય--ઇશ્વરની કૃપાજ એ, બીજું શું?

માત્ર એમનીજ નહિ પણ બીજા કેટલાયે નવજુવાનોના છૂપા વાસની અને જાસૂસોને હાથતાળી આપ્યાની કથાઓ લખાશે ત્યારે ભારતના ઇતિહાસમાં એક નવુંજ પાનું ખુલશે. દાદાની કેટલીક વાતો હું બીજા ખંડમાં કહેવાનો છું.

ગાડીમાં ભય

ઠીક. રાસબિહારી રાતની ગાડીમાં દિલ્હી થઇને પંજાબ રવાના થયા. એ વેળાથી અમે કોઇને કોઈ ચોકીબાન તરીકે એમની સંગાથે રહેતાજ. દિલ્હી સુધી કંઈ બનવા પામ્યું નહિ. પણ ગાડીએ એ સ્ટેશન છોડયું કે તુરત એમને પોતાનાજ ડબ્બામાં પોતાની પિછાનનો એક દારોગો (ડીટિ-ક્ટિવ ખાતાનો) બેઠેલો જણાયો. હવે એમના મનની સ્થિતિ

કલ્પી લેજો. પણ ભાગ્યબળે ને પોતાની કાનઢાંકણી ટોપીની મદદથી દાદા છટકી જવા પામ્યા. બીજે સ્ટેશને બીજા ડબ્બામાં જઈ બેઠા. શાન્ત ચિત્તે સઘળું જાણીબુઝીને, દાદા આ ઉકળતા તવામાં આનંદે ઝંપલાવતા હતા.

અમૃતસર પહોંચ્યા.

લશ્કરી માહિતી

આ બાજુ જોડીઆ પ્રાંતો, બિહાર તેમજ બંગાળની જુદી જુદી લશ્કરી છાવણીઓમાં અમારા લોકોનો પગરવ ચાલુ હતો. થોડા દિવસ રહીને કરતારસિંહ ને બીજો એક, પંજાબની ખબરો લઈને કાશી આવી લાગ્યા. તે વેળા સારા ઉત્તર હિન્દની તમામ લશ્કરી છાવણીઓની માહિતી અમારી પાસે આવી એકત્ર થઈ હતી.

અમે જાણતા હતા, કે ગોરૂં લશ્કર બહુ જૂજ હતું. જે હતું તેયે કાચા, નવલોહિયા દુધમલ બાળક જેવા જુવાનોનું. તેમને જોઈ હાથ અજમાવવાનો અવસર ક્યારે આવે એવી ચેળ પણ અમને ખૂબ થતી. બે ત્રણ મોટી છાવણીઓ અને કાબુલના સીમાડા શિવાયને એકે સ્થળે ૩૦૦ થી વધુ ગોરા નહોતા. ને એ મોટા થાનકોએ પણ બહુ તો હજાર પન્દરસોની ટુકડીઓ હતી.

નાની નાની છાવણીઓમાં જે હથિયાર ઓજારનો સરંજામ હતો તેના વડે કંઈ નહિ તો વરસેક સુધી તો સરકારને ખુશીથી હંફાવી શકાય એવું હતું. ને માલમસાલાની બધી પૂરેપૂરી વિગતો તો અમારી પાસે ખરીજ; પણ દેશી સિ-

પાઇઓનું મગજ ખૂબ ચકડોળે ચઢેલું હતું. પ્રત્યેક પળે વિલાયત, લડાઈમાં જવાની ફરજ પડશે તે ચિંતા તેમના મગજને ઘેરી રહેતી. અમારા જુવાન બળવાખોરો તેમની પાસે જતા ત્યાં તેમની સરભરા કરી તેમની વાતો ખૂબ રસ લઇ લઇને તેઓ સાંભળતા. એકવાર એક યુવકની પાસે ખૂબ ઉંચા દરજ્જાના જમાદારો સિવાય સઘળાનું ટોળું વળેલું, ને તેની સાથે તડાકા મારતું હતું. છેવટે તેમણે કહ્યું, "અમે શરૂઆતમાં તો બહુ આગળ નહિ પડીએ. પણ દારૂગોળો બીજાના હાથમાં ન જાય એ વિષે સાવચેત રહીશું. ખરેખરૂં કામ ચાલશે એટલે યાહોમ ઝૂકાવીશું."

છાવણીમાં આવજા

હું જાતે પણ કાશીની છાવણીમાં ઘણીકવાર પાછો ગયો હતો. દિલ્લાસિંહ શિવાયના બીજા બધા ત્યાં મજાના માણસ હતા ને દેશને ખાતર આગમાં કૂદી પડવા તૈયાર હતા. દિલ્લાસિંહ એકવાર કહેઃ "બાબુજી, દેશમાં સ્વરાજ થાય, તો મને એકાદી જાગીર મળશે ખરી કે નહિ?"?

એકવાર હું ગનકોટન લઇને તેમની પાસે ગયો. ને અમારી કરામતો દેખાડી. એનાથી કેવું ઝપ દઇને સઘળું બળી જાય ને રાખોડી શિવાય કશું રહે નહિ એ સમજાવ્યું. જોઇને બધા ચકિત થયા. એ રીતે જુદે જુદે પ્રકારે દિલ્લાસિંહ અને તેના લાગતાવળગતાઓને અમારા સંપ્રદાયમાં વટલાવવાનો હું યત્ન કરતો.

પાછળથી પણ એ ટુકડીના કેટલાઓ સાથે મારે મુલાકાત

થઈ છે. તેઓ મળે કે તરત માથું નમાવે ને પ્રેમથી વાતો કરે. એક ડોસો તો એક વેળા કહે, "બાબુજી, મારી આગે-વાળા બધાએ મરણ પામ્યા. હુંજ એકલો બચ્યો છું. મોતને કાંઠે આવ્યો; પણ તેનો મને ડર નથી. તમે મારા ગુરૂ છો, કેમકે તમેજ મારૂં મન સંસારમાંથી વાળી ઈશ્વરમાં લગાડયું છે."

ઘણી ટુકડીઓ અમારી સાથે થોડું હળ્યા ભળ્યા બાદ બદલી થવાથી બીજે જતી—અને એમ અમારા તણખા દૂર ને દૂર વિખેરાઇ પડતા.

આમ વર્ગ

ઉપરાંત હવે ગામના સામાન્ય પ્રજાવર્ગમાંએ મેં પગ-પેંસારો કરવા માંડયો હતો. જોડાયા પ્રાંતોના ઘણા ગામડા-ઓમાં માત્ર રજપુતોનો વાસો છે. તેમનામાંથી સરકાર પણ લશ્કરમાં ભરતી કરે છે. પણ આ આમવર્ગ ને બંગાળના આમવર્ગમાં ભારે તફાવત છે. એક તો તેઓ શરીરે બળ-વાન છે. બીજું ભૂતકાળનું ગૌરવ હજી પણ તેઓ સગર્વ સંભારે છે. અભણ ખરા, પણ રાજદ્વારી સંસ્કારો એમના ઉંડા. બંગાળ કરતાં ધર્મ પર પ્રીતિ ને શ્રદ્ધા ઘણી વધારે. જો હોંશિયાર આગેવાન મળે તો એ લોકો અસંભવિતને પણ સંભવિત કરી બતાવે.

એમનામાં પણ મારી આવજા શરૂ થઇ હતી ને તેમના તરફથી જે પડઘો પડતો હતો તેયે આશાભર્યો હતો.

પંજાબમાં દાદા સિપાઇઓની સાથે વાતચીત મુલાકાતનો પ્રસંગ પાડતા હતા. તેઓ જ્યાં રહેતા ત્યાં તેઓ કેટલી

મળતાજ નહિ. પણ મુલાકાતીઓ માટે એક ખાસ ઘર રાખેલું હતું. લાહોરના બે સિપાઇઓની વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે તે જણાવી દઉં.

યાદગાર કિસ્સો

એકનું નામ લછમનસિંગ. બીજો મુસલમાન હતો, તેનું નામ ભૂલી ગયો છું. બંને જમાદાર હતા. સિપાઇઓ પર લછમનનો ખુબ દોર હતો. એની ટુકડીના એક સિપાઇ સાથે આંદામાનમાં મારો ભેટો થયો હતો. તે કહે કે, લછમનસિંહજી ઘણા વખતથી ટુકડીમાં પોતાનુંજ એક મંડળ ઉભું કરી રહ્યા હતા. બધા અવારનવાર એક ઠેકાણે ભેગા મળે અને શીખ ધર્મગ્રંથો વાંચે તથા જુદી જુદી ચર્ચાઓ કરે. ગોરા અમલદારોએ વાત જાણી ત્યારે તેમણે તે બંધ કરવા હુકમ કર્યો. વળી બંધ થાય, વળી ચાલે, એમ અવારનવાર લાગલાગટ કેટલાંએ વરસો સુધી ચાલ્યું. ટુકડીમાં ચારિત્ર્યશાળી અને ધર્મિષ્ઠ મર્દ તરીકે લછમનનું માન બહુ સારૂં હતું. લછમનને ફાંસીનો હુકમ થયો, ત્યારે પેલા બીજા મુસલમાનને જીવતદાનની લાલચ આપી કેટલીક છુપી વાતો ફોડી દેવાને ખુબ સમજાવવામાં આવ્યો.

"એ કાફરની સાથે તું ફાંસી જશે ?"

એ મુસ્લીમ ભાઇએ જે જવાબ દીધો તે આજના સૌ હિન્દુ મુસલમાને વિચારવા જેવો છે. અંતરમાં ઠસાવવા જેવો છે: "યા અલ્લાહ! કાફર!!! જો લછમનસિંહ સાથે મને ફાંસી ચઢાવે તો તો જન્નત મારે માટે ખુલ્લુંજ છે!"

બન્ને હસતે વદને ફાંસી ચઢ્યા.

ગોઠવણ

જેમ જેમ બળવાનો દિવસ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ અમારા મનમાં ઉલ્કાપાત થવા માંડયો, "શું થશે! આટલું પ્રચંડ કામ પાર પડશે!"

ખરે, અમે કશું કરવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું. અમારી શક્તિને પૈએ પૈ ખરચી નાંખી હતી. છતાં આવી કંપારી છુટતી. દાદાને પણ પંજાબ જતાં પહેલાં કેટલી વાર એવા ઉદ્ગાર કાઢતા સાંભળ્યા હતા, તો બીજાનું શું ગજુ!

અમારી ગોઠવણ એવી હતી કે એકે દિવસે આખા ઉત્તર હિન્દમાં ઓચિંતા જ્યાં જ્યાં છાવણીઓ હતી ત્યાંના ગોરા સિપાઇઓ પર તૂટી પડવું ને જેઓ કબજે થાય તેને કેદ કરવા. કામ રાત્રે શરૂ કરવું ને તુરતજ તાર તોડી, ગોરા અમલદારો વિ. ને કબજે કરી, ખજાનો લૂટી, જેલનાં પંખીને ઉરાડી મેલવા અને પછી શહેરની રખેવાળી એક જણને સોંપી બધાએ એકઠા થઇ પંજાબમાં જવું. અમે એવા ખોટા ફુલણજી નહોતા, કે સામી લડાઇએ ઇંગ્રેજ સાથે જીતવાની અમે આશા રાખીએ. પણ એટલી શ્રદ્ધા કંઇક હતીજ, કે અમારૂં કામ શરૂ થતાંજ આખા દેશમાં એ ચેપ ફેલાશે અને એવી તો અંધાધુંધી ચાલુ થશે કે જો વરસેક સુધી અમે સરકારને હંફાવી શકીએ તો પરદેશી રાષ્ટ્રો અને ઇંગ્રેજ સરકારના શત્રુઓની મદદથી દેશ જરૂર સ્વતંત્ર બની જવા પામે. આમ બનવું અશકય નહોતું લાગતું.

તારીખ ઠરી

એક દિવસ પંજાબથી કોઈ એક ખબર લાવ્યું કે ૨૧ મી ફેબ્રુ. ની તારીખ શરૂઆત માટે ઠરી છે.

તે દિવસે વાર રવિ હતો. રાત્રે કામ શરૂ કરવાનું હતું. ખબર સાંભળતાં આખા શરીરમાં જાણે વિજળીના ધક્કાથી થાય એવો ઝણઝણાટ શરૂ થયો. નહોતો એ આનંદ, નહોતી એ બ્હીક!—એના સંમિશ્રણ રૂપી એ ભાવનું મારાથી વર્ણન નહિ થઇ શકે.

માત્ર એક અઠવાડિયાની ઢીલ હતી. તમામ મથકોએ ખબર અપાઈ ગઈ હતી.

બધી તૈયારીઓ ધમધોકાર ચાલી રહી હતી. એ ગાળામાં અમારામાંના ઘણાકને તો જરૂર ખૂબ બ્હીક અને શંકા પીડતાં હતાં; હું યે અચૂક શ્રદ્ધા તો નહોતો રાખી શકતો કે ખરેખર બળવો હાર પડશેજ.

બ્હીક

સેંકડો વરસની દીન હીન ગુલામી દશાને પ્રભાવે આત્મશ્રદ્ધા તો એવી ઉડી ગઈ હતી કે સ્વતંત્રતા શી ચીજ છે એની કલ્પના કરી શકાતી, તેને માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરાતા, છતાં ઇચ્છાના અટલ દુર્ગને તોડીને પણ મનમાં બ્હીક પેંસી જતી કે વખતે બળવો શરૂજ નહિ થાય! સારી જીન્દગીના દુઃખિયારો, એકાએક સુખનો સુરજ ઉગે છતાં જેમ માની શકતો નથી—બધેથી તજાયલા, બધાથી હીણાયલા ને પ્રેમના આશ્વાસનને અભાવે બળીજળી રહેલાને કોઇ અચાનક વ્હા-

લસોયું સ્વજન મળી આવે ને તેની આંખો કહ્યું ન કરે—માનવાની ના પાડે, તેમ—બરાબર તેજ પ્રમાણે હિન્દનો ભાગ્યોદય અમારાં હૈયાં બરાબર કલ્પી નહોતાં શકતાં.

તૈયારી

કામ તો ધમધોકાર ચાલ્યું. બંગાળાના નવજુવાનો માટે અડધી પાટલુનો શિવાઇ ગઇ. પંજાબમાં જંગી રાષ્ટ્રીય વાવટા પણ તૈયાર થયો. એ વાવટાંમાં શીખોએ પોતાનું ખાસ નિશાન મૂકવાનો આગ્રહ કર્યાંથી હિન્દુ, મુસ્લીમ, શીખ અને બીજી બધી જાતો માટે મળી ચાર રંગનો તૈયાર કર્યો. સ્થળે સ્થળે ક્યાં ક્યાં કેટલી મોટરો, લોરીઓ વગેરે હતી તેની યાદીઓ તૈયાર થઇ.

આખાય ઉત્તરના બળવાખોરો પંજાબ સામે મીટ માંડી દહાડા ગણવા લાગ્યા. ક્યારે સંકેતની સિસોટી વાગે ને કૂચકદમ શરૂ થાય—ચિતામાં બળતું લગાડાય. શ્રી શ્રી પ્રભુ જગબન્ધુ બોલેલા, કે બાર વરસ તપ કરીને ગુફાથી હું પાછો ફરીશ ત્યારે હિન્દની સ્વતંત્રતાનો યુગ આરંભાશે, એમ નક્કી સાંભળ્યું હતું. તેઓ પણ ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં બહાર આવ્યા. તેમને અમારી તૈયારીઓ વિષે ગંધ પણ નહોતી, એ ખરૂં; તેઓ બહાર આવી હજુ કંઇક વાર છે, એવો ઇશારો કરી ફરી પાછા તપ કરવા ભાગ્યા.

ધુળધાણી

ઇશ્વર શું ધારે છે કે ઇચ્છે છે તે કંઈ કળાતું નથી.

હજાર વરસ થયાં હિન્દની બધી મર્દાનગી જાણે ધૂળ મળી છે.—પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરૂં—આવું મોટુંએ નિષ્ફળ નીવડ્યું ! કળિ પ્રફુલ્લિત થઇને ખીલી ફૂલ થાય તે પહેલાંજ તે ચૂંટાઇ ગઈ ને તેનું બલિદાન લેવાયું—દેવાયું. એ કહાણી હવે સાંભળો.

પંજાબના છૂપી પોલીસ ખાતાના એક મુસ્લીમ ડેપ્યુટી સુપ્રી૦ એ કૃપાલસિંહ નામના એક શીખને પોતાના જાસૂસરૂપે બળવા મંડળીમાં દાખલ કરી દીધો. કૃપાલનો દૂરનો કોઈ એક સગો (ભાઇ જેવો) લશ્કરમાં હતો, તે બળવામાં જોડાયલો. ઘણું કરી તેનીજ મદદથી એ "ઢેડા" અમારામાં ઘૂસી જવા પામ્યો. થોડાજ દિવસમાં એની શકભરી ચાલચલગત પર ઘણાને વહેમ ગયો. ને પછી એના પર આંખ રાખવાનું ઠર્યા બાદ બેજ દિવસમાં માલમ પડયું કે એ રોજ નિયમિત રીતે પોલીસના વડાને ત્યાં જાય છે. હવે આ બાજુ બળવાને માત્ર થોડા દિવસનીજ ઢીલ રહેલી છે. એ અવસ્થામાં જો એનું ખૂન કરીએ, તો એકદમ એવું મોટું ધાંધલ ઉભું થાય, કે અમારૂં બધું કર્યુંકરાવ્યું ધૂળ મળે. એટલે એ વાત છોડી દેવી પડી. પૂર્વ બંગાળમાં હોત, તો તો એનો ઘડોલાડવો થઈજ જાત.

તારીખ બદલી

એ તો ઠીક. પણ ધીમે ધીમે જાણવામાં આવ્યું કે પોલિસખાતાને ચોકસ ઠરાવેલી તારીખ પણ માલમ પડી છે.—કૃપાલસિંહ દ્વારા. એટલે એમ ઠર્યું કે કૃપાલને હવે

ઘરની બહાર નીકળવાજ દેવો નહિ અને બળવાની તારીખ ફેરવી ૨૧ ને બદલે ૧૯ મી કરવામાં આવી.

પણ હાય નસીબ! આ નવી તારીખની ખબર જે માણસ છાવણીમાં પહોંચાડવા ગયો તે જ્યારે ખબર આપી દાદા પાસે આવી લાગ્યો ત્યારે કૃપાલ ત્યાં બેઠો હતો. પેલાને કૃપાલ વિષે ખબર નહિ; એટલે તે બિચારો નિર્દોષ ભાવે બોલી ગયો કે: તા. ૨૧ ને બદલે ૧૯ ઠરાવ્યા બાબત ચોકસ ખબર આપી આવ્યો છું!!!

તે દિવસે ૧૯ મી ફેબ્રુ. હતી. બપોરે પેટપૂજા કરવાને બધા ઠામ ઠામ વિખરાઈ ગયા હતા. ત્યારે કૃપાલ પણ ઉઠી બહાર જવા ઉભો થયો. જે તેની પાસે બેઠો હતો તેણે ચટ દઈને તેનો હાથ પકડયો ને બીજી ખેંચતાણ ન કરતાં તેની સાથે ને સાથે રહ્યો. કૃપાલ ઘર બહાર નીકળ્યો કે તુરતજ જાસુસ ખાતાનો એક ચર સાઇકલ પર ત્યાં આવી લાગ્યો. કૃપાલે તેને તારીખ બદલાયાની વાત કહી દીધી.

ધરપકડ

બસ ખલાસ! ફૂટયું નસીબ તારૂં, ભારત!

બે ચાર કલાકમાંજ ધરપકડો શરૂ થઇ. જે ઘરમાં કૃપાલ હતો ત્યાંથી ૭–૮ પકડાયા, તેમાં આગેવાનો સુદ્ધાં હતા. દાદાનું રહેઠાણ તો એક બે ખાસ મળતિયા શિવાય કોઇની જાણમાં નહતું, કારણ તેઓ સઘળાની મુલાકાત બીજેજ સ્થળે લેતા.

આ બાજુ દારૂગોળાની લગામ દેશી સિપાઇઓના હા-

થમાંથી છૂટ લઈને ગોરા લશ્કરીઓને સોંપી દેવામાં આવી. બધા ગોરા વોલંટિયરોને લડાઈને માટે તૈયાર રહેવા સૂચવાયું. છાવણી ચોક્કસ ગોઠવાઈ. લડાઇના વ્યૂહશાસ્ત્રમાં જેને પિકેટ કહે છે, (સાવચેત—સાવધાન રહેવા વિષે) તેનો ડંકો વાગી ગયો. ઇંગ્રેજ સિપાઇઓ રાઇટ લેફ્ટ કરતા સારા શહેરમાં ધામધૂમથી ઘૂમવા લાગ્યા. લાહોર, દિલ્હી, ફિરોઝપૂર —બધેજ એ પ્રમાણે સમજવું.

સાધારણ જનસમૂહમાં ઘણાને એમ લાગ્યું કે આ બધું યૂરોપમાં ચાલતી મહા લડાઇને અંગેજ હશે. પણ દેશી સિપાઇઓ જેઓ અમારી સાથે ખરડાયેલા હતા તેઓ સમજી ગયા, કે સત્યાનાશ !

વળી બળવાની તારીખ આગળ આણવાથી ગામના બધા લોક બધે ભેળા થવાનું બન્યું નહિ. માત્ર કરતારસિંહ ૭૦ ૮૦ માણસને લઈને ફિરોઝપુરની છાવણીમાં ઠર્યા મુજબ જઈ રજુ થયો; તો ત્યાં ઉપર મુજબની સ્થિતિ હતી. લાહોરમાંયે એમજ હતું, તેની એ બાપડાને શી ખબર ?

કરતાર

બરાખમાં આટલી સ્થિતિ ફેરવાયેલી છતાં પણ કરતાર દેશી સૈન્યના જમાદારને જઈ મળ્યો.

તે કહે:— "ભાઇ, હમણાં કંઇ નહિ બને; થોડા દિવસ વાટ જુઓ તો કંઈ વળે. હમણાં તો વગર મોતે માર્યા જઈશું."

કરતારસિંહ સમજી ગયો કે ખલાસ. એની ચતુર

બુદ્ધિએ તુરત કળી લીધું--એ ચાર દિવસ પછી શું બનવાને નિર્માણ થયું છે તે. છતાં તેણે ઘણી માથાફોડ કરી. "ભાઈ, જો આજે કંઈ નહિ બને, તો ભવિષ્યમાં તો કશુંજ નથી થવાનું !!"

જવાબમા ડોકું ધુણાવી તેણે પેલા ગોરા પિકેટો પ્રત્યે આંગળી કરી. "હમણાં જો કંઈ કરવા જશો, તો ફાંફાં ફોગટ છે. જાણી બુઝીને કોઈ અજગરના ડાચામાં પગ નહિ ખોસે !"

પણ હાય!

એ દિવસે આવા વિશ્વાસઘાતના જખમને અવગણીને પણ એ બળવો ઠારોઠાર જામત—જો હિન્દીઓ પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં લશ્કરી સરંજામ હોત તો; અથવા પહેલેથીજ ભણેલા અને હોંશિયાર લોકો બળવાની દીક્ષા લીધા બાદ ઇંગ્રેજના લશ્કરમાં સિપાઇઓ તરીકે જઈ ઘૂસ્યા હોત, તો પણ.

હાહાકાર

પણ, લાચાર !

હતાશ દિલે કરતાર પાછો ફર્યો. લાહોર ગયો. ઠામ ઠામ ધરપકડો ચાલી રહેલી હતી. જેઓ પકડાય છે તેમાંના કેટલાક નબળાઈ અને સ્વાર્થવૃત્તિથી બીજા પાંચને પકડાવે છે. ને કેટલેક ઠેકાણે તો આખાં ગામના ગામ ઇંગ્રેજ સૈનિકો ઘેરી લે છે ને જે આવ્યા તેને ધુમ પકડે છે. દેશી સિપાઈઓમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો છે. રાવલપિંડીની એક પલટણને વિખેરી નંખાઇ. લાહોરમાં જડતી, જપ્તી અને

પોલિસ તપાસોની ધમાચકડી મચી રહી. શીખ નજરે પડયો ને સ્હેજ વહેમ પડયો, કે ફટ દઇને પકડયો ને ઘાલ્યો થાણામાં! કોક કોક ઠામે ગોળીબાર પણ ચાલે છે!

બહુ જૂજ સમયમાં આમ સંજોગો બદલાઇ ગયા. મંડળમાં પણ એક બીજાનો વિશ્વાસ કરવો કપરો થઇ પડયો. કરતારસિંહ બહુ ચપળ હતો. લાહોર જઈ તે રાસબિહારીને રહેઠાણે પહોંચ્યો. તે સ્થાન સૌથી અજાણ્યું ને ઘણુંજ સુરક્ષિત હતું.

રાસબિહારી પાસે

દાદા નિરાશ હ્રદયે નિર્જીવ પ્રાણી પેઠે ઢીલા થઇને એક ખાટલા પર પડ્યા હતા. કરતાર જઇ શાન્તભાવે પાસેના બીજા એક ખાટ પર એવીજ રીતે જઈ ઢળી પડયો.

બન્ને મુંગા બેઠા. બન્નેના અંતર જળી જતાં હતાં. સારે શરીરે જાણે કોઈ તલ્વારના જખમ ન કરી રહ્યું હોય, તેમાં મીઠું ન ભરી રહ્યું હોય એવી વેદના થતી હતી. આવા ભારે ઘા ખમવા તે ઝાઝાનાં નસીબમાં નથી લખેલું હોતું!

હાય! તેમની સર્વ આશાઓ વેરણ–ખેરણ થઇ ગઈ હતી. તેમની વિરાટ મહાયોજના પળવારમાં બેહાન–બેહાન થઈ ગઈ હતી!

આવા શિક્ષિત ને પ્રગતિમાન માણસ પર આટલી અસર થાય, તો પછી અભણ સિપાઇઓનું તો પૂછવુંજ શું! તેમને લાગ્યું કે મહાયુદ્ધના આવા સરસ ટાંકણે પણ આવો બળવો આ લોકો ન નિભાવી શકયા! તક ગઈ,......ગઈજ!

પુનઃશ્ચ હરિ ૐ

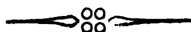
ને છતાં—આવો વાર સહ્યા બાદ પણ ફરી કમ્મર કસી તેઓ કામે વળગ્યા. તેમનું હૃદયબળ, તેમની આશા, અખૂટ હતાં. અંધકારથી છવાયેલા જીવનપથ પર ફરી તેમણે યાત્રા શરૂ કરી. માનસિક આઘાત જબરો હતો છતાં તેમના ઉત્સાહને તે કેવળ કચડી ન શક્યો.

ખરેજ! એટલું હૃદયબળ કોઇકનુંજ હો!

વીરજ વીરની કદર કરી શકે છે. એ બળવા સંપ્રદાય તરફ ઇંગ્રેજો જે નજરે નિહાળે છે તે નજરે હિન્દીઓ ક્યારે જોઈ શકશે? સદાસર્વદા તેના તરફ હિન્દીઓ તો બેદરકારજ રહ્યા છે. એમની એ બેદરકારી ઉત્સાહભર્યા અમારા નવજુવાનોની કમ્મર ખચકાવી નાંખતી, તેમના ટાંટીયાનું જોર ચૂંથી નાંખતી! જેઓની પાસેથી તો સહાનુભૂતિની આશા, તેજ કેવળ તિરસ્કાર કરે, એટલે પછી ગમે એવું સબળું હૃદય પણ નિરાશાની રેલમાં ડૂબી જાય છે.

ને અમારો પ્રાણ તો કંઈ કંઇ સ્વપ્નાં નીરખી રહ્યો હતો. તેને કોઈની પરવા નહોતી. કોઈના પર શ્રદ્ધા નહોતી.

આ ચળવળ ભલે નિષ્ફળ નીવડી—પણ પરિણામ પરથી ચળવળોનાં માપ નથી અંકાતાં—નથી આંકવાનાં! એની પાછળ કેવા મોટા આદર્શો રહેલા હતા, અને એ આદર્શોને સિદ્ધ કરવાને કેવા કેવા વિરલ ત્યાગભોગ અપાયા હતા એ સૌ કોઇએ લક્ષમાં રાખવું ઘટે.

કેરીના ભજીયાંનું એક ચિત્ર

કિંમત ત્રણ આના

ઉંદરડા, ખીસકોલી, સસલા કબુતરની દુનિયાની અત્યંત રમુજી ને બોધક વાર્તા. એક ખાઉધરા કબુતરની કેવી ફજેતી થાય છે તેનું એમાં બહુ રસભર્યું વર્ણન છે. જરૂર તમારા બાળકોને વંચાવો. કિ. માત્ર આના ત્રણ. આવાં પુષ્કળ ચિત્રો....ગાંડીવ.

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરૂં

અથવા

બ્રિટીશ સલ્તનત

સામે

ખુલ્લા બળવાની તૈયારી

ખંડ બીજો

બાળસાહિત્યનો ગાંડીવ ટંકાર

૧	ટોલ્સ્ટોયની ત્રણ વાતો	૦–૫–૦	૧૫	ધૂપસળી	૦–૪–૦
૨	બકુલ	૦–૬–૦	૧૬	બાળવિહાર (૨)	૦–૬–૦
૩	બીરબલનો બન્ધુ	૦–૮–૦	૧૭	મોતીના દાણા	૦–૫–૦
૪	મૂરખરાજ (ટોલ્સ્ટોય)	૦–૮–૦	૧૮	એક હતો કૂતરો—	૦–૪–૦
૫	નીલમ	૦–૬–૦	૧૯	ફેરીનાં ભજીયાં	૦–૩–૦
૬	ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર	૦–૪–૦	૨૦	નવનીત	૦–૩–૦
૭	બાળવિહાર (૧)	૦-૧૨-૦	૨૧	મેઘધનુષ	૦–૪–૦
૮	જય બજરંગ	૦–૬–૦	૨૨	મિયાઉં	૦–૧–૦
૯	વાઘોનું વન	૦–૪–૦	૨૩	હાથી ધમધમ ચાલે	૦–૧–૦
૧૦	જાદુઇ હાર	૦–૪–૦	૨૪	બાળડાયરી	૦–૩–૦
૧૧	બરફીપુરી	૦–૪–૦	૨૫	ચોપગાંની ચતુરાઇ	૦–૪–૦
૧૨	સોનાકુમારી	૦–૪–૦	૨૬	ગધેડાનું રાજ	૦–૧–૦
૧૩	તોફાની ટીપુડો	૦–૬–૦	૨૭	રમકડાની દુકાન	૦–૧–૦
૧૪	કચુંબર	૦–૩–૦	૨૮	જાદુઇ જમરૂખ	૦–૧–૦

સ્ત્રીઓના હૃદયનું અમૃત જેમાં ટપકે છે એવા
સુંદર, હૃદયસ્પર્શી નાનકડાં લોકગીતો

ખાંયણાં

સંપાદકઃ ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા

લોક સાહિત્યના ભેખધારી મેઘાણીજીએ લખેલા વિસ્તૃત પરિચય
સાથે. બે ત્રણ સુંદર ચિત્રો છતાં કિંમત ૦–૫–૦ પોસ્ટેજ ૦–૧–૦

સાહિત્ય લખે છેઃ ગાંડીવની સૌ ચોપડી-
ઓમાં આ પહેલું સ્થાન મેળવે છે.

ગાં ડી વ

(૧)

વાંચકના કાનમાં—

આપણામાંથી કેટલાયે વિચાર્યું હશે,—આપણું હિન્દીવાનોનું સારૂં જીવનજ બન્દીવાન જેવું છે— મુક્ત નથી, તો? આપણી જીવનયાત્રાની મિનિટે મિનિટ, આપણાં ધર્મ કર્મ ને સમાજવહેવારમાં આપણાં ભણતર ને રળતરમાં, રે, આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનેયે પ્રત્યેક પગથિયે આપણે મુક્તિના ખેલ ખેલીયે છીએ કે ગુલામીના, એ વિચારવાની ગત આપણ'માંના કેટલાને હશે? મુક્તિનો—સ્વતંત્રતાનો મીઠો સ્વાદ આપણે ચાખ્યો નથી, એ વસ્તુ મુક્તિ મેળવવા ઇચ્છનાર ગુલામના હૃદયમાં સોંસરી ને સચોટ પેંસવી જોઇએ—તેને વિષેની વાસના તેના અંતરમાં ઉભરાઈ ઉઠે એટલું તો સૌ પહેલું થવુંજ જોઇએ. તો એવી રીતે મુક્તિનાં સ્વાદ ચાખવાની વ્યાકુળતા જેને રોમેરોમ પ્રકટેલી, પ્રજાના જીવનમાં ચેતન રેડવાનો પ્રયત્ન કરતાં જેમણે પોતાનો જાન

પણ કુરબાન કર્યો, ભારતનાં સઘળાં બંધનોને બસ તોડી ફેડી મેદાન કરવામાં જેને પોતાના જીવનની સાર્થકતા લાગેલી—એવાજ—એવાજ ભારતના કેટલાક બળવાખોરોની પ્રજાને પિછાન કરાવવા સારૂ મારો આ લેખ લખાય છે.

ગયા મહાયુદ્ધ વેળા સારા ઉત્તર હિન્દમાં એક સામટી બળવો ઉઠાવવાની જે જબરદસ્ત બાજી રચાઇ હતી તેનો ખ્યાલ આપવાનો મેં પહેલા ખંડમાં પ્રયાસ કર્યો છે. આ બીજા ભાગમાં હું હવે આગળ ચાલીશ. પંજાબની બાજી ધુળ મળ્યા બાદ ફરી કાવતરૂં કેમ રચાયું ને વળી વિશ્વાસ-ઘાતના રાહુએ તેનો ગ્રાસ કેમ કર્યો; અમારે છાનાછૂપા કેવું ભટકવું પડયું—એ બધી રહસ્યમય કહાણી હું હવેજ સંભળાવીશ. આ ભાગમાં વળી લાહોર, કાશી, કલકત્તા ને આંદામાનની જેલોની કથનીઓ પણ વિગતવાર જણાવીશ. જુદા જુદા પ્રાંતવાસીઓના પરાક્રમો વર્ણવવા ઉપરાંત જેલની આબોહવાએ અમારા જીવનમાં કેવું ઝેર રેડયું તેનો ખ્યાલ પણ આપવા ધારૂં છું. આ ફાની દુનિયાની આસપાસજ બીજી કેવી અતિ વિચિત્ર ને બ્રહ્માની રચેલી આ આલમથી જુદી જાતની સૃષ્ટિ છે તેનો—મરણની પેલી પારની બાજુનો પણ મને જે કંઇ ઝાંખો ને દર્દભર્યો આભાસમય અનુભવ થયો છે, તે ચે, વાંચક! તારી જાણ માટે હું પ્રગટ કરવા ધારૂં છું.

નવો દાવ

પંજાબની બાજી ધુળ મળી, પણ તેથી કંઇ હિન્દુસ્તા-

નમાં કાવતરાં રચાતાં અટક્યાં નહિ. એક પછી એક બળવાખોરોનાં પાસા ઉંધા પડ્યા, એક એક કરતાં કેટલાયે હસતે ચ્હેરે ફાંસીને લાકડે ચઢ્યા, ને જેલમાં પૂરાઈ કેટલાયે આ જીવનમાંજ નરકથીયે વધારે ઉંડી વેદના સહન કરવા લાગ્યા, અને કેટલાંયે ઘર સ્મશાનવત વેરાન, રે, ખેદાન મેદાન થઇ ગયાં: કેટલાની માતાઓ ગાંડી થઈ ગઈ, કેટલાયના બાપ સરકારી નોકરી જવાથી આખા કુટુમ્બને લઈ ભીખ માંગવા લાગ્યા—ભીખના ટુકડા ચાવવા લાગ્યા—તેમની દુનિયામાં હાહાકાર વર્તી ગયો—પણ, પણ બળવાખોરો અટલ, અઢળ, અચળ રહ્યા—કહો, એ કેમ બન્યું હશે?

હિન્દના ઇતિહાસ પ્રતિ નજર કરો—ખાસ કરી તેના સ્વતંત્રતાના પ્રયાસોની નવી રચાતી જતી તવારીખ પ્રતિ. તમને માલમ પડશે કે કોઇ કોઈ વિશિષ્ટ ને શક્તિશાળી આગેવાનની નિયેબાની હેઠળ ભારતે કંઈ અદભુત કૃચ કરી છે—કોઇ અજબ ચમત્કારિક ને ગરવી પ્રગતિ દાખવી છે અસંભવિતનેયે સંભવિત કરી બતાવી જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દીધું છે. પણ હાય, દુર્ભાગ્ય તારૂં ભારત! જ્યારે જ્યાં નેતા નથી હોતો, ત્યારે ત્યાં તું પાછું કુંભકરણની ઉંઘમાં પડે છે—એવું ઘોરે છે, એવું પડે છે, કે જાણે એ ભારત પેલાંથી બીજું તો નહિને, એવો બુદ્ધિભ્રમ પેદા થાય!

રણજીતસિંહની પછી શીખ કોમને આગેવાન ન મળ્યો. એ કોમ જેમની તેમ આળસમાં અથડાય છે.

રાણા રાજસિંહના મૃત્યુ પછી રાજપૂતાના.

છત્રસાલ પાછળ બુન્દેલખંડનો પણ એજ ઘાટ.

આનું કારણ છે. ભારતવર્ષના પુણ્યબળે, અહિં ક્ષણુ જીવી પુરૂષોનો જન્મ થતો હોવા છતાં તેનો જીવનપ્રવાહ તો ટકી રહ્યો છે પણ તેમાં હજુ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થવા નથી પામી, એટલે એક પછી એક ઉપરાઉપરી મહાપુરૂષો જન્મ પામવાનું બનતું નથી.

પણ આ નવી ચળવળની ખાસ મહત્તા એમાં છે કે તે કોઇ પણ અમૂક માણુસ પર નિર્ભર નથી. દેશમાં આદર ને લોકપ્રિયતા પામેલા નાયકોનુ વહેવું એક દિશામાં છે— આધાર સહાય કે સંપત્તિ વિનાનો, યુવક સંપ્રદાય અનેક આફ્તોમાં થઇને–અપાર સંકટો સહીને પણ બીજીજ અને કદાચ નિષિદ્ધ દિશામાંજ વહી રહ્યો હતો. અપાર બુદ્ધિશાળી લોકમાન્યે જેલમાંથી બહાર આવ્યા બાદ પોતાના આગલા વિચારોમાં આદર્શભ્રમ જોઇ તેમને ફેરવ્યા હતા અને છેવટે તો, દેશ તજી જર્મની ચાલ્યા જવાનો પણ વિચાર જાહેર કર્યો હતો. વિચારક બિપિન પાલ વિલાયતથી પાછા ફર્યા બાદ હિન્દમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા શકય છેજ નહિ એ વિચારો ફેલાવવામાં પોતાની બધી શકિત ખરચવા લાગ્યા. ઋષિ અરવિન્દ તો રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાંથી ખસી જવાની અચ્છી તક સાધી ભગવાનની લીલાનું રહસ્ય ખોળવા કામે લાગી ગયા. અને પૂર્ણ યોગનો આદર્શ, ગૃહસ્થ ધર્મ અને સંન્યાસીધર્મની એકાકારતા, જગત મિથ્યા નથી પણ ઇશ્વરનું એ સારૂં લીલાક્ષેત્ર છે વિગેરે ભાવનાઓ એમણે ફેલાવવા

માંડી. ચાલો, હવે કોઈ રહ્યું ?—કોઈજ નહિ. આ આંગળીને વેઢ ગણાય એટલા આગેવાનો સૌ પૂર્વે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના આશક હતા—તે આદર્શ નજર સન્મુખ રાખતા. તેને લીધે સમાજમાં જે પ્રાણજાગૃતિ આવી તે જાગૃતિના તરંગો હજુ પણ કેટલાક અંતરાત્માને ડોલાવે છે. ઉપર ગણાવ્યું તેમ બે જણે જૂના આદર્શ તજી દીધા—ત્રીજાએ મૌન ધારણ કર્યું. હિન્દના રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં દિશાદર્શક કોઈ રહ્યું નહિ. ને પ્રાણ તો જાગી ઉઠેલો. એટલે નવજુવાન વર્ગ તો પોતાના મત પર મક્કમ રહ્યો. તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ આરંભતાં કંઈ નાયકોની સંમતિ કે સલાહ લીધી નહોતી તેમ તેમની મદદની આશા રાખી નહોતી. આગેવાનો જે આદર્શો ફેલાવતા તે સાધવાનો તેમનો પ્રયત્નજ નહોતો; એ આગેવાનો એવા, કે એક બે અપવાદો શિવાયના તો જે ઠીક લાગતું હોય તે બહાર બોલે નહિ, ને ઘણી વાર જે બોલે તે આચરણમાં મૂકે નહિ,—મતલબ કે જે આદર્શ પોતે રજૂ કરે છે તેને સાધવાને જેટલી હદ સુધી કામ કરવું જોઇએ તેટલી હદ પર્યંત આગળ ધપતા નથી.

પણ જુવાન વર્ગને આવો મત નહિ આપી શકાય. દેશના આગેવાનો કદાચ પોતાના ગજા પ્રમાણે દેશનો ઉન્નતિ-ક્રમ ઘડતા હશે. પણ જુવાન વર્ગે તો પોતાના ગજાનો પોતાની શક્તિનો લેશ માત્ર વિચાર કર્યો નથી—તેને તો બસ લાગી જવું જોઇએ—"આ આપણો ધર્મ"—એટલે થઈ ચૂક્યું. તેઓ તેમાં ઝંપલાવવાનાજ.

આમ હોવાથી જુવાન વર્ગમાંથી બળવાખોરો નીપજી આવ્યા. અને એ કારણેજ એમણે કોઈ પણ નેતા કે આગેવાનની નિશ્રેબાનીની અથવા સફળતા નિષ્ફળતા રૂપી પરિણામની પરવા રાખી નહિ. જે ચારિત્ર્યબળ જીવનના બધા સંગ્રામોમાં પણ આદર્શવાદીને અટલ ટકાવી રાખે છે, તેવું અવિચળ ચારિત્ર્યબળ કોઈક કોઇક મહાપુરૂષોને બાદ કરતાં આ બળવાખોરોમાંજ દેખાયું છે–સમાજના બીજા કોઇએ અંગભૂતોમાં નહિ; અને એ હતું તેથીજ અપાર આફતોમાં તેઓ ટકી રહ્યા, ને ગભરાયા વિના ઝૂઝી શક્યા.

એથીજ પંજાબનો પ્રયત્ન ધૂળ મળવા છતાં યે બળવાનો અગ્નિ હોલવાયો નહિ. નીચ વિશ્વાસઘાતકતાને ફળે પંજાબમાં બસો ધરપકડો થવા પામી. જાણે પંજાબમાં તો બળવાનું વૃક્ષ મૂળમાંથી છેદાઈ ગયું. જેઓ શિરને સાટે સઘળી રમત રમી રહ્યા હતા તે કેદી બન્યા,—જીવતા મૂઆ. તેમની રમત બળતી ઝાળ સાથે હતી, એ સાબીત થઈ ચૂક્યું. આજના અમારા સાથી કાલે પોલિસના બંદી થઈ રહ્યા. બીજા કેટલા આજના શ્રદ્ધાળુઓ કાલે શ્રદ્ધા ખોઇ ક્ષુદ્ર સ્વાર્થોમાં રચીપચીને ફુન્યવી બન્યા. બધાં મથકો ઉઘાડા પડી ગયા. લાહોરમાં ચકલે ચકલે ને શેરીએ શેરીએ જપ્તી ને પકડાપકડીની બૂમો પડવા માંડી. કોઇક સ્થળે બોમ્બ, કોઇકિ સ્થળે રિવોલ્વર, તો બીજે ક્યાંક કારતુસો મળી આવ્યાં.

રાસબિહારીનો જ્યાં મુકામ હતો, તે સ્થાન બે ચાર ખાસ પોતીકાં માણુસો સિવાય કોઈ જાણતું ન હતું. એટલે

તેમને બહુ ભય ન હતો, પણ વખત સતત્ બદલાયા કરે છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા કળાતી નથી. ફરી પાછી બળવા માટે નવેસરથી તૈયારીઓ થવા માંડી. ત્રણ શીખોને લાહોરની બહાર મોકલી આપવાનું ઠર્યું. એ કિસ્સો હવે સાંભળો.

ટાંગો ભાડે કરીને આ ત્રણ શીખ બંધુઓ ઉપડ્યા. એક ઠેકાણે રસ્તાના વાંક આગળ પોલિસે ટાંગો અટકાવ્યો—જોયું તો અંદર શીખો છે. તે વેળા શીખ માત્ર સરકારનો શત્રુ લેખાતો ને તેની જડતી લેવાતી.

હવાલદારે કહ્યું: "તમારે થાણે આવવું પડશે."

"કેમ વારૂ ?"

"તમારૂં નામઠામ લખાવો. પૂરતી ખાતરી આપશો એટલે જવા દઇશું.

શીખો જરા ગભરાયા. તેમની પાસે રિવોલ્વર હતી. વળી તેઓ પોલિસને કંઇ ખાતરીદાયક ઉત્તર આપી શકે તેમ હતુંજ નહિ. થાણે જવું—એ તો નાહક ખટપટ, છેવટે જેલજ મળવાની. યા અલ્લા ! જે બને તે ખરૂં ! ભાગ્યનો પાસો નાંખ્યો. રિવોલ્વરના બાર થયા ને પોલિસમાંના કેટલાક ઘાયલ થઈ પડ્યા. એક નાઠો. બીજાને રસ્તે ચાલનારા કોઈ જાડા મુસલ્માને પકડી રાખ્યો. ત્રીજો પોલિસે કબજે કર્યો. આમ ફેજ થયો.

મુસલ્માને જેને પકડેલો એનું નામ જગતસિંહ. એ વિશાળકાય મહાવીર કદિ ભૂલાવાનો નથી. પોલિસને નસીહત આપી ભાગી જઇ શાન્ત સ્વસ્થ ચિત્તે અને નિરાંતભાવે

તે એક જાહેર નળમાંથી પાણી પી મ્હોં લુછતો હતો ત્યાં તો પાછળથી કૂદકો મારી પેલા મુસલ્માને તેને એવો તો જકડયો, કે તેનાથી આમ, કે તેમ, જરા ચસાયું નહિ ને પડી ગયો.

છેવટે એને ફાંસી મળી.

આમ ને આમ રાસબિહારીના જમણા હાથ જેવા કેટલાયે વિશ્વાસુ લોકોની દુર્દશા થઈ પડી. હવે લાહોરમાં તેનેયે કોનો આશરો ! તેની મદદમાં ફક્ત કેટલાક દુધમલ બાળકો જેવા શીખ જુવાનિયાઓ હવે બાકી હતા—બાકી બધું યે ભાંગી પડયું હતું !

અપાર સમુદ્રમાં જાણે સુકાન વિનાની હોડી આમતેમ વહી રહે તેવી એની સ્થિતિ હતી. જે પોલિસ સિપાઈ મૂઆ કે ઘાયલ થયા તે યે હિંદવાસી હતા, જે પકડાયા ને ફાંસીએ ચઢ્યા કે જેલમાં સડવા ગયા તે પણ હિંદવાસી હતા અને આ બંનેમાં મહોમાંહે કશોયે દ્વેષ કે વેરભાવ નહોતો.

કંઇક પહેલાં મુસલમાનોમાંયે બળવાની બાજીઓ રચાવા માંડી હતી. આગળ આ મુસ્લીમ જાગૃતિ વિષે લંબાણુ વિવેચન કરવું પડવાનું છે તેથી અહિં એટલુંજ જણાવવાથી ચાલી રહેશે કે તુર્કી ઇટાલીયન યુદ્ધથી હિંદના મુસલમાનોમાં એક નવીજ જાતના ચેતનનો સંસાર થયો હતો. પરંતુ જે વેળાની વાત હું અહિં રજુ કરૂં છું તેજ વખતે મુસ્લીમ મંડળ સાથે અમારા મંડળનું જોડાણ થયું હતું. એમની સાથે મસલત કરી રાસબિહારીએ નક્કી

કર્યું કે પહેલાં કાબુલ જઇને આશરો લેવો અને ત્યાં ઠરી ઠામ થઇને ત્યાંથીજ હિંદની બળવાબાજીને બરાબર ગોઠવવી. એક મૌલવી પાસે કલમા પઢવાનું તેઓ શીખી ગયા, જેથી કાબુલ શુદ્ધ મુસલમાન તરીકે ખુશીથી ચાલ્યા જવાય. થોડાક શીખ આગેવાનો પણ રાસબિહારીની સાથે જવાના હતા. બધુંયે નક્કી થઈ ગયું હતું અને મુસાફરી કરવાની બધી તૈયારી થઈ હતી એટલામાં તો એક દિવસ બપોરે બે વાગે રાસબિહારી અચાનક બોલી ઉઠયાઃ ના ભાઈ, કાબુલ અત્યારે નથી જવું. મને થયાં કરે છે કે આ વેળા કાબુલની દિશામાં જવાથી જરૂર કંઈક આફત આવી પડશે ને વળી બીજી બાજુ લાહોરમાં તો એક ઘડી પણ વધારે રહેવાય એવું છેજ નહિ, કેમકે અહિં પણ ઢીલ થઈ ગઈ તો નકકી ફસાઇ પડવાના છીએ.

રાસબિહારી હૃદયમાં જે ઉર્મિ આવી પડે તેનાથી વિરૂદ્ધ કદિ ન વર્તે. એટલે એજ વખતે નક્કી કરી નાંખ્યું કે રાતની ગાડીમાં કાશી તરફ રવાના થઈ જવું. કાશીના બે જુવાન એ વેળા એમની સંગાથે હતા. એકનું નામ વિનાયકરાવ કાપલે. એ મરાઠો હતો, પણ ઘણા દિવસ કાશીમાં વસેલો. બીજા જુવાનનું નામ આપણે 'ગંગારામ' રાખીશું તો ચાલશે. (એ ઘણા દિવસ સુધી નાસભાગમાં રહેલો) રાસબિહારી અને વિનાયકરાવ રાતના આઠ વાગ્યાની ગાડી પર રવાના થયા. એમ ઠર્યું હતું કે ગંગારામે થોડાક શીખ નેતાઓને સાથે લઇને બેએક દિવસ પછી કાશી આવવું.

કરતારસિંહ, હરનામસિંહ અને બીજા થોડાક શીખ આગેવાનો-એ કાબુલ જવું નક્કી કર્યું.

રાસબિહારી જે મકાનમાં રહેતા એ મકાન સૌથી સલામત હતું કેમક એની ભાળ ઘણા માણસોને નહોતી ને વળી પોતે જે મકાનોમાં જુદા જુદા લોકોની સાથે મુલાકાત મેળાપ કરતા તે સૌ મકાનો સાથે આ ગાળામાં કશો સંપર્ક ન રખાવો જોઇએ એવી રાસબિહારીની ખાસ ભલામણ હતી. એમ છતાં ગંગારામે રાસબિહારીને સ્ટેશન પર પહોંચાડી પાછા ફરતી વેળા એ જુના મકાનમાં ડોકીઉં કરેલું—એવી ઇચ્છાથી કે કંઈ વાંધોવચકો ન પડે તેમ હોય તો પોતાનાં ઘણાંક કપડાં ત્યાં પડેલાં તે ત્યાંથી લઇ જવા. પરન્તુ પોલીસે પહેલેથીજ આ બધા મકાનોની ચોમેર પોતાના માણસો ફરતા રાખેલા હતા. ગંગારામે એ મકાનની પાસે જઈ ડોકીઉં કરવાનો પ્રયાસ કરતાંજ પોલીસે તેને ગીરફતાર કર્યો.

પકડાયા પછી થોડાક દિવસમાં ગંગારામે પોલીસ પાસે ઘણીક વાતો કબુલ કરી દીધી. એના એ ખુલાસાથી જે ઘરમાં છેલ્લી વાર રાસબિહારીએ આશરો લીધેલો તેની ભાળ પણ પોલીસને મળી ગઈ. તેની જડતી લેતાં પોલી-સને એમના હાથના લખેલા બે કાગળ પણ મળી ગયા. આ પહેલાં જેમણે ખુલાસા આપેલા તેમની પાસેથી પોલીસને એટલી વાત તો મળી ગયેલી કે રાસબિહારી ફરી પંજાબ ગયા હતા અને લાહોરમાં પણ રહેલા. ગંગારામને પકડ્યા પછી તો તેમણે એ વાત પણ જાણી લીધી હતી કે ભયં-

કર ધરપકડના ગાળામાં પણ રાસબિહારી લાહોરમાંજ હતા. પોલીસને એ પણ જણાયું કે રાસબિહારી કાશીથી આવ્યાં હતા તે પાછા કાશી ચાલ્યા ગયા હતા.

મોતના જડબામાંથી પણ આ પ્રમાણે રાસબિહારી ઘણીકવાર બચ્યા હતા. બહુજ આગળની વાત છે. એક બીજીજ વેળા રાસબિહારી લાહોરમાંજ આવેલા. તે વેળા સુધી એઓ દહેરાદુનમાંજ નોકરી કરતા હતા ને થોડા દહાડાની રજા લીધી હતી, તેમાં દિલ્હી થઇ લાહોર તરફના મંડળનું કામકાજ જોવા માટે આવેલા. આ બાજુ દિલ્હીમાં જડતીઓ લેવાનું ને ધરપકડોનું કામ શરૂ થઈ ગયું. રાસબિહારીને એ વિષે કશી ખબર નહોતી. દિલ્હીની જડતીઓને પરિણામે પોલીસને દીનાનાથ નામના લાહોરી જુવાનનું સરનામું મળ્યું ને એક માણસના ઘરમાંથી રાસબિહારીની ટ્રંક અને કપડાલતા વગેરે પણ મળી ગયું. પરંતુ લાહોરમાં રાસબિહારી પોતે નક્કી કઇ જગાએ છે તેની ગંધ સરખી પોલીસને કાને જઇ શકી નહિ. પણ દિનાનાથનું ઠેકાણું મળી ગયું હતું એટલે તેને પકડી લીધો. તોયે રાસબિહારી લાહોરમાંજ હતા. દીનાનાથ જે દિવસે પકડાયો તેને બીજે દિવસે સાંજે ડી. એ. વી. કોલેજ બોરડીંગના એક વિદ્યાર્થીએ રાસબિહારીની પાસે જઇ તેને દીનાનાથના પકડાવાની ખબર આપી. ત્યાં સુધી એમને એ ભાળ નહોતી મળી. સૌની સલાહથી ઠર્યું કે એજ રાત્રે રાસબિહારીએ લાહોર તજી દેવું. તે દિલ્હી ઉપડી ગયા. આ પ્રમાણે સલાહ મસ-

લત કરવામાં મોડી રાત વીતી ગયાથી પેલો વિદ્યાર્થી બોર-ડીંગમાં પાછો ન ફર્યો ને ત્યાંજ થઈ રહ્યો. સ્હવારે તો પોલીસે મકાનને ઘેરો ઘાલ્યો અને એ ત્રણેક જુવાનિયાઓ પકડાયા પણ રાસબિહારી તો છટકીજ ગયા. દીનાનાથ પક-ડાયો તે પછી બીજે દિવસે રાત્રે તેણે પોતાની બધી વાત કબુલી લીધી. એણે જો આગલે દહાડે કબુલાત આપી દીધી હોત તો રાસબિહારી પણ પોલીસના પંજામાં આવી ગયા હોત.

બીજી બાજુ દિલ્હી આવી રાસબિહારી અમીરચંદના મકાન તરફ જવાનાજ હતા ત્યાં તો રસ્તામાં થાણા પાસે એમણે અમીરચંદના મકાનવાળા નોકરને કયાંક જતો દીઠો. મનમાં સહેજ શક પેંઠો ને તેથી નોકરને બોલાવીને પૂછ્યું: અમીરચંદ કયાં છે? નોકરે શેઠના મિત્રને પિછાન્યા અને તરત ગભરાટમાં બોલી ઉઠયો: બાબુજી, અમારા મકાને ન જશો. શેઠને પોલીસ પકડી ગઇ છે. ને હું તેમને માટે પોલીસ થાણા પર ખાણું લઈ જાઉં છું!

રાસબિહારી પાસે કલકત્તા જવાય એટલી ટિકીટ લેવા-નાજ પૈસા હતા. ફરીથી સ્ટેશને જઈ એકદમ ચન્દ્રનગર ચાલ્યા ગયા. એ દિવસથી રાસબિહારીનો અજ્ઞાતવાસ શરૂ થાય છે. તે દિવસથી 'આ પકડાયો તે પકડાયો' થવાથી તેઓ ક્યાંના ક્યાં ફર્યા કરતા તે જણાતું નહિ. આ પ્રમાણે વારં-વાર વિપત્તિમાં પડવા છતાં તેમાંથી છટકી છટકી તેઓ વળી પાછા કંઇને કંઈ આફતમાં પડયાજ કરતા.

(૨)

કાશી વિભાગની કહાણી (૧)

કાશીમાં બેઠાં બેઠાં અમને પંજાબની દુર્દશાની કશીજ ખબર પડી નહતી. તો યે ઘણા દિવસ સુધી પંજાબની કશી ખબર ન મળવાથી અમે ફિકર કરવા લાગ્યા. રાસબિહારી પહેલવહેલા પંજાબ ગયા ત્યારે કહી ગયા હતા કે તુરતજ હું પંજાબથી શીખ કાર્યકરોને મોકલી આપીશ. કેમકે શીખોની પલટણમાં કરવાનું પ્રચારકાર્ય શીખને જ હાથે થાય તો ખૂબ ફળદાયી નીવડશે. પંજાબથી જ્યારે કરતારસિંહ એક વાર કાશી આવેલા ત્યારે એમણે પણ કહેલું કે રાસુદા સત્વર કેટલાક શીખો અહિં મોકલવા ઇચ્છે છે. ત્યાં સુધી કાનપુર લખનૌ ફૈજાબાદ (અયોધ્યા) વગેરે શહેરોમાં અમારાં માણસો ગયા નહોતા. બળવો નક્કી શરૂ ક્યારે થશે એ બાતમી લઈ એક માણસ અમારી પાસે આવેલો, એટલુંજ. તે પછી પંજાબના કશા સમાચાર મળ્યા નહોતા. પંજાબથી થોડા માણસો સીધા ફૈજાબાદ આવેલા ખરાં, અને કાનપુર તથા લખનૌમાં પણ જુદે જુદે વખતે પંજાબથીજ માણસ મોકલાયલાં. બીજી બાજુ અમે લોકો કાશીની લશ્કરી છાવણીમાં આવવા જવા લાગ્યા. ૨૧ મી

ફેબ્રુવારી ૧૯૧૫ ને રવિવારે બળવો શરૂ કરવાની વાત હતી ને અમે ઠેઠ શનિવારની રાત સુધી તો કાશીની છાવણીમાં આવજા ચાલુ રાખેલી. બીજી બાજુ પંજાબમાં બળવાની તારીખ ૨૧ મીથી ફેરવીને ૧૯ મી કરી દેવામાં આવેલી તેની અમને કશી ખબર ના મળે. શનિવારે રાત્રે પણ કાશીની પલટણના હવાલદાર નાયબ હવાલદાર વગેરેએ અમને હુક્ આપેલી કે બળવો શરૂ થતાંજ તેઓ નક્કી બળવામંડળને પોતાનો સાથ દેશે.

પરન્તુ એ વેળા કેટલાક વિચારે અમે માનસિક ધડમથલ અનુભવી રહેલા. અમે વિચારતા હતા કે અમે તો ઇંગ્રેજોની સામે બળવાનો ઝુંડો ઉઠાવવા નીકળ્યા છીયે તો જ્યારે બળવો ખરેખર શરૂ થઇ જશે ત્યારે અમારા કુટુંબકબીલાને ક્યાં ને કેવી સ્થિતિમાં રાખીશું? બળવો શરૂ થતાંજ બળવામંડળને દિલ્હી લઇ જઇ ત્યાંના બીજા મંડળ સાથે ભેળવી દેવું પડશે. એ દશામાં જો ઇંગ્રેજ લશ્કર કાશી પરજ હુમલો કરે તો અમારા કુટુંબકબીલાનું શું થાય? આ વિચારે મારા મનમાં જે તે અકળામણ નહોતી થઇ!

બળવો ખરેખર શરૂ થયા પછી પલટણના સિપાઇઓ અને શહેરના મવાલી ગુંડાઓને કાબુમાં રાખવાનું કામ કેવું મુશ્કેલ ને વિપરીત હતું એ અમે ભૂલ્યા નહોતા. બળવાના ગાળામાં સેંકડો હજારો કુટુંબોનું ભલુંબુરૂં થાય એની જવાબદારી પણ અમારા લોકોના માથા પરજ હતી એ વાત કદી અમારા ધ્યાન બહાર ગઇ નથી. પણ બળવો

કરવાનોજ હતો. એટલે પછી એ કોયડાઓ ગમે તેવા મુશ્કેલ હોય તોયે શું? અમારે કોઇ પણ રીતે તેનું સમાધાન કરી લેવાનું હતુંજ.

એક બીજો વિચાર પણ અમને અકળાવતો હતો. અમે એ વિચારતા હતા કે જો બીજા સ્થાનોમાં બળવો શરૂ થઇ જાય અને અમારે ત્યાં ન થાય તો પોલીસની કૃપાદૃષ્ટિમાં અત્યાર પૂર્વેજ સપડાઇ ગયેલા એવા અમે—કેવી ભારે વિ-પદમાં આવી પડીશું; અને બીજે સ્થળે બળવો શરૂ થયો કે નહિ તેની ખબર પણ કેમ પડે? એ દશામાં બીજા કેન્દ્રો-ની વાત પાકે પાયે જાણ્યા શિવાય કાશીની પલ્ટણને ખડી કરી દેવાનું ઠીક થઇ પડશે કે કેમ એ બહુ વિચારવા છતાંયે અમે નકકી નહોતા કરી શકયા. અમે જાણતા હતા કે કાશીમાં અમારૂં મંડળ ઠીક જોરાવર હતું ને તેથી કાશીની ઇંગ્રેજ છાવણી પર હુમલો કરી શકાય તેમ હતું. એ દશામાં દેશી પલટણને પણ કોઈ એકાદ પક્ષ લેવો તો પડેજ અને તેમાં તેઓ અમારી બાજુજ લેશે એવી અમારી ખાતરી હતી. એ રીતે અમે જાણતા હતા કે ધારીએ તો કાશીમાંયે બળ-વાનું મંડાણ કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ બીજા સ્થળોની બાતમી જાણ્યા વિના—ખાસ કરીને પંજાબની માહિતી મળ્યા શિવાય કશું કરવાની હિંમત નહોતી થતી. કદાચ અમારી પાસે પૂરતા હથિયાર ઓજાર હોત તો વળી સહેજસાજ હિંમત થાત. પણ એમ નહોતું. આવા બધા સંજોગોને લઇને અમે નકકી કરેલું કે રેલ્વે સ્ટેશન તથા તાર ઓફીસ

આગળ તપાસ રાખ્યા કરવી કે પંજાબથી આવતા તારો સંબંધે કંઈ ભાંગફોડ થઇ છે? કેમકે બળવો શરૂ કરતાં પહેલાં ચોતરફ તાર કાપી નાંખવાની સંતલસ તો કરેલીજ હતી. સ્ટેશન પર આગગાડીઓની આવજામાં પણ ગોટાળો થશે એવી અમને આશા હતી.

અમે નક્કી કર્યું હતુ કે આવી રીતે બીજા સ્થળોની માહિતી મળ્યા પછી જ કાશીની ઇંગ્રેજી ટુકડીઓ પર હુમલો કરવો અને રાતને વખતે મોટા મોટા ઇંગ્રેજ આગેવાનોને જેલમાં નાંખી જેલના કેદીઓને છૂટા કરી દેવા. અમે ધાર્યું હતું કે આવી રીતે અમારી મદદથી છૂટેલા કેદીઓ અમને જરૂર સાથ દેશે. અત્યાર સુધી અમે જેલ તરફ ગયા નહોતા એટલે ત્યાંની અવસ્થા શી છે તે બિલકુલ જાણુતા નહતા. પછીથી અમને માલમ પડયું કે એ અમારી ગણુતરી કેવી ખોટી ને વગર સમજની હતી. એ અમે તેમ પણ અમારી મતલબ એ હતી કે રાત્રે દારૂગોળો અને ખજાનો હાથ કરી થોડા માણુસને અલાહાબાદ તથા દાનાપુર બળવાના સમાચાર સાથે મોકલી દેવા અને સ્હવારે જાહેર સભામાં પ્રજાને બોલાવી શહેરના માલદાર વર્ગ પાસે ધનની મદદ લઇ શહેરના જુવાનોને વોલંટીયર બનવાની વિનંતિ કરવી. એ વેળા કાશીમાં અમારા બંગાળી લોકોની કેટલીક પ્રગટ મંડળીઓ—સમિતિઓ હતી. કાશીમાં જેટલા ભલા છોકરાઓ હતા તે બધા એના સભ્ય હતા. આવી મંડળીઓના સભ્યોની સંખ્યા કમમાં કમ ૨૫૦ હતી. એટલુંજ નહિ પણ એ

સર્વે લખવાવાંચવામાં સ્વભાવચારિત્ર્યમાં તેમજ શારીરિક સામર્થ્યમાં કાશીની બંગાળી વસ્તીના એક ગૌરવ સમા હતા. એ કારણથી કાશીની ભણેલી ગણેલી વસ્તી એમના તરફ ઘણો ભાવ રાખતી. કોલેજોના પ્રોફેસરો, શાળામાં માસ્તરો મોટા મોટા વૈદ ડાકટરો, મ્યુ. કમિશનર—બધા બંગાળી હતા અને એમનો કોઇ ને કોઈ સગો આવી સમિતિમાં મેમ્બર ખરોજ. જુદા જુદા તહેવારો અને મેળાઓમાં કાશીમાં આજ સમિતિઓના સભ્યો જાત્રાળુઓના આવવા જવાની અને તેમના ભોજન સ્નાનાદિની વ્યવસ્થા એવી સરસ રાખતા કે સૌ અજાયબીજ પામે. આ સમિતિઓ દ્વારા ખાનદાન કુળની વિધવાઓને તેમની મુશ્કેલીઓમાં સહાય કરવામાં આવતી, ને ચેપી રોગોના સમયમાં પણ ઘેરેઘેર ફરી સભ્યો માંદાઓની સારી પેઠે માવજત કરતા. કાશીના ગરીબ નિશાળીયાઓને ભણવા ગણવા માટે આજ સમિતિઓના સભ્યો નિશાળો ખોલી ચલાવતા. એ પ્રમાણે આ સમિતિઓનું વજન બહુ પડતું. તેથી અમે નક્કી કર્યું હતું કે બળવાના ગાળામાં કાશીમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા રાખવાનો ભાર આજ કમિટીઓના સભ્યો પર નાંખવો. એ કમીટીઓના સભ્યો અમારી ગુપ્ત મંડળીમાં કોઇપણ પ્રકારે સામેલ નહોતા, એમ છતાં તેમનામાં સ્વદેશ ભક્તિ કે સંગઠન શક્તિ ઓછી નહુતી. આ પ્રમાણે જાહેર રીતે સાહિત્ય ને ઇતિહાસની ચર્ચા કરનારા અને નિત્ય નિયમિત વ્યાયામના અભ્યાસી એવા આ જુવાનો

શહેરમાં શાંતિ જાળવવાનો ભાર ઉઠાવવા માટે સૌથી વધારે લાયક હતા. અમને આશા હતી કે બળવો શરૂ થતાંજ આમાંથી તથા શહેરના બીજા હિંદુસ્થાની યુવકોમાંથી જોઈએ તેટલા સ્વેચ્છા સેવકો મળી રહેશે, તેઓ બળવામાં ખંતથી મદદ કરશે. વળી કાશીની સ્થાનિક વ્યવસ્થા માટે કાશીમાંજ રહી જાય એવા પણ ઘણાક મળી રહેશે. એ વેળા કલ્પનાની આંખોથી માનસસૃષ્ટિમાં હાથમાં ગોળીભરી પિસ્તોલ ને કમ્મરે ઝૂલતા કૃપાણવાળા સ્વયંસેવકોને કાશીની શેરીમાં ભટકતા અમે નીરખતા ત્યારે છાતી ગર્વથી ગજ ગજ ફુલતી. અમે નકકી કરેલું કે અમારા સઘળા સાથોદારો (બળવાના)ના કુટુંબ કબીલાઓને કાશીમાં કોઈ એકજ ઠેકાણે રહેવાનો બન્દોબસ્ત કરી રાખવો અને અમારા આ સ્વયંસેવકો જેમ કાશી સમસ્તની શાંતિ જાળવે તેમજ અમારા કુટુંબ કબીલાની તરફ પણ ધ્યાન રાખે એવું કરવું.

એટલું પણ જાણતા હતા કે બળવો શરૂ થયા કેડે સિપાઈઓ જ્યારે જાણશે કે હથિયાર ઓજાર બધા તેમનીજ પાસે છે અને તેમની મદદ શિવાય દેશ કેવળ નિરાધાર છે ત્યારે તેઓ કુદરતી સ્વભાવ અનુસાર સ્વચ્છંદી બની જવા શિવાય ન રહે. પરન્તુ બીજી બાજુ અમે એ પણ વિચારી જોયું કે એકવાર બળવામાં સાથ દીધા પછી જ્યાં સુધી કંઈ ફેંસલો નહિ થાય ત્યાં સુધી એ સિપાઈઓ શાંત પણ નહિ રહી શકે અને તેથી પોતાના સ્વારથ ખાતર સુદ્ધાં એમને બળવો સફળ કરવા તરફ ધ્યાન આપવું પડશે અને

એ દૃષ્ટિથી તેમને દેશના સુશિક્ષિત અને દૃઢ વિપ્લવનેતા-ઓને તાબે રહેવાનું ગમશે પણ ખરૂંજ. એ ઉપરાંત દારૂ ગોળો હાથમાં આવી જતાંજ જેમ બને તેમ જલદી અમે અમારા આદમીઓને હથિયારબંધ કરી નાંખીએજ એટલે અમે પણ છેક બીનહથિયાર નહિ રહીએ.

યુદ્ધનીતિથી અમે બિલ્કુલ અજાણ્યા હતા. એ દિશામાં જેટલી કેળવણીની ગોઠવણ કરવી જોઇએ તેટલી અમે કરી શક્યા નહતા કેમકે જર્મન યુદ્ધ આટલું જલદી સળગી ઉઠશે એવો અમને ખ્યાલ નહતો. રાસબિહારી પંજાબ ગયા પછી મેં ને મારા મિત્ર વિનાયકરાવ કાપલેએ ઇંગ્રેજી જ્ઞાનકોશ (સાઇકલો પીડીયા) માંથી ' સ્ટ્રેટેજી અને વોરફેર '—યુદ્ધનીતિને લગતા લેખો વાંચવાનો આરંભ કર્યો અને એના પહેલાં પણ છાપાં ચોપાનિયામાં આવતા એ વિષયના લેખો પણ અમે વાચતા રહેતા. એ પ્રમાણે બધી ચોપડીઓ વાંચી નાંખીએ તો પણ હોંશિયાર સેનાપતિ તો નહિજ થવાય એમ અમે જાણતા હતા. જ્ઞાનકોશમાં પણ એમ લખેલું હતું કે યુદ્ધના ક્ષેત્રમાંજ સેનાપતિ તો તૈયાર થાય છે અને વળી ઇતિહાસમાં પણ એના દૃષ્ટાંત દીઠાં હતાં. આજકાલના જમાનામાં પણ એવા દાખલાઓનો અભાવ નથી. રૂશિયાની આસમાની સુલતાનીનો ઇતિહાસ જોવાથી પણ એ વાતના પ્રમાણ મળે છે. ભલે, આ તો અમે જે કર્યું તે લખી નાંખું છું. એમાંથી અમારી નાદાનીનો પરિચય પ્રજાને થતો હોય તો એ નાદાનીથી હું શરમાતો નથી.

સ્ટેશન અને તાર ઓફીસની ખબર જાણવાને માટે ૨૧ ફેબ્રુ૦ રવિવારને દિવસે હું સાઇકલ પર ચઢીને કાશી કેન્ટોનમેન્ટના સ્ટેશને આવ્યો ને તપાસ કરી તો જણાયું કે ટ્રેન યા તાર બેમાંથી કશાનો ગોટાળો થયો નહતો, ને બધું નિયમિત ચાલુ હતું. એ સ્ટેશન પર એજ દિવસે સાંજે એ પલટણનો એક હવાલદાર આવે એવી ગોઠવણ હતી. એની વાટ જોતાં જોતાં પ્લેટફોર્મ પર ફરતાં ફરતાં મન થયું કે લાવ છાપું તો વાંચું. પાયોનિયર ખરીદીને જોયું તો ખલાસ! લાહોરમાં ધરપકડ શરૂ થઈ ગઈ છે. ગોરી પલટણ શહેરમાં ચોકી ને કૂચ કરી રહી છે. અ-ર્થાત લડાઈ જાહેર ન થઈ હોય તેમ સાવધ થઈ ડેરા તંબુ નાંખી પડી છે. હું સમજી ગયો કે બધું ઉથલપાથલ થઈ ગયું છે. તરત શહેરમાં પાછો ફર્યો. હવે મનમાં સંદેહ ન રહ્યો કે આ વેળાની ગોઠવણ પણ પડી ભાંગી છે. પરન્તુ બરાબર એજ દિવસે સિંગાપુરમાં બળવો શરૂ થયો. સિંગા-પુર સાથે અમારે સીધો કશોજ સંબંધ ન હતો એ ઇતિહાસ બીજા એક પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવશે. જો સિંગાપોર હિંદુસ્તાનમાંજ આવેલું હોત, તો તો આખા હિંદુસ્તાનમાંજ કંઈક ભયંકર ફેરફાર થઈ ગયો હોત એમાં શંકા નથી.

જે વેળા સેંકડો પલટણો રોજ પરદેશના યુદ્ધક્ષેત્રમાં મોક-લાતી હોય તે વેળા બળવો શરૂ થાય તો મોટા ભાગની દેશી પલટણ અમારી તરફેણમાં ફરી બેસે એવી અમારી ગણતરી નિર્મૂળ કે જૂઠી ન હતી. બધીજ પલટણોએ કંઈ અમને

આશાભરી હુંફ આપી નહોતી. એક તરફ એક શીખ પલટણના સિપાઈઓએ અમારા મંડળમાંના એક જુવાનને મોઢે બળવાની તારીખ પાસે આવ્યાની વાત સાંભળી અને તરત જ ઉત્સાહ અને ચીવટથી રાતોરાત મુખીઓને બોલાવી એક ખાનગી સભા ભરી ઠરાવ નક્કી કરી દીધો કે શરૂઆત ન કરવી, પણ સાચેસાચો બળવો શરૂ થતાં તો જરૂર જોશભેર સાથ દેવો. તેજ વેળા બીજી બાજુ એક સ્થળની મુસલ્માન પલટણે તો સાફ સાફ સંભળાવી દીધું, કે તમે તે અમને કંઇ છ મહિનાના કીકા બીકા સમજો છો? ઇંગ્રેજો સાથે લઢાઇ માંડવી એ કંઇ રમત બમત છે? તમારા પક્ષમાં કોઈ નવાબ કે કોઇ રાજા મહારાજા છે?—તેમ ન હોય તો પછી તમને નાણાંની મદદ કોણ દેશે? એ ઉપરાંત બળવો શરુ થતાંજ વાયરલેસથી બીનતારી સંદેશાઓ ચોમેર મોકલાશે ને થોડાજ દિવસમાં ચારે બાજુથી લશ્કરો આવીને તમારા ઉપર હલ્લો લાવશે તે વેળા કંઈ તમારાથી ટકી શકાવાનું છે? તમારા હાથમાં હથિયાર ઓજાર કેટલા છે? તમે લઢાયક તાલીમ કેટલીક લીધી છે? એ બધી વાતોનો વિચાર કરી જોયો છે? અમે નથી ગંડુ કે નથી બાળક, આવી વાતો ફરી અમારી આગળ કહેવા ન આવશો. હા, ખરેખરો બળવો થશેજ તો તો અમે પણ દેશી ભાઇઓની વિરૂદ્ધ નહિ જઈશું, પરંતુ જોજોને, કંઇ વળવાનું નથી!

એ વેળા શીખ લોકોમાં જેવો ઉત્સાહ ને જેવી ખંત જોયા તેવા ફક્ત પંજાબના મુસલમાનો અને પઠાણોમાંજ

કેટલેક અંશે દીઠાં છે. હિન્દની ઘણીક જાતિઓની સાથે સમાગમમાં આવ્યાથી એટલું હું જોઇ શકયો છું કે શીખોના જેવી મજબૂત, શકિતવાન અને ભાવનાશાળી બીજી કોઈ કોમ નથી. શીખ લોકોમાં થોડા સમયમાં જે કુદરતી ઉત્સાહ ને જાગૃતિ આવી જાય છે તે ઉત્સાહ ને જાગૃતિ બીજી કોઇ જાતિ નથી બતાવી શકતી.

રાસબિહારી બળવો તૂટી પડતાં પંજાબ તજી કાશી તરફ જતા હતા ત્યારે ગાડીમાં એક શીખ સિપાઇ સાથે એને વાતચીત થઈ. સાદી સીધી વાતોમાંથી વિષય હિન્દની ચાલુ અવસ્થા વિષે નીકળ્યો. તે વાતવાતમાં તો પેલો શીખ એવો આવેશમાં આવી પડયો કે ગાડીમાં બીજા લોકો બેઠેલા છે એ ખ્યાલ એને રહ્યો નહિ અને રાસબિહારી તથા એના સાથીઓ ગભરાયા પણ ખરા કે આ કંઇક વાતનું વતેસર કરી મૂકશે. પેલો તો એમ બોલી પણ પડયો કે "હું દેશને ખાતર મારો જાન પણ આપી દઇશ." જેમ તેમ કરી મહા મુશીબતે એની સાથેની આવી વાતચીત બંધ થઈ શકી.

એ વાતમાં ઘણા લોકો બંગાળીઓને માથે વાંક ઢોળે છે. બંગાળીઓ પણ ખરેખર ભાવનાવશ જાતિ છે પરંતુ શીખ લોકો લાગણીના આવેશમાં જેવું ન કરવા જેવું કરી બેસે છે તેવું તો હિન્દની કોઇપણ જાત ન કરે. કહેવું અને કરવું એ બે વચ્ચે શીખો કંઇ ભેદજ નથી જોઈ શકતા. એટલેજ મારૂં સમજવું છે કે કોઈ યોગ્ય આગેવાન મળેથી શીખો ન કરી શકે એવું કોઇજ કામ નથી. શીખ સમાજ

માં આજે માત્ર એકજ વાતની ઉણુપ દેખાય છે ને તે ઉણુપ કાઢી નાંખવા માટે શીખ પ્રજા ખૂબ જાગ્રત થઇ ગઈ છે એટલે થોડા વખત પછી એ ઉણુપ પણ રહેવાની નથી. દુનિયા ઝપાટાભેર જે પ્રગતિ કરી રહી છે તે પ્રગતિના જ્ઞાન માટે–દુનિયાની દોડમાં સાથોસાથ રહેવા માટે જે કેળવણી મળવી જોઇએ તે કેળવણી હજુ શીખોમાં પ્રચાર પામી નથી, એજ એ ઉણુપ. તેને દૂર કરવા માટે નાના નાના શીખ જમીનદારો પણ હવે પુષ્કળ આર્થિક મદદ દેવા લાગ્યા છે. બીજી કોઈ કોમમાં એવું દૃષ્ટાંત નહિ જડે. આટલું છતાં શીખોમાં હજુ જરા સાંકડાપણાની વૃત્તિ ખરી; તેથી એ પ્રજા પોતાને માટે જેટલું કરી શકે છે તેટલું તો શું, તેથી સોમે ભાગે પણ બીજી કોમને માટે નથી કરી શકતી. શીખ પ્રજામાંથી ઘણાક માને છે કે જો અમે જોઇતી શકિત ફરી પ્રાપ્ત કરી લઇએ તો વળી પાછા હિંદમાં અમારૂં સામ્રાજ્ય ખડું કરી શકીયે. ગમે તેમ, તેઓ પાછું સામ્રાજ્ય ખડું કરી શકે કે નહિ એ જુદી વાત છે, પણ એટલું તો નક્કી છે કે ભવિષ્યમાં જો એ પ્રજામાં કેળવણીનો પ્રચાર નહિ થાય તો હિન્દના લલાટમાં અપાર દુઃખ લખાયાં છે એમાં કશો સંદેહ નથી.

ખેર, એ વાત જવા દો. પાછો મૂળ વિષય પર આવું. પંજાબની કફોડી હાલતની ખબર કાશીમાં અમને કેવી રીતે માલૂમ પડી એ મેં જણાવ્યું. પાયોનિયરમાં એ માઠા સમાચાર વાંચી મને ભારે ઘા લાગ્યો. મને લાગવા માંડયું કે હાય ! અમ ભારતવાસીઓની કોઈ ઈચ્છા પાર નહિ પડે

કે શું ! આપણે જે ઘાટ ગોઠવીયે તે કહિયે પાર નહિ પડે અને ઇશ્વિજો તો જે કહેછે તે બરાબર કરીજ બતાવશે ! કોણ જાણે, ભાગ્યવિધાતાની શી બાજી છે ?

હિન્દવાસીનું જીવન એ કેવળ બીજાઓને માટેનું રમકડું છે. જાણે એને પોતાને તો પોતાની કંઇજ ઇચ્છા કે મમતા નથી; ને કદાચ કંઇ હોય તો તે પાર પાડવાની નથી એનામાં શક્તિ. હિંદીઓના બધા પ્રયત્નોનું પરિણામ જાણે મીંડુજ આવવાનું ! હિંદનો ઇતિહાસજ આખો જાણે નિષ્ફળતા ને નિરાશાના સૂર પર રચાયો છે ! ને હિંદના બળવાના પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ પણ એક લેખે નિષ્ફળતાનુંજ દાસ્તાન છે.

(૩)

કાશી વિભાગની કહાણી (૨)

રેલ્વે સ્ટેશનથી મુંઝાતે હૈયે હું ઘેર આવ્યો. ઘેર કેટલાય સાથીઓ મારી વાટ જોઇને બેઠેલા. મહોલ્લે મહોલ્લે કોઈ કોઈ જુવાનોનાં જુથો પણ અમારા હુકમની વાટ જોઇ રહ્યા હતા. એમને બળવાની વાત માલમ નહોતી, પરન્તુ એટલું તો માલમ હતું કે કંઈક એવું મોટું તોફાન ગાજવાનું છે જેમાં જાનને જોખમે પણ અમારે કામ કરવું પડવાનું છે.

સાથીઓએ બધું સાંભળ્યું. બળવો હાલ તો અટકી ગયો એમ સમજ્યા. ને એમ છતાં બે ચાર દિવસ તો કંઇ કંઇ ઉત્કંઠા ને આતુરતા રહી. વળી જે થયું હતું તે છેકજ અચાનક હતું કે ઓચિંતુ હતું એમ ન કહી શકાય, કેમકે આવી આફતની કુશંકાઓ દિલમાં જોરથી ઉઠી પણ હતી ને તેથી પાયોનિયરવાળી ખબર વાંચી જાણે સૌ મુંગા મુંગા પણ બોલી ઉઠ્યા કે "નહોતા કહેતા? એટલું બધું વહેલું તે કંઈ ભારતમાનું નસીબ ઉઘડી જવાનું હતું?"

બે ત્રણ દિવસમાં તો લાહોરમાં પેલી ટાંગાવાળી ઘટના બનેલી તેની વાત છાપામાં વાંચી ને કેટલાક તો અમારામાંથી વિચારમાં પડ્યા કે એમ નાસવાવાળામાં રાસબિહારી તો નહિ હોય? કોઇ કોઇકે કહ્યું કે ના, રાસબિહારી તો નક્કી ત્યાં નહિ હોય, કેમકે એનું તો નસીબ ભારે ઉજળું છે ને તે એનું રક્ષણ સદાય કર્યાજ કરે છે ને તેથી આવી આફતમાં એ તો નજ આવી પડે. એ શિવાય છાપામાં સાફ ને ચોકખું લખેલું હતું કે ટાંગામાંના મુસાફરો શીખજ હતા.

એમ ને એમ રાસબિહારીનું શું થયું હશે તે ધારતાં વિચારતાં અમારા દિવસ જવા લાગ્યા. જેમ તેમ દિવસ ને કલાક ને મિનિટો ગણતાં અને રાસબિહારી સલામત કાશી આવી પહોંચે એવું ઝંખતાં અમે દિવસો કાઢ્યા. પંજાબની માઠી હાલતની અસર કાશીના મંડળને પણ ન પહોંચે એ ડરથી અમે કેટલાક કાર્યકર્તાઓ ઘર પર તો બિલ્કુલજ નહોતા રહેતા. માત્ર વચ્ચે વચ્ચે આવી ડોકીઉં કરી ભાળ લઇ

જતા કે પોલીસની ધામધુમ વધે છે કે ઘટે છે. એ વેળા પણ ઘર પર પોલીસનો પહેરો સારી પેઠે હતો. એની આંખોમાં ધુળ નાંખીને અમારે બધું કામ કરવું પડતું. કાશીમાં અમે એ પ્રમાણે વખત ગાળવા લાગ્યા.

બીજી બાજુ પંજાબથી કરતારસિંહ અને હરનામસિંહ કાબુલ તરફ રવાના થયા. રસ્તામાં કોણ જાણે એમને શું ઉગી આવ્યું તે વળી પાછા સિપાઇઓમાં બળવાનો પ્રચાર કરવાના ઇરાદાથી છાવણીમાં ઘુસી ગયા. એજ વેળા ઠામઠામ સિપાઇઓની ધરપકડો કરવાનું શરૂ થઈ ચૂકયું હતું. એ કારણથી કુદરતી રીતે એ લોકોમાં ગભરામણની વૃત્તિ રહેતીજ હતી. એ સંજોગોમાં એમની વચ્ચે આવો ઉપદેશ કરવા જવાનું કરતારસિંહ અને હરનામસિંહને માટે ડહાપણ ભરેલું ન હતું. પરિણામે સિપાઇઓએજ કરતારસિંહ તથા હરનામસિંહને પકડાવી દીધા. તેમને લાહોર આણ્યા. જંજીરોમાં જકડાયલા કરતારસિંહના વદન પર વીરત્વનું એવું નૂર ઝળકતું કે એને જોઈને ગમે તેવા દુશ્મન પણ એના પર ફિદા થઈ જતા. ભાઈ પરમાનંદજીએ પોતાની "આપ વીતી" માં એ દૃશ્યનું ભારે મર્મભેદક ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે. ઉંચા દરજ્જાના ઇંગ્રેજ અમલદારો પણ વીરને છાજતું માન આપવાનું નથી ચૂકતા. પાછલા બળવાઓની કહાણીઓ પર નજર નાંખીએ એટલે એટલું તો લાગેજ છે કે ઇંગ્રેજ અધિકારીઓ ઘણીવાર દુશ્મન બળવાખોરોના શૂરાતન તથા બીજા સદ્ગુણો પર ફિદા થતા.

એવામાં અચાનક એક દિવસ સાંભળ્યું કે રાસુદા કાશી આવી ગયા. એમની સાથે મુલાકાત થતાંજ પંજાબની હકીકત બધી સમજાઇ ગઈ. એક તો પંજાબની ખબરો બંગાળામાં પહોંચાડવાની ખાસ જરૂર હતી અને બીજું તો મારે કાશીમાં હવે લાંબો કાળ રહેવું સલામત પણ નહોતું તેથી દાદાએ એકદમ મને કાશીમાંથી ચાલ્યા જવા ફરમાવ્યું. અમારો એવો નિયમ હતો કે કોઇ પણ સ્થળે ધરપકડ શરૂ થતાંજ અમારી પહેલાંની ગોઠવણો બધીયે ઉલટપાલટ કરી દેતા કેમકે માણસના હૃદયનો ભરોસો શો ?—માણસ પોતે પોતાને પણ પૂરો પિછાની નથી શકતો એ અમે જાણતા ને તેથી કોઇક પણ પકડાયું કે તુરતજ અમે સાવધ થઇ જતા.

એ વેળા કાશીમાં પોલિસોની પ્રેમદૃષ્ટિ (!) એટલી બધી ગહન થવા લાગી હતી કે કોઇ પણ નવો બંગાળી પોલીસની નજર ચૂકાવીને કાશીમાં નહોતો આવી શકતો. બંગાળી વસતીવાળા દરેક મહોલ્લામાં પોલીસ ઘેરેઘેર જઈ ભાળ કાઢતી હતી કે કોઈક નવો બંગાળી આવ્યો તો નથી ? ચન્દ્રનગર અને બંગાળામાં રાસબિહારીને પિછાનવાવાળા છૂપી પોલિસનાં જેટલાં માણસો હતાં એ બધાયને કાશીના જુદા જુદા સ્ટેશન પર ચોકીયાતો તરીકે બેસાડી દેવામાં આવ્યા હતા. ચોવીસે કલાક ખડો ને ખડો પહેરો રહેતો. એ ઉપરાંત કાશીમાં જે લોકો પોલિસની નજરમાં બેસી ગયલા હતા તેમના પર રાખી શકાય તેટલો કડક પહેરો રાખવામાં પોલિસ

જરાય ન્યૂનતા નહોતી રાખતી. કોઈ પણ બંગાળી કાશીમાં આવતાંજ એનું નામઠામ ધંધોધાપો પોલિસ લખી લેતી અને પછી એને ઘેર જઇ બરાબર તપાસ કરી જોતી કે એ વિગતો સાચી છે કે નહિ. એવી રીતે પોલિસ કાશીમાં રાસબિહારીને માટે ટાંપીને બેઠી હતી અને એ ભયંકર અવસ્થામાં પણ રાસબિહારી સહીસલામત કાશીમાં આવી પહોંચેલા.

અમે કેટલાક તો પહેલેથીજ સાવધ હતા એટલે કે બહુજ થોડો વખત ઘેર ગાળતા. ને જ્યાં ઝાઝો વખત ગાળતા તે સ્થળ માત્ર મંડળના આદમીઓ શિવાય કોઇને માલમ નહોતું. વળી રાસુદા જાતે ઘેરેઘેર જઇ રાતના અમારી ભાળ કાઢતા. કેમકે એમને કાશીમાં કોઈ ઝાઝું ઓળખતું નહતું. કાશીમાં અમારૂં મંડળ સારૂં ઝામેલું હતું એટલે રાસબિહારી આવા સંજોગોમાં પણ કાશીમાં એક મહિનાથી વધારે અનાયાસે રહી શકયા હતા. રાસબિ-રીને પકડવા માટે બ્રિટીશ સરકારે કમ્મર કસી ને કાશીના મંડળને બચાવી લેવા રાસબિહારીએ કમ્મર કસી. કાશીના જુવાનિયાઓ ગુપચૂપ ઘેર બેઠા ને રાસબિહારી ઘેરેઘેર જઇ પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. કોને કઇ રીતે કાશીની બહાર મોક-લાવી આપવો એનો ઘાટ પ્રત્યેક જુવાનને ઘેર જઇને રાસ-બિહારી રોજ ચોક્કસ ઘડતા. સૌથી પહેલો હું કાશી તજી ગયો. પછી એક બીજા મિત્રે બહારનો રસ્તો લીધો. એવી રીતે ધીમે ધીમે ઘણા માણસો કાશીમાંથી ખસી બંગાળામાં

આવી ગયા. તે એજ પ્રાંતના રહીશો હતા. તેઓ પોતાના શહેરો છોડી બીજે બીજે સ્થળે રહેવા ચાલ્યા ગયા, દાખલા તરીકે કાશીવાળા લખનૌ ગયા ને લખનૌવાળા કાશી આવ્યા.

હું બંગાળે આવ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં મારાવાળા કાશીના મકાનની જડતી લેવાઈ અને થોડાજ દિવસ પછી કાશીના એક બીજા જુવાનિયાના મકાનની પણ જડતી લેવાઈ. એ જુવાન એ વેળા કાશીમાંજ હતો. પણ પોતાને ઘેર રહેતો નહોતો. બપોરે ત્રણ વાગે પોલીસે મકાનને ઘેરી લીધું પણ બીજા દહાડાની સ્હવાર સુધીમાં કંઈ ન વળવાથી નિરાશ થઇને ચોકી ઉઠાવી લીધી. પેલા જુવાનને રાસબિહારી દ્વારા ખબર મળી કે પોતાના મકાનની જડતી લેવાઈ. થોડા દિવસ કેડે વિનાયકરાવ કાપલેના ઘરની પણ જડતી લેવાઈ. વિનાયક એ વેળા ગંગાસ્નાન કરીને પાછો આવતો હતો. એ રહેતો ભાડાને મકાને, પણ જમતો પોતાનેજ મકાને. મકાનની પાસે આવતાંજ વિનાયકે સાંભળ્યું કે ઘણાક ગોરાઓ પોતાને મકાને પોતાની વાટ જોઈ રહ્યા છે. ખબર.સાંભળતાં જ વિનાયક ગેબ થઇ ગયો, ને પોલીસને એનો કશોય પત્તો ના મળ્યો. એજ વેળા રાસબિહારી પણ કાશીમાંજ રહ્યા.

જે વેળા સરકારપક્ષનો સાક્ષી વિભૂતિ ખાસ અદાલત (સ્પેશીયલ ટીબ્યુનલ) માં આ બધી વાતોનું વિવેચન કરી રહ્યો હતો, તે વેળા અદાલતના જજ પણ આંખો ફાડી વિભૂતિની સામે તાકી રહ્યા અને થોડા વખત સુધી નોંધ પણ કરવાનું વીસરી ગયા. સરકારી વકીલ ને અમારા વકીલ

બારીસ્ટરો વગેરે પણ એવાજ અચંબા અને આશ્ચર્યથી મુંગામંતર જેવા બની જઈ રાસબિહારીનાં અદ્ભુત કામોની કહાણી સાંભળવામાં એકતાર થઈ ગયા. માત્ર વચમાં વચમાં કોઇકિ કોઇકિ અમારા તરફ જોઈને ધીમે સાદે બોલી ઉઠતા: હું ! એટલી બધી રાસબિહારીની હિંમત !

અમે પણ એ વેળા આનંદ મે ગર્વથી ગદ્ગદ્ થઈ જતા. એકવાર વિભૂતિના વદન તરફ જોઇ એ શું વિચારી રહ્યો છે એ સમજવા મેં પ્રયત્ન કરેલો. ને તે વેળા વિભૂતિ અમારા આનંદ ને ગર્વમાં ભાગ નથી લેતો એ વિચારે ખૂબ દુ:ખ થયેલું. આવી રીતે સરકારના પક્ષને ખબરો આપ્યા પછી પાછળથી એ હરખાતો કે નહિ એ વાત અત્યારે યાદ નથી આવતી.

આવી રીતે કાશીના ઘણાક જુવાનો બંગાળામાં આવી ભેગા થયા. જેમને પંજાબ સાથે કંઈ સંબંધ થયો નહોતો અર્થાત્ જેમનાં નામઠામ પંજાબમાં કોઈ નહોતું જાણતું એ કાશીમાંજ રહ્યા. એવા જુવાનોની સંખ્યા પણ ઓછી નહોતી અને એથીજ આવા ભયંકર સંજોગોમાં પણ રાસ-બિહારી કાશીમાં સલામત રહી શકયા. જે જુવાનોને કોઈ બળવાખોર રૂપે નહોતું ઓળખતું, જેના પર કોઈ જાતનો શક નહોતો એવાની સંખ્યા જેમ બળવા મંડળમાં વધારે હોય તેમ એ મંડળ વધારે બળવાન અને કાર્યકુશળ નીવડે છે.

કાશીમાં અમે લોકો આ પ્રમાણે સાવધ થઈ ગયા પ-

ટૂંકું પંજાબના નેતાઓમાંથી લગભગ બધાજ એકએક કરતાં પકડાઈ ગયા. ડા૦ મથુરાસિંહ વગેરે બે ત્રણ માણસોજ ફાળુલ ભાગી જવામાં સફળ થયા. પિંગલે તો તે વેળા પણ પકડાયો નહોતો. પંજાબની ધમાલ પછી એ પણ કાશી તરફજ આવેલો. રસ્તામાં એ પણ કરતારસિંહની પેઠે મિરતની છાવણીમાં બળવો ફેલાવવા ઘુસ્યો. પરિણામે છાવણીના એક મુસલમાન દફેદાર સાથે એને વાતચીત થઈ. એ દફેદારે ભારે ઉત્સાહ બતાવ્યો ને પોતે પિંગળેની સાથે ઠેઠ કાશી આવ્યો. પણ રાસબિહારીએ પિંગલેને એવા કામમાં હાથ નાંખતાં ભાર દઈને અટકાવ્યો. એમણે કહ્યું કે હવે સિપાઈઓમાં જવાની જરૂર નથી; આમ છતાં પિંગળે નાસીપાસ ન થયો. આખરે દાદાને એ કામમાં સંમતિ દેવી પડી. પિંગલેને બહુ સારા, ઉંચામાંના દશ બોમ્બ આપીને મોકલ્યો. એ બંધાય બોમ્બ એટલા ભારે હતા કે એમાંનો એક પણ કોઈ જગાએ પડે તો ત્યાં કોઈ વસ્તુનું નામ નિશાન પણ રહેવા ન પામે. બરાખો પર પડે તો એકી સાથે કેટલીય બરાખો રાખોડી થઈ જાય. રાઉલાટકમિટીના રિપોર્ટમાં આ બોમ્બના સંબંધમાં લખ્યું છે કે 'અડધી રેજીમેંટને ઉડાવી દે એટલા કડક એ હતા.' પણ આખરે રાસબિહારીનો શક સાચો નીવડ્યો. પેલા દફેદારે પિંગલેને પોતાની છાવણીમાં લઈ જઈ બોમ્બો સમેત પકડાવી દીધો. મિરતના સિપાઈઓએ પણ એ પછી ફાંસીને માંચડે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું.

જે વેળા પિંગળે મિસ્ત ગયા હતા તે વેળા દાદાએ મને બંગાળામાં કહેવડાવ્યું કે તારે સીધા દિલ્હી જઈ ત્યાંના બધા મોટા મોટા ઈંગ્રેજ અમલદારોના બંગલા વગેરે બરાબર જોઇ તપાસી લેવા. એ વેળા દિલ્હીમાં એકાદ મોટું તોફાન જગાડવાની તજવીજ ચાલતી હતી. દાદાની સાથે થોડીક મસલત કર્યા શિવાય દિલ્હી ચાલ્યા જવાનું મને ઠીક ન લાગ્યું. પણ પોલીસ એ વેળા મારી સજડ ભાળમાં હતી. કાશી જવું મારે માટે જોખમકારક હતું. છતાંય હું તો કાશી આવ્યો. હું હંમેશનો બેપરવા સ્વભાવનો તો ખરોજ. મારા પર પણ આફ્ત આવી શકે છે એવી કલ્પના પણ હું ન રાખું. એવી મારી ઉછાંછળી નીડરતાથીજ આખરે હું પકડાઈ ગયો. દાદા નીડર હતા પણ ઉછાંછળા જરાય નહિ.

રાતે મુગલસરાય સ્ટેશન પર એક જાસુસની સાથે મારો ભેટો થઇ ગયો. એ વેળા મારી સાથે મારાં માશી હતાં તેથી ભાગી છૂટાય એવું તો કંઇ જતુંજ નહિ. બંગાળાનો એક જુવાન પણ મારી સાથે હતો ને તેની પાસે કેટલાક બોમ્બ પણ હતા. એ જુવાનને તો મેં ચેતાવી દીધેલો હતો કે મારી સાથે એકજ ડબ્બામાં ન ચઢે તેમ સ્ટેશન પર પણ મારાથી દૂર ને દૂરજ રહે. ગમે તેમ પણ સ્ટેશન પર તો કશી ધમાલ ન થઇ. માશીને કહી રાખ્યું હતું કે કદાચ જો હું પકડાઈ જાઉં તો અમુક સરનામું પૂછતાં પૂછતાં ઘેર પહોંચી જવું.

કાશીની ગાડી પ્લેટફોર્મ પર આવતાંજ પેલો જાસુસ

મારાવાળા ડબ્બામાંજ ચઢયો ને કોણ જાણે કેમ પેલો જુવાનિયો પણ એજ ડબ્બામાં આવી પડયો. પેલા જાસુસ સાથે તો મારે પિછાન હતી એટલે એણે મને પૂછ્યું કે તમારી સાથે આ બાઇ કોણ છે? મને માશીની સાથે નિરાંતે ઘર તરફ જતો જોઇ જાસુસને પણ જરા દિલાસો મળ્યો ને એણે મનમાં મનસૂબો કર્યો કે કંઈ દોડધામ કરવા જેવું નથી. ઉપરાંત પાછળથી માલમ પડયું કે એને કાશીના ગુપ્તચર વિભાગના મુખી યતીન્દ્ર મુખોપાધ્યાય સાથે પણ સંબંધ હતો. એટલે કંઈ પણ ખાનગી બાતમી મળી જાય તો તે એ યતીન્દ્ર શિવાય બીજા કોઇને ન કહે. અંદરની ગોઠવણ આવીજ રહી હશે તેથીજ મને લાગે છે કે એ મુસાફરીમાં હું બચી ગયો.

સ્હવારે મળસ્કે ઘેર આવી પહોંચ્યો અને ઘેર જુજજાજ વખત ગાળી પાછો બહાર ફરવા નીસર્યો. મારી આ બધી દોડધામ જોઈ ઘરનાં માણસો ભારે દુઃખી થયાં. ઘરમાં તો મેં સૌને ખુલ્લેખુલ્લું કહી દીધું કે કયારે હું પકડાઈ જઇશ તેનો કંઈ ભરોસો નથી. મારી બ્હેન પોતાના બંને કોમળ કર વડે મારા હાથ દબાવી ખૂબ કરગરતી કહેવા લાગીઃ શચી, તું કેમ ડરે છે? તને કંઇ નથી થવાનું, હું નક્કી કહું છું; પણ તું ઘરમાંજ રહે.

પરંતુ મેં કોઇનું કહેવું ન સાંભળ્યું. એ વેળા પ્હો ફાટવાને સહેજજ વાર હશે. ચાર સાડા ચાર વાગ્યા હશે. ઘેરથી નીકળી રાસબિહારીને મકાને જઇ રહ્યો. બીજે દિવસે

સ્હવારે કાશીથી ચાલ્યો ગયો ને તેજ સ્હવારે મારા ઘરની જડતી પણ લેવાઇ. મારા ઘરની સામેજ એક જાસુસ રહેતો હતો. બધાય જાસુસોએ મારા ઘેર આવવાના સમાચાર સાંભળ્યા હતા, પરંતુ જડતી લેવા છતાં ઘરમાં મારી હાજરી ન દેખાયાથી તેમના અચંબાનો પાર ન રહ્યો ને કેટલાક તો એમજ સમજ્યા કે હું હમણાંજ નાઠો હઇશ ને તેવી સમજથી સડક પર દોડધામ પણ તેમણે કરી. પછી કલકત્તે જઇને મેં સાંભળ્યું કે "પોલિસ મને પકડવા આવી ત્યારે હું પોલિસની સામે ને સામેજ છાપરે છાપરે કુદતો નાઠો ને ગેબ થઇ ગયો ને તેઓ સૌને નજરે દેખાવા છતા તેઓ કંઇજ કરી ન શકયા."

પછી રાજપુતાનાના એક જુવાનની સાથે દિલ્હી આવ્યો. ને એક અમારામાંનાજ જુવાનિયાને ત્યાં મુકામ કર્યો. દિલ્હીમાં જે કરવાનું હતું તે કરી લીધું. એમ ઠરેલું કે દિલ્હીમાં પિંગળેની સાથે ભેટો થશે. એ વેળા હોમ મેમ્બર સર રેજીનાલ્ડ ક્રેડોક સાહેબ દિલ્હીમાં નહોતા ને વળી બીજા પણ એક બે કારણોને લઇને એ વેળા દિલ્હીમાં કશું કરવામાં ન આવ્યું.

એક દહાડો દિલ્હીમાં સાઇકિલ પર બેસી ફરતો હતો. સાંજ પડી ગઇ હતી. રસ્તામાં ઠામઠામ લખેલું હતું કે સાંજે સાડા છ વાગે દિવા કરવા જોઇયે. મારી સાઇકલની બત્તી જરા બગડી ગયેલી હતી. હું સાઇકિલ પર રોફભેર જતો હતો ને એક ગલી વળ્યો ત્યાં તો અચાનક એક ઘોડે

સવાર સામેથીજ ઘોડો દપટાવતો આવતો મળ્યો. મને દેખતાંજ મારા તરફ હાથ કરીને એણે ઈશારો કર્યો: ઠેરો. હું તરત સાઇકલ પરથી નીચે ઉતર્યો. ઘોડેસવારે પાસે આવી પૂછ્યું: બત્તી કેમ નથી સળગાવી? ત્યારે મને માલૂમ પડયું કે બત્તી હોલવાઈ ગઇ છે. મેં કહ્યું: બત્તી હમણાંજ બુઝાઇ ગઈ છે. હાથ લગાવી જુઓ. હજુ ગરમ છે."

'બત્તી સળગાવ' કહી ઇંગ્રેજે તો ઘોડો દોડાવી મૂકયો. પણ હું કેટલી વાર સુધી તે ગર્વશાળી ઇંગ્રેજ સવારની તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યો ને કહેવા લાગ્યો: હાયરે! આવો દિવસ અમારે પણ કયારે આવશે? કયારે અમેય આમ ઘોડે ચઢી ઉંચે માથે છાતી ફુલાવીને ફરીશું?

× × ×

મિરતમાં પિંગલેને સફળતા મળે યા ન મળે. દિલ્હીમાં તો મારે કેટલુંક કામ કરવાનું હતું. એટલામાં છાપામાંજ વાંચ્યું કે મિરતની છાવણીમાં પિંગળે પકડાઈ ગયા. એજ વેળા હું પણ સજડ બિમારીમાં પટકાઇ પડયો. લાચારીથી મારે દિલ્હીમાંથી જવું પડયું. એ બિમારીમાં હું લાગલાગટ ૧૪ દિવસ ખાટલે પડી રહ્યો. બીજે અઠવાડીયે તો ન્યુમોનિયાની નિશાનીઓ પણ જણાતી હતી. એ વેળા જે જુવાનો એ મારી માવજત કરી હતી તેઓની મ્હેનત મને જીંદગી સુધી વીસરાવાની નથી. મારામાં ઉઠવા બેસવાની પણ તાકાત નહોતી. ને એજ જુવાનિયાઓ મારૂં મેલું પણ સાફ કરતા.

પેલી તરફ પંજાબમાં લાહોર કાવતરાં કેસની સુનાવણી

શરૂ થઈ. લાહોરના કેસને લગતી અનેક વિગતો જાણવા લાયક છે. પરંતુ મારે એ વિષે કંઇ ઝાઝું જણાવવાનું નથી.

પરંતુ એ પ્રસંગમાં એટલી બાબત ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે કે સો પકડાયા તેમાંથી ૧૦ જણાએ તો પોતાનો ધર્મ તોડયો અને બીજા ઘણાકને પકડાવવામાં પોતે કારણ ભૂત થયા. આ બધા દ્રોહીઓના વિષે દેશમાં જાતજાતની ટીકાઓ થઇ તે જોતાં પણ લાગ્યું કે ઘણાખરા માણસોએ એ કાવતરાં સંબંધે બહુ હલકી ગણતરી ને નીચું મત બાંધ્યા છે. પણ એક વાત યાદ રાખવી ઘટે કે ઈસુ ખ્રિસ્તના શિષ્યોમાંથી પણ આવુંજ વિશ્વાસઘાતકતાનું દૃષ્ટાંત નીકળી આવ્યું છે. ખ્રિસ્ત જેવા મહાપુરૂષના સમાગમમાં આવવા છતાં પણ માણસ આટલી નીચી કોટિએ જઈ શકે છે તો પછી બીજે સ્થળે તો એવું અધઃપતન નજરે * પડે એમાં શીજ નવાઈ હોય !

* નાગપુરના રાષ્ટ્રીય વાવટાના સત્યાગ્રહમાં પણ ૧૭૬૪ સ્વયંસેવકોમાંથી બસો કરતાં વધુ માફી માંગીને છૂટી આવ્યા હતા. તેમ સાથે એ પણ ભૂલવું ન ઘટે કે આ બધા સેવકોને તો સારો દેશ એકકે અવાજે ઉત્સાહ ધન્યવાદ દેતો હતો. ચોમેરથી પ્રશંસાનો ધોધમાર વરસતો હતો. એમના સગાં સંબંધીઓ એમના આ શૂરાતન માટે ગૌરવ લેતા હતા એટલે સુધી કે સ્ત્રીઓ અને બ્હેનો એ યુદ્ધક્ષેત્રમાં હાજર હતી ને જેલમાં સાથે જવા સુધી તેયાર હતી. બીજી બાજુ આ સેવકે અણનમ રહે તો બદલામાં તેમને કેવળ બે યા ત્રણ મહિનાની સાદી ય સખત સજા થતી. કાવતરાં કેસના અપરાધીયો સંબંધે આથી ઉલટુંજ હતું. એટલું કહેવુંજ જોઇયે કે હિન્દવાસીઓનો બરડો હજુ બારે નબળો

મને તો લાગે છે કે પાળવાનું કામ. જેમ જેમ આગળ વધતું જશે તેમ તેમ આ વિશ્વાસઘાતીઓનું પ્રમાણ પણ વધતુંજ જશે. આ બધા કાવતરાં કેસોમાં જેમ એક તરફ વિશ્વાસઘાતનો દાખલો મળી આવે છે તેમ બીજી બાજુ શરાતનની સાચી પિછાન પણ થયા વિના નથી રહેતી. લાહોર કેસની માત્ર બેજ વાત હું વાંચકો સમક્ષ રજુ કરીશ.

અદાલતમાં કેસ ચાલતાં જવાલાસિંહ નામના શીખે તોહમતદારોની પિછાન સંબંધે એક નિવેદન રજુ કર્યું. માત્ર આજ ગુન્હા સારૂ જેલ સુપ્રિં૦ એ તેને ૩૦ નેતરના ફટકાની સજા કરી. ને છતાં પંજાબ જેવા પ્રાંતમાં-થી પણ આ વાતનો કશો વિરોધ ન થયો. કરતારસિંહે મુકદ્દમો ચાલતાં અદાલતમાં બધીજ વાતો કબુલી લીધી. પણ ગોરા જજે પહેલે દિવસે તો એની કોઇ પણ વાતની નોંધ ન લીધી. એણે કરતારસિંહને સમજાવી સમજાવીને કહ્યું કે આવી કબુલાત આપવાથી તારો પક્ષ માર્યો જાય છે ને તને ભારે નુકસાન થાય છે. એમ છતાં કર્તારસિંહે પોતાનો મત ન બદલ્યો ને બધાજ કાવતરાની તમામ જવાબદારી પોતાને માથે લઇ લીધી. અકળાઇને જજે કહ્યું: કરતારસિંહ, આજે મેં તારૂં કહેવું કશું નથી લક્ષમાં લીધું, તને હજુ

છે ને તેઓ ગરદન સીધી કરીને ખડા રહેવાનું નથી સમજતા. આધ્યા-ત્મિકતાની ગમે એટલી ડીંગો તે હાંકે તેથી શું થયું? વાસ્તવ પરિસ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે કે ચારિત્ર્યબળમાં દુનિયાની બીજી સ્વતંત્ર પ્રજાઓ તેનાથી ચઢીજ જાય છે.

એક દિવસ વધારે આપું છું. સારી પેઠે વિચાર કરીને કાલે જ જે કહેવું હોય તે કહેજે. બીજે દિવસે પણ કરતાર સિંહે પોતાને માથે જ બધી જવાબદારી લઇ લીધી. એનું શાન્ત શૂરાતન જોઈ સર્વે મુગ્ધ બન્યા. ભારતના વિપ્લવ યુગને પણ કરતારસિંહે ચિરસ્મરણીય બનાવી દીધો.

આ કાવતરા કેસમાં લાહોરના ડી૦ એ૦ વી૦ કોલેજના આગલા પ્રોફેસર ભાઇ પરમાનંદજી પણ પકડાઈ ગયા અને અંતે એમને પણ જીવનભર કાળા પાણીની સજા થઇ. લાહોર જેલમાં તેઓ કરતારસિંહની પાસેનીજ કોટડીમાં હતા. એ વેળા લગભગ બધાજ રાજદ્વારી અપરાધીને એકજ બરાખમાં ગોંધી રાખતા. રાતના તેઓ સૌ પોતપોતાની કોટડીમાં બેઠા બેઠા એક બીજાની સાથે ગપ્પાંસપ્પાં મારતા. કહે છે કે એક દહાડો ભાઇ પરમાનંદે કરતારસિંહને કહ્યું, "જો ભાઈ, મને પહેલેથી માલમ હોત કે મારી પણ આવીજ અવદશા થવાની છે તો હું પણ તમારા કામકાજમાં સામેલ થઇ પૂરે-પૂરી ખંતથી મહેનત કરત." ભાઈ પરમાનંદની એક બાજુ કરતારસિંહ હતા ને બીજી બાજુની કોટડીમાં બીજો એક શીખ હતો. એ હજુય જીવે છે ને એનીજ પાસેથી મેં આ વાત આંદામાનમાં સાંભળેલી.

(૪)

દિલ્હીમાં

પ્રતાપની વાત

રાજપુતાનાના જે જુવાનની સાથે હું દિલ્હી ગયેલો એનું નામ પ્રતાપસિંહ હતું. એ રાજપૂત નહિ પણ ચારણવંશનો હતો. ચારણ લોકો ક્ષત્રિય નથી, એટલે એઓ સિંહ નહિ પણ દાન કહેવાતા. પરંતુ પ્રતાપના પિતા સરદાર કેસરીસિંહજીએ પોતાના નામની સાથે સિંહ શબ્દ લગાડી લીધો હતો ને તેઓ કહેતા, "અમે તો હવે ક્ષત્રિય ધર્મ અખત્યાર કર્યો છે કેમકે અત્યારે દેશમાં ક્ષત્રિયોનોજ દુકાળ છે." તેઓ ઉદેપુરના રાણાના ખાસ પ્રીતિપાત્ર હતા અને હવે મને બરાબર યાદ નથી પણ તેઓ કે તેમના બાપ ઉદેપુરના મંત્રી થવા પણ ભાગ્યશાળી નીવડેલા. તેઓ રાજપુતાનામાં કોટામાં જાગીરદાર હતા.

એક દિવસ એવો હતો જ્યારે રાજપૂતાના વીરોનું લીલા ક્ષેત્ર મનાતું. એક વેળા એજ મુલકમાં ભીષ્મ જેવા ભડવીરો પાકેલા. બંગાળની કલ્પનાદૃષ્ટિમાં હજુ કદાચ આજે પણ રાજપૂતાના એ પુરાતન કાળની શૂરવીરતા ને ઉદારતાની મૂર્તિ રૂપે દીસે છે, પરન્તુ આજે એ જૂનો ને ગરવો રાજપૂતાના

હવે રહ્યો નથી. તોયે રાજપુતાના આજે છેક પડેલું હોવા છતાં પણ એ જુના જમાનાના સંસ્કાર આજે પણ રાજ-પૂતાનાવાસીઓના હૈયામાં છે એમ પ્રતાપના કુટુંબની કહાણી જોઇ મારા અંતરમાં આપોઆપ લાગી આવે છે ને સૌને પણ લાગશે.

એ કુટુમ્બ રાજપૂતાનાના ગણ્યા ગાંઠ્યા માલદાર જ-મીનદારોમાં ગણાતું પરંતુ સ્વદેશપ્રીતિ અને તીખી તેજ-સ્વીતાને કારણે એને પોતાના ઘરબાર ને સૌ કંઈ ગુમાવવું પડયું.

સૌથી પહેલાં તો દિલ્હી કાવતરાં કેસના સંબંધમાં પ્રતાપ ને એનો બનેવી પંકડાયા પરંતુ એમની વિરૂદ્ધ કોઈ ખાસ પુરાવાઓ ન મળ્યા એટલે તે વેળા તો એમનો છુટ-કારો થઇ ગયો. એ પછી થોડાજ દિવસમાં કોટામાંજ એક બીજા રાજદ્વારી કાવતરામાં પ્રતાપના પિતા સરદાર કેસરી-સિંહજીને જીંદગીભર કાળાપાણીની સજા થઈ અને પ્રતાપના એક સગા કાકાના નામ પર પણ વારંટ નીકળ્યું. જો કે તેઓ હજી સુધી પણ બનતાં સુધી પકડાયાજ નથી. કેસરી-સિંહજીની તબીયત બરાબર ન રહેવાથી એમને કાળા પાણી ન મોકલ્યા ને દેશની જેલોમાંજ રહેવું પડયું.*

એ કેસને પરિણામે સરદાર કેસરીસિંહ અને તેમના નાના ભાઇની બધી મિલ્કત તો જપ્ત થઈજ પણ એમના ભાઈ જે રાજનીતિને ઓળે પણ નહોતા ઉભા રહેતા તેમની

* પછી ઘણું કરી ૧૯૨૦ માં એમના ભાઈના નામનું વારંટ પણ ખેંચી લેવાયું.

પણ બધીય મિલ્કત જપ્ત થઇ ગઈ. એ પ્રમાણે તેઓ માલ મિલ્કતવાળા જાગીરદાર મટી એકદમ રસ્તાના ભિખારી બની ગયા. આવો દુઃખનો ઘા ન સહેવાયાથી એક વાર તો કેસરી સિંહજીએ આપઘાતનો પ્રયાસ પણ કરેલો. વળી પ્રતાપની માએ પણ આપઘાતનો પ્રયાસ કર્યાનું જાણ્યું છે. પણ તે તો એમ કરતાં પકડાઇ ગઇ. તે બિચારીના તો દુઃખની કશી સિમાજ નહોતી. આજે એક સગાંને ત્યાં જાય તો કાલે બીજાનેજ ત્યાં જઇ મહેમાન થાય. છેવટે તે પોતાના બાપને ત્યાં જઇ જેમ તેમ જીવન વીતાડવા લાગી. પણ પ્રતાપના મામાની હાલત પણ કંઇ બહુ સારી તો નહોતીજ. જ્યારે વિધાતા કોઈના પર ઉલટી પડે છે ત્યારે એની ક્રૂરતા આગળ દુનિયાની કરડામાં કરડી ક્રૂરતા પણ ઝાંખ મારી જાય છે. ને એ જેને વીર બનાવી ખડો કરે છે તેના વીરત્વ આગળ બીજાઓની કીર્તિ ઝાંખી પડે છે. એટલે આવી આફતમાં પડવા છતાં પણ પ્રતાપસિંહ બળવા મંડળમાં કામ તો કરતોજ રહ્યો.

કામ કરવાની પણ રીત હોય છે. કેવળ ફરજ સમજીને કામ કરવું એ એક વાત છે ને તેજ કામ આનંદભેર કરવું ને તેમાંથીજ આનંદ મેળવવો એ જુદી વાત છે. મારૂં માનવું છે કે કામ કરવું તે આનંદભેર, હરખથી, ઉમંગથી કરવું એજ સાચી ફરજ છે. અર્થાત જેવું કામ કરવાથી મનમાં કોઈ જાતનો પસ્તાવો પરિતાપ ન થાય, જે કામ કરવાથી મન-પ્રાણમાં સહેજ પણ ગ્લાનિનું વાદળું

ન ફરકે અને સાચો આનંદજ અંતરમાં પ્રગટી નીકળે તેવું કામ કરવું એજ મારે મતે માનવીનું કર્તવ્ય છે. માત્ર શુષ્ક કર્તવ્ય બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને જે કામ કરવામાં આવે છે, જે કરતાં એને હરખ નથી થતો પણ કદાચ કંઈક ક્લેશજ થાય છે, તે કામ કરવું માનવી માટે ઠીક નથી. એ વેળા તો એમજ માનવું ઘટે કે આ બીનઅધિકારનું કામ હાથ ધરેલું; અર્થાત્ શરમને ખાતર લોકનિંદાના ભયથી કર્તવ્ય કરવામાં સાથ દેવો એ એક વાત છે ને કર્તવ્ય કરવામાંથીજ આનંદ મેળવી લેવો એ બીજી વાત છે. પ્રતાપે પોતાના કુટુંબની બુરી હાલત વેળા પણ આ બળવા કાર્યમાં જે ભાગ લીધો તેથી એના દિલમાં કોઇ જાતની ગ્લાનિ તો નજ હતી. ઉલટું આફતની બિહામણી ને કારમી મૂર્તિ આંખો સામે ખડી ને ખડી દેખાતી હોવા છતાં એ પિતાના સોંપેલા ને તેમને અતિ પ્રિય એવા કામમાં પોતાનું દિલ લગાવી શક્યો અને તેથી તેને પોતાને ખૂબ આનંદ થયો હતો ને છાતી ગર્વે ગજ ગજ ફુલતી હતી.

એવા તો ઘણાય માણસ માલમ હતા જે કર્તવ્યને ખાતર અથવા મિત્રાચારી નિભાવવા ખાતર બળવામાં ભાગ લેતા, પરંતુ તેથી તેમના કાર્યમાં જોઇયે તેવો ઉત્સાહ જ-ણાતો ન હતો. ને તેઓ હંમેશાં કરમાયલે ચહેરેજ ફરતા. એવી લાગણી જોઇયે એટલે અમે તેને ઝાઝો વખત એવી વિડંબણા ભોગવવા ન દેતા અને બનતી ઉતાવળે, તુરતજ જાહેર રીતે તેમને આનંદ ભોગવવાની વ્યવસ્થા

કરી આપતા ને પરિણામે એ છૂટકારો તેમને શાંતિદાયક થઈ પડતો. પણ જ્યાં જ્યાં એવું ન કરેલું, જ્યાં જ્યાં કુદરતની વિરૂદ્ધ આચરણ થયું છે ત્યાં ત્યાં કુદરતે પોતાનું વેર સારી પેઠે લીધું છે. પ્રતાપ કંઈ જેમ તેમ, માત્ર ફરજ સમજીને કામ નહોતો કરતો. એના જેવા જુવાન મેં જૂજ દીઠા છે. માત્ર એ પોતેજ આનંદમાં રહેતો એટલું નહિ પણ એની સાથમાં જે રહેતા તે સૌ પણ આનંદ અનુભવતા.

ને છતાં પ્રતાપનુંયે મન માતાપિતા માટે અધીરૂં ન બનતું એમ ન માનવું. મારૂં તો માનવું છે કે જેનું મન માબાપના પ્રત્યે એવી લાગણી ન અનુભવે તેનો વિશ્વાસ કરવો ઠીક ન ગણાય. માયાનો એકદમ અભાવજ હોવો એ એક વાત છે, ને માયામાં ન લપટાવું તે બીજી વાત છે. એટલે પ્રતાપને જ્યારે હું વ્યથા ભોગવતો દેખતો ત્યારે મારો આત્મા પણ ખૂબ દુઃખી થતો. પરંતુ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રતાપ કોઇથી ઉતરતો નથી એમ પણ જ્યારે નજરે પડતું ત્યારે પાછો એટલો આનંદ થતો કે દુઃખ તો ક્યાંય દબાઈ જતું.

ભલાબુરાનું જોડકું પ્રતાપના અંતઃકરણમાં છેક છેલ્લી અવસ્થા સુધી લઢ્યું હતું. પ્રતાપ પકડાયા પછી પોલિસે ઘણા દિવસો ખૂબ ખૂબ લાલચો બતાવીને બધી છૂપી માહિતી આપી દેવાને માટે તેને ખૂબ કસી જોયો. પોલિસ પ્રતાપને કહેતી કે બધી વાતો કહી દે તો માત્ર તનેજ નહિ, પણ તારા બાપનેય છોડી દઈશું; વળી તારા કાકા પરથી પણ કેસ પાછો ખેંચી લઇશું. તથા માલમિલકત પાછી

આપીશું ને વળી ઉપરથી કંઈક ઇનામ પણ આપીશું. (તારી મા કેવું કેવું કષ્ટ વેઠી રહી છે, ને વળી તને સજા થવાથી પાછી તે કેવી કેવી મુશીબતમાં આવી પડશે અને આવા જખમો તેને સહેવા કેટલી મુશીબત પડશે) તે બધું વર્ણન પોલિસ પોતાની ચતુરાઈથી મીઠું મરચું ભભરાવી સારી પેઠે કરતી. વળી પોલિસની વાતો છેક નાપાયદાર પણ નહોતીજ.

પહેલાં પહેલાં તો એ પોલિસની સાથે બહુ વાત પણ ન કરતો. પણ પાછળથી એની સાથે વાતો કરવાનું થોડું થોડું પ્રતાપને ગમવા લાગ્યું. એક દહાડો પોલિસવાળાઓ સાથે પ્રતાપને લગભગ ત્રણ ચાર કલાક સુધી વાતચીત ચાલી. અમે સૌ પાસેની કોટડીમાં બેઠા બેઠા શ્વાસ થોભાવી ઉંચે મને સાંભળી રહ્યા હતા. મનમાં ભારે શક જતો હતો કે હાય! શું પ્રતાપ ફુટી જશે! પછી મુકદ્દમો શરૂ થયા પછી જ્યારે અમને સર્વને આખો દહાડો ભેગા રહેવાનો સુયોગ મળ્યો ત્યારે ખબર પડી કે ખરેખર, પ્રતાપનું મન બહુજ ચળી ગયું હતું; એટલે સુધી કે એક દહાડો તો પ્રતાપે પોલિસને કહી પણ દીધેલું કે ઠીક, હવે એક દહાડો બધી વાતનો ચોક્કસ વિચાર કરી લઉં ને પછી કહેવાય એવું હોય તો બધું કહી દઉં. પણ પછી બીજે દહાડે જ્યારે પોલિસવાળા મળવા આવ્યા ત્યારે પોલિસને પ્રતાપે કહ્યું: જુઓ, મેં ઘણો ઘણો વિચાર કરી જોયો છે ને આખરે નક્કી કર્યું છે કે કશુંય કહેવું નહિ. કારણ દેખીતું છે. અત્યારે તો ફક્ત મારીજ મા દુઃખ ભોગવી રહી છે. પણ જો હું

બંધીજ ગુપ્ત વાતો ફોડી દઉં તો મારી માતાની પેઠે બીજી કેટલીય માતાઓ આફતના ખાડામાં હડસેલાય. એકને બદલે અનેક જનેતાઓમાં હાહાકાર ફેલાઈ જાય......એમ એક વાર નીચે પડ્યા પછી તેને પાછું ઉપર લાવવું કેટલું અઘરું છે તે સમજુ માણસો સહેજે કલ્પી શકશે.

કોણ જાણે, આજે હિન્દમાં કેટલાક એવા બાપ હશે જે સરદાર કેસરીસિંહની પેઠે જાણી બુજીને અને સમજી વિચારીને પોતાને અને પોતાના સંતાનને આ પ્રકારે દેશના કાર્યમાં બલિદાન તરીકે હોમી દે? હિન્દનું દુર્ભાગ્ય છે કે પ્રતાપ જેવો જુવાન આજ આ દુનિયામાં નથી. બરેલીની જેલમાં દુશ્મનોનો જુલમ વેઠતાં વેઠતાં એનો નશ્વર દેહ એ દિવ્ય આત્માને ટકાવી ન શકયો. એજ પ્રતાપની સાથે હું દિલ્હી ગયો હતો અને કેટલાક દિવસ સુધી એકઠા રહી કામ કરવાનો અમને અવસર મળેલો. એ વેળા પ્રતાપ માંડ ૧૮ વરસનો હશે. દિલ્હીમાં અમે એ વેળા શું કામ કર્યું તે બીજેજ સ્થળે હું કહેવાનો છે.

(૫)

મુસલમાન બળવા મંડળની વાત

પહેલાથી કહી ચૂકયો છું કે પંજાબની બળવાબાજી નિષ્ફળ ગયા પછી મુસલમાન બળવા સંઘ સાથે પહેલીજ

વાર અમારા સંઘનો પરિચય થાય છે. એ વેળા દિલ્હીમાં રહેતી વેળા આ બળવામંડળની સાથે અમને અમારો પરિચય ને નિકટ સંબંધ વધારવાનો ખાસ અવકાશ મળ્યો હતો.

આ મુસલમાન બળવા મંડળના વિષયમાં આપણા હિન્દી દેશવાસીઓને ઝાઝી ખબર નથી. કેમકે એનું કામકાજ ખુલ્લી રીતે કંઈજ બહાર આવ્યું નથી. ગઇ તુર્કી-ઇટાલિયન લઢાઈના વખતથીજ હિંદમાં એ બળવા મંડળનાં બીજ રોપાયા. એ વેળા લગભગ ઈ. સ. ૧૯૧૧માં હિંદના મુસલમાનોએ ઘાયલોની માવજત કરવાને તુર્કીમાં એક માવજત મંડળ—મેડીકલ મીશન મોકલ્યું. એમાં વિશેષ કરી મુસલમાનોજ હતા. પંજાબના જમીનદાર પત્રના સંપાદક શ્રીયુત ઝફરઅલીખાં પણ એ મંડળમાં હતાજ.

આ માવજત મંડળનો, તુર્કીના સુલ્તાન તેમજ બીજા સ્વદેશપ્રેમી મુસ્લીમ સેનાપતિઓ અને રાજકારભારીઓએ સરસ આદરસત્કાર કર્યો. મારો એક મુસ્લીમ મિત્ર તો મને કહેતો હતો કે એવું ખૂબજ સન્માન મળવાથી મારૂં તો "માથુંજ સળગી ગયું." હિંદમાં જેને વિદેશીઓની લાત ખાવી પડતી હતી તેને તુર્કીમાં રાજાના અતિથિ તરીકે દરબારી સન્માન સાથે તુર્કીમાં ફરવાનો અવસર મળ્યો પછી તેનું માથું ગરમાગરમ થઇ ઉઠે તેમાં નવાઇજ શી?

હિંદની આબોહવામાં રહેવાથી એટલા દિવસ સુધી

મુસલમાન સમાજમાં કોઈ જાતની ચેતનાનાં લક્ષણ દેખાતાં નહોતાં, પરંતુ એજ મુસલમાનોએ જ્યારે તુર્કીની સ્વતંત્ર હવાનો સ્વાદ ચાખ્યો ત્યારે તેમણે જોયું કે આજે પણ અમારાજ સ્વધર્મવાળા માણસો, આવા યુરોપ જેવા ગોરાઓના ખંડમાં પણ પોતાની સ્વતંત્રતા બરાબર ટકાવી રહ્યા છે અને એવા એક સ્વતંત્ર ને સ્વધર્મી રાજ્યના સૌ સ્વતંત્ર રહીશોએ જ્યારે ભારતના મુસલમાનોનો સત્કાર કર્યો ત્યારે એમની જમાનાઓની મોહનિદ્રા પળવારમાં ઉડી ગઈ અને તેમણે પોત પારખ્યું. તુર્કો—ઈટાલીયન લઢાઈને પરિણામે હિન્દના મુસ્લીમ સમાજમાં સાધારણ રૂપે એક જાગૃતિ તો દેખાતીજ હતી. કાશીમાં હું જોતો કે ધોબી, હજામો ને ગાડીવાનો પણ રોજ તુર્કોની ખબરો જાણવાને માટે કેટલાય આતુર રહેતા. સ્વધર્મી લોકો પર આવી પડેલી આફત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઉપજવી એ તો મુસ્લીમ કોમનો અસલનોજ સંસ્કાર છે. આ સામાન્ય જાગૃતિ ઉપરાંત તો તુર્કીમાં મેડીકલ મિશન મોકલ્યા પછી હિન્દના મુસલમાનોમાં બળવાનું કામ પણ શરૂ થઇ ગયું. રાઉલાટ રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે ઇંગ્રેજોએ તુર્કો—ઈટાલિયન સંગ્રામ વખતે તુર્કીને મદદ ન કરી તેથી હિંદના મુસલમાનોમાં અસંતોષની લાગણી ફેલાઈ ગઈ. પણ મારી માન્યતા મુજબ આ વાત ગલત છે. ઇંગ્રેજો તુર્કીને મદદ દેતે તોપણ મુસલમાનોની જાગૃતિ અવશ્ય થવાનીજ હતી. કેમકે મુખ્ય વાત તો એ હતી, કે બહારના આઘાતથી, બહારના સમાગમમાં આવ્યાથી એક

જાનબલી કોમને પોતાની શક્તિનું ભાન થયું. ઇજીપ્તનો એ કોમ સાથે શું સંબંધ હતો એ વાત તદ્દન જુદી છે.

ગમે તેમ પણ મેડીકલ મીશનના અનેક જુવાનો તુર્કીની સાથે સમાગમમાં આવ્યાથી વિપ્લવધર્મમાં દીક્ષિત બની ગયા અને હિંદમાં આવી એમણે મુસલમાન કોમમાં બળવાના કામનો પાયો નાંખ્યો. અને તુર્કીની સરકારે આ મુસલમાનોમાંથીજ કોઈ કોઈને અથવા એમના પસંદ કરેલા કોઈક માણસને પોતાના તરફથી એલચી તરીકે નીમ્યો હતો. દેશની સામાન્ય પ્રજાને આ વાતનો કશો ઇશારો પણ નહોતો દેખાયો પણ હિંદી સરકાર આ બધી વાતોથી સારી પેઠે વાકેફ છે.

પરંતુ મુસલમાન બળવા મંડળ પહેલેથીજ બહારની મુસ્લીમ શક્તિઓ પર ઘણો મદાર રાખતું હતું. એની સર્વ આશા કલ્પના હિન્દની બહારજ મંડાયલી રહેતી. મુસ્લીમ બળવા મંડળના જે સર્જન સાથે દિલ્હીમાં મારે વાતચીત થઇ હતી તેની પાસે સાંભળેલું કે આ બળવા મંડળે એ અરસામાં કાબુલને ઘણીક વાર હિંદ પર હુમલો કરવાની ભલામણ કરેલી. મેં એ દિવસે એમના એ પ્રયત્નનો વિરોધ કરેલો. એણે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે બહારની સહાય વિના હિંદની બળવા બાજીનો દાવ કદિયે નહિ જીતાય. મેં એને એમ સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો, કે બહારની મદદ માંગવાનો અર્થ એ ન થવો જોઇએ કે બહારની કોઇ રાજશક્તિ આવીને હિંદમાં પોતાનો અખાડો

ઝમાવે. એણે મને બાર મૂકીને કહ્યું કે કાબુલવાળાઓ હિંદમાં આવી સ્થાયીભાવે કદિ નહિ રહે—આપણને સ્વતંત્ર કરીનેજ તેઓ ચાલ્યા જશે. હિંદના ઘણાખરા મુસલમાનો આમજ માનતા આવ્યા છે.

પણ એજ મુસ્લીમોએ વચમાં વચમાં ઘણી વેળા અમને દ્રવ્યની મદદ કરી હતી. એમની સાથેની વાતચીત પરથી હું સમજ્યો છું ત્યાં સુધી મુસલમાનોનું બળવા મંડળ ચોકી સાથે આખા દેશમાં કામ કરી રહ્યું હતું. એ મંડળ પંજાબના સીમાડા પરથી માંડીને ઠેઠ બ્રહ્મદેશ સુધી પ્રસરી ગયેલું હતું. બીજી બાજુ અમારા બંગાળી વિપ્લવ મંડળમાં પક્ષાપક્ષીનો પાર નહોતો. પણ સારે નસીબે બંગાળાની બહાર ઉત્તર હિંદમાં અમારૂં માત્ર એકજ જૂથ હતું એટલે ત્યાં પક્ષાપક્ષીનો ખાસ અવકાશજ નહતો.

અમારામાં અને મુસલમાનોમાં એક મોટો ભેદ હતો. તે આ: અમે સ્વતંત્ર ભારતની જે રૂપમાં કલ્પના કરતા હતા, તેમાં હિંદુઓના સ્વાવલંબનની વાત તો હતી ખરી પણ એમનાજ હાથમાં સત્તાની લગામ રહે એવી કશી ધારણા નહોતી. અને અમારે મુસલમાનોને અલગ રાખવાની વાત તો બાજુએ રહી, ઉલટા અમે તેમને અમારા જુથમાં ખેંચી લેવાનું કર્યા કરતા. બીજી બાજુ અમારે તેડે મુસલમાન નહોતા આવતા, કેમકે તેમને હિન્દુઓ પેઠે ભારતવર્ષ પ્રત્યે પ્રેમ નહોતો. મુસલમાનોને તુર્કી મિસર, અરબસ્તાન કે ઇરાનકાબુલ તરફ જેટલું ખેંચાણ છે તેટલું

હિન્દુસ્તાન તરફ નથી. તેઓ તુર્કોના ગૌરવમાં પોતાનું જેટલું ગૌરવ સમજે છે એટલું હિન્દીઓ—હિન્દુઓના ગૌરવમાં નથી માનતા. મુસલમાનોના મનમા આવી લાગણીઓ હતી તેથીજ તેઓનું બળવા મંડળ એક જૂદાજ રૂપમાં ઘડાયેલું હતું. નવીન તુર્કોના આદર્શોમાથી પ્રેરણા ને ઉત્સાહ મેળવી હિંદના મુસ્લીમ બળવાખોરોએ પણ વિશ્વ ઇસ્લામના આદર્શને ગ્રહણ કરેલો. એથી જે મુસ્લીમ બળવા મંડળને હિંદી બળવા મંડળ કહેવું ઠીક નથી મુસ્લીમ બળવા મંડળ કહેવું એજ ઠીક છે. અમારા એ બે બળવા મંડળો શિવાય દિલ્હીમાં એક બીજું પણ મંડળ હતું ને બનતાં સુધી હજુ પણ છે. આ મંડળ ગુપ્ત કે છાનું છુપું નહતું. એને વિષે હવે પછીના પ્રકરણમાંજ ચર્ચા કરેલી છે.

(૬)

નિષ્કલંકી મંડળની કહાણી

ઇન્દ્રપ્રસ્થ, હસ્તિનાપુર અથવા દિલ્હી હિન્દુના મન પર એક અજબ જેવી ભુરકી નાખે છે. કાળના ચક્કરમાં અટવાઈ કેટકેટલા રાજવંશો, કેટલી દેશદેશાવરની કોમોએ આવી દિલ્હીને કેવે જુદે જુદે રૂપે ઘડયું, ઇન્દ્રપ્રસ્થ બીજે સ્થળે ખેંચાઈ હસ્તિનાપુર થયું, તેમ વળી ફેરવાઇને પાછું દિલ્હી થયું, કેટલી કોમોના ઉત્થાન અને પતન દિલ્હીનાં નામ સાથે

સંકળાયલાં છે! એમજ કહોને કે દિલ્હીનો ઇતિહાસ તેજ હિંદ આખાનો ઇતિહાસ. હિન્દુઓનું ગૌરવમંડિત દિલ્હી વિધર્મીઓના પગ તળે કચડાઈ આર્યોની કીર્તિને લાંછન લગાડે તેવું બન્યું. પાછી એજ દિલ્હીમાં જુદે જુદે કાળે જુદી જુદી રાજશક્તિઓની કસોટી થવા માંડી. કેટલા સંગ્રામો, કેટલી આસ્માની સુલ્તાનીઓ, કેટલા ઝઘડાઓ દિલ્હીના આધુનિક ઇતિહાસને ઘડે છે. એમ દિલ્હીનો ઇતિહાસ એટલે ભારત સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ.

અને ક્ષત્રિવટના સંગ્રામોએ જેમ દિલ્હીના ઇતિહાસને ઘડયો છે તેજ મુજબ દિલ્હીમાં અનેક સાધુ ભગતોના સંપ્રદાયો પણ નીપજ્યા છે. મુસલ્માનોના સત્તાધીશપણા હેઠળ દિલ્હીની પાસેમાંજ સતનામી સંપ્રદાય નીપજ્યો હતો, તેમ આ ઇંગ્રેજોની હકુમત હેઠળ દિલ્હીમાં નિષ્કલંકી સંપ્રદાયનો આવિર્ભાવ થયો છે. સતનામી સંપ્રદાયની પેઠેજ એ પંથ પણ છે બહુ નાનો. લગભગ ૩૦ વરસથી દિલ્હીમાં ચાલે છે. આ ત્રીસ વરસ એઓ હિંદની સ્વતંત્રતા માટે આખી પૃથ્વી પર સતયુગ ઉતારવા ભગવાનની પાસે નિત્ય પ્રાર્થના કરતા રહ્યા છે. તેમનું માનવું છે કે કળજુગ પૂરો થયો છે ને દશમો અવતાર થવાનો વખત ભરાઈ ગયો છે. આજકાલ તો એ લોકો એ વાતનો પ્રચાર કરે છે કે કલ્કિ દેવ જન્મ્યા પણ છે ને હવે ટુંકમાંજ પ્રગટ થશે. પણ આ ટુંકમાંનો અર્થ શું છે—ટુંકમાં એટલે નક્કી કેટલા દિવસમાં તે એ લોકો નથી કહી શકતા. એ લોકો કહે છે કે જ્યારે ભગવાને રામચંદ્ર રૂપે અવતાર

લીધો ત્યારે રામ શ્રી ભગવાનજ છે એમ માત્ર બાર ઋષિ ઓ જાણતા હતા. બીજું કોઇ જાણતું નહતું, ને એ વાત માનતું પણ નહતું. એજ મુજબ વર્તમાનકાળમાં પણ એવા ઝાઝા માણસો નથી જે ઇશ્વરનો અવતાર થયો છે એ જાણતા હોય. આ લોકો કહે છે કે ચાલુ યુગમાં હિન્દમાં અનેક મહાપુરૂષો જન્મ્યા છે તેમાંના ઘણાક પોતાના અસલ રૂપને જાણતા નથી. જે દિવસે એ મહાપુરૂષોના સમ્રાટ પોતાનું પ્રાગટ્ય જાહેર કરશે તેજ દિવસે એ સૌ પોતાની શક્તિ સમજશે, પોતાના આગલા અવતાર વિષે પણ જાણી શકશે. એ મહાપુરૂષમાં કેટલાક તો બહુ સમર્થ છે ને કેટલાક તો વળી પોતાનેજ ઇશ્વરનો અવતાર માને છે.

વધુમાં આ લોકોનું કહેવું એવું છે કે આ વેળા ભગવાને બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ લીધો છે તેથી તેઓ સૌને પૂજવા લાયક બનશે. બીજા જમાનાઓમાં ક્ષત્રિય આદિ કોમોમાં અવતાર લીધેલો તેથી સ્વયં ઇશ્વર હોવા છતાં એમને બ્રાહ્મણોને પગે પડવું પડતું. આ વેળા તેઓ બ્રાહ્મણના ઘરમાં જન્મ લઈ સૌની પૂજા ગ્રહણ કરશે અને બ્રાહ્મણના ઘરમાં જન્મ લેવાથી આ યુગમાં પણ એમનું આચરણ એવું રહેશે કે આખી દુનિયાભરમાંથી કોઈ પણ તેમના કોઇ કૃત્ય સામે આંગળી ઉંચી નહિ કરી શકે. બીજા અવતારો તરીકે એમનાં કર્તવ્યમાં કંઇક કંઇક દોષો બતાવી શકાય એવું રહેલું ખરૂં; પણ આ વેળા તો તેમનું ચારિત્ર્ય કેવળ નિષ્કલંકજ રહેશે. એ લોકો માને છે કે કલ્કિ દેવ તલવારધારી હોવા છતાં પણ કોઇની

સામે હથિયાર ઉગામશે નહિ. એ લોકો કહે છે કે હિન્દની સ્વતંત્રતા મેળવવા આ વેળા હિંદુઓને હથિયાર ઉપાડવા નહિ પડે; કેમકે ભારતના જે દુશ્મનો છે, જેઓ પાપી છે, જેમનો સ્વભાવ લુચ્ચાઇ વગેરે રાક્ષસી ભાવનાઓથી ભરપૂર છે તેઓ સૌ માંહોમાંહે કાપાકાપી કરી મરી જશે ને તેમાંથી જેઓ બચશે તેઓ રોગ મહામારી કે દુકાળમાં હણાઈ જશે. આ રીતે આ વેળા પૃથ્વી પાપભારથી મુક્ત થશે અને માત્ર સત્ પ્રકૃતિવાળા પુરૂષોજ બચશે ને પૃથ્વી પર સત્ય-યુગનો આવિર્ભાવ થશે. તેઓ કહે છે કે સત્યયુગનો આરંભ થઈ ચૂકયો છે ને થોડાજ વરસોમાં દુનિયામાંથી પાપ સમૂળું નાશ પામશે.

એમની સાધનાની રીત એવી હતી કે લાગલાગટ કલ્કિ દેવના નામનો જપ જપવો અને હિંદ તથા દુનિયા આખીના કલ્યાણ માટે ભેગા મળી તથા છૂટક છૂટક પણ રોજ પ્રાર્થના કરવી. એઓ કહે છે કે ઇશ્વરજ આખી દુનિયાનો એક માત્ર કર્તા ને નિયંતા છે અને તેને સંભારવો તથા તેનું ધ્યાન ધરવું એજ અમારૂં માત્ર કામ છે. બધાંયે સંસારી કામો કરતાં કરતાં પણ હિંદની સ્વતંત્રતા તથા હિંદના કલ્યાણને માટે આવી પ્રાર્થના કરવા શિવાય બીજું કશું એ લોકો નહોતા કરતા. તેમ તેઓ કંઈ સંન્યાસી પણ નહતા. તેમના બધા સિદ્ધાંતો બળવાખોરોના જેવાજ; તેમ અમ બળવા-ખોરો પર તેમનો વિશ્વાસ પણ ઘણો; પરંતુ કાર્યક્ષેત્રમાં તેઓ દુનિયાના બધા વહેવારમાં મશગુલ રહી હિન્દના

ઉદ્ધાર માટે ફકત પ્રાર્થના શિવાય બીજું કશું ન કરતા—ન કરવાની જરૂર ધારતા.

એમનામાં ખરેખર કોઇ માનસિક કે ચારિત્રની નબળાઈ હતી કે નહિ તે હું નથી કહી શકતો, કેમકે એમની સાથે ભળવા હળવાનો જોઇયે તેવો અવસર મને મળ્યો નથી. આ વેળા દિલ્હીમાં હું આવ્યો તે પૂર્વે ઘણા લાંબા ગાળા પર મેં એ લોકો વિષે વાતો સાંભળેલી પણ એમનેં કોઇને જોયા નહોતા તેમ પિછાન પણ નહોતી.

આ વેળા દિલ્હીમાં રહ્યો ત્યારે એમના આગેવાન સાથે બે ત્રણ દિવસ વાતો કરવાની તક સાંપડી. એ આગેવાનને સૌ બાલમુકુન્દજી ઉરફે હનુમાનજી કહેતા. સાંભળેલું કે એ અવારનવાર શહેરની જાહેર સડક પર પોકારી ઉઠતા કે ભગવાન કલ્કિ દેવ જન્મી ચુકયા છે. પાપીઓ સાવધ બનો, સૌ લોકો ઇશ્વરના નામનો જપ કરો અને પૂરેપૂરી સરળતાથી તેને શરણે જાવ. આ વેળા પાપીઓને માટે બીજો કંઈ આરો નથી. વખત છે એટલામાં સાવધ બની જાવ અને પાછલાં પાપો માટે ભગવાનના અવતારનું શરણ શોધો—વગેરે વગેરે.

પ્રતાપની સાથે આ વેળા દિલ્હીમાં રહેતાં મેં આજ બાલમુકુંદજી સાથે વાતચીત કરી હતી. એ બિચારા સાદા સીધા બામણભટ હતા. ન લખતાં આવડે, ન વાંચતા આવડે. જાતેજ રાંધે ને વાસણ પણ માંજી લે. એમના મંડળના બધાં માણસોની એમના પર શ્રદ્ધા ઘણી. વળી

જમનાતટે વારેવારે અનેક સંન્યાસીઓ આવી લાગતા, એ બધા સંન્યાસીઓમાંથી પણ ઘણા આ લોકો પાસે આવતા જતા. આ મંડળમાં મધ્યમ વર્ગના કે ભણેલા ગણેલા જૂજ-જાજ હશે. મોટે ભાગે ઇંગ્રેજી ન ભણે એવા ને ખાસ ગૌહત્યાના કટ્ટા વિરોધીઓથી આ પંથ ભરચક હતો.

નેતા બાલમુકુંદજી હવે તો મરણ પામ્યા છે. અને હવે તો એમ લાગે છે કે ૫–૬ વરસથી વચલા વર્ગના ઇંગ્રેજી ભણેલા લોકો પણ ધીમે ધીમે આ વર્ગમાં ભળવા લાગ્યા છે.

આવી અવતાર જનમવાની વાત આ નિષ્કલંકીઓના મંડળ શિવાય બીજા પણ અનેક માણસો પાસેથી સાંભળી છે. હું જેલથી પાછો ફર્યો તે પછી ગોરખપુરમાં મારા મામાજી પાસે એક સાધુ આવેલો તે પણ આ નિષ્કલંકીઓ પેઠેજ જાતજાતની વાતો કહી ગયો હતો. ગયા યુરોપી મહાયુદ્ધમાં જ્યારે અમેરિકા જર્મની વિરૂદ્ધ ઇંગ્રેજોના પક્ષમાં ભળ્યું નહોતું તે વેળા આ સાધુ આવી મારા મામાજી તથા મોળાઈ ભાઇઓ પાસે એવું ભવિષ્ય ભાખી ગયેલો કે ઇંગ્રેજો આખરે જીતશે. આંદામાનમાં રહેતો હતો ત્યારેજ આ વાત મને કાગળ દ્વારા મળેલી ને તે કાગળ પણ હજુ મારી પાસે છે. કલકત્તા હાઈકોર્ટના ભૂતપૂર્વ વકીલ અને 'બ્રહ્મવિદ ઋષિઓ અને બ્રહ્મવિદ્યા' નામના ગ્રંથના લેખક શ્રી તારાકિશોર શર્મા મહાશય પણ આ અવતારની વાતનો ઘણા દિવસથી પ્રચાર કરે છે. યુગાંતરના તંત્રી ઉપેન્દ્રબાબુને પણ ઘણાક સાધુઓએ આ વાત કહેલી. આ

બધી વાતોની વિગતો પૂરેપૂરી મળતી આવતી નહતી પરંતુ સૌનો સારાંશ તો લગભગ એક સરખોજ હતો.

(૭)

દિલ્હીના બળવા મંડળનું પુનઃઘડતર

દિલ્હીના મંડળના બે મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ શ્રી અવધવિહારી અને શ્રીયુત અમીરચંદ ઉત્તર હિંદના બીજા બળવાવીરોથી ઘણે અંશે ચઢીયાતા હતા. એમના સ્વભાવમાંજ ધર્મભાવના વધારે પ્રબળ હતી. ધર્મ અને કર્મ એનો આવો ભેળો સમાવેશ હિંદના જૂજ જ બળવાવીરોના સ્વભાવમાં નજરે પડયો છે. અવધવિહારીની ઉમ્મર ફક્ત ૨૨–૨૪ વરસની હતી, ત્યારથીજ અથવા તેથી યે પૂર્વે તેણે બળવા મંડળમાં સાથ દીધેલો. એટલી ઉંમરમાં પણ એનામાં જે ધર્મપ્રેમ જોયો તે પરથી કહેવુંજ પડે કે એ તો માત્ર સંસ્કારજન્યજ હોય. એક ઉર્દુ કવિતા એમને બહુ વ્હાલી હતી ને વારેવારે તેને એ લલકાર્યા કરે. એ કવિતા ભારે સુન્દર છે ને તેથી અહિં ઉતારૂં છું.

એહસાન નાખુદાકા ઉઠાયે મેરી બલા
કિશ્તી ખુદા પર છોડદૂં લંગરકો તોડદૂં.

અર્થઃ કોઈ પણ ખલાસીનો ઉપકાર મારે લેવાની શી

જરૂર છે ! હું તો હોડલી ખુદાના વિશ્વાસ પર મૂકીશ ને લંગર તોડી નાંખીશ.

ખરેખર એજ પ્રમાણે હૃદયમાં અગાધ શ્રદ્ધા રાખી અવધવિહારીએ પોતાની જીવનનૌકા પાર વિનાના પારાવાર--મહાસાગરમાં છોડી દીધી હતી.

અવધવિહારી કરતાં અમીરચંદ વીસ વર્ષે મોટા. અમીરચંદ શિક્ષકનું કામ કરતા ને બચપણથીજ અવધવિહારી અમીરચંદની પાસે પહેલાં નિશાળીયા રૂપે, પછી શિષ્ય રૂપે ને મિત્ર રૂપે રહેલા ને એમ ને એમ એની સોબતમાં મોટા થયેલા. આ અમીરચંદ વળી સ્વામી રામતીર્થના ખાસ શિષ્ય ને ભકત હતા. એમને સ્વામીજી સાથે સીધી ઓળખાણ પણ સારી હતી. સ્વામીજીના ભાષણ વગેરેનો પ્રચાર શરૂઆતમાં એમણેજ કરેલો.

એમના પ્રભાવથી દિલ્હીના બીજા કાર્યકરો પણ ધર્મ ભાવે રંગાઇ ગયા હતા. એમનામાંના લક્ષ્મીનારાયણ અને ગણેશીલાલ ખાસ્તા એ બેના નામ ખાસ નોંધવા જેવા છે.

અમીરચંદ ને અવધવિહારી સાથે મારે એવો ખાસ ગાઢો સંબંધ નહોતો થયો કેમકે તેઓ પહેલવહેલાજ પકડાઇ ગયેલા. પણ આ વેળા પ્રતાપની સાથે દિલ્હી આવતાં લક્ષ્મીનારાયણ અને ખાસ્તાજી સાથે ખૂબ સારી પેઠે હળવા ભળવાની તક મળી હતી.

અહિંના પેલા નિષ્કલંકીઓની વાત અવધવિહારી વગેરે સર્વ જાણતા. પણ એમનામાંના એક લક્ષ્મીનારાયણનો

જ એ પંથવાળાઓ પર અપાર વિશ્વાસ હતો. હું જે વખતની આ વાત લખું છું તે વેળા લક્ષ્મીનારાયણ વૈદકનો અભ્યાસ કરતા હતા. તે નિષ્કલંકીઓ પેઠે ઇંગ્રેજીને ઓળે પણ નહોતા જતા.

અમીરચંદ અને અવધવિહારી પકડાઈ ગયા પછી અહિંના બળવા વિભાગનો કારભાર લક્ષ્મીનારાયણ અને ગણેશીલાલ પરજ આવી પડ્યો. ગણેશીલાલ ફારસીના મોટા પંડિત હતા અને કવિતા પણ સુંદર બનાવતા. લાલા હરદયાળ ખાસ્તાજીની ઘણીક કવિતાઓ પોતાની 'ઘદર' નામની પત્રિકામાં ઉતારતા હતા. અને અમારો મુકદ્દમો પત્યો ત્યારે ફક્ત આવી કડક ને રાષ્ટ્રીય ભાવથી છલાછલ ઉભરાતી કવિતાઓ લખવા માટેજ એને સાત વરસની સખત જેલ મળી. એમને—ખાસ્તાજીને પણ ઇંગ્રેજી લખતા વાંચતા નહોતું આવડતું, પણ ફારસીદ્વારા જે કંઈ જ્ઞાન મળી શકે તેટલું સર્વ તેમણે મેળવ્યું હતું. એમને ફીલસુફી પર ખાસ પ્રેમ હતો. એમના સ્વભાવમાં જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિજ સબળ રીતે અંકાયેલી હતી.

હું પ્રતાપ સાથે દિલ્હી આવ્યો તે પહેલાં પણ કેટલીક વાર ત્યાં ગયેલો ને ત્યારથીજ જોઇ રહ્યો હતો કે અવધવિહારી વગેરેની ધરપકડ પછી ત્યાંનું અમારૂં કામ જ્યાંનું ત્યાં પડી રહ્યું હતું. અહિં કાવતરાં કેસની સુનાવણી પૂરી થયા કેડે પહેલાં પહેલાં તો લક્ષ્મીનારાયણ સૌથી વધારે ઉત્સાહ દેખાડે અને અનેક આફતોની વચ્ચે પણ અમારી

સાથે હળવા ભળવાનું ચાલુ રાખતા. પહેલાં પહેલાં તેઓ આફતની પરવા ન કરતાં મંડળના અનેક કામો કરતા. પણ થોડાજ દિવસમાં એમનો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો. ધીમે ધીમે દશા એવી થઈ કે લક્ષ્મીનારાયણ મંડળની જમાવટ વધારવાનો પ્રયાસ કરતા અટક્યા ને એનું મન ઢચુપચુ જોઇને જેઓ ભળેલા હતા તેઓના દિલ પણ ટાઢા પડવા લાગ્યા. પણ એ વેળા એના દિલમાં એક બીજીજ લાગણી પ્રગટ થવા લાગી. પેલા નિષ્કલંકીઓ સાથે સંબંધ વધારે ગાઢો થયાથી એમનામાં એ ફેરફાર થયો. અભિપ્રાયોમાં ઝાઝો ફેરફાર નહોતો થયો તોયે ધીમે ધીમે કાર્યતત્પરતા ઘટી જવા લાગી અને ઇશ્વરના નામના જાપ જપવા તથા આરાધના—ભક્તિમાં એ ઝાઝો સમય ગાળવા લાગ્યા. એ રીતે ધીરે ધીરે તેઓ અમારા કામ તરફ ઉદાસીન થવા લાગ્યા એનો પોતાનો નિષ્કલંકીઓ પ્રત્યે વિશ્વાસ વધતો ગયો તેમ તેમ વળી જે બીજા કામ કરનારાઓ અમારા મંડળમાં ભળેલા તેમને પણ તેઓ એ પંથમાં વધારે ને વધારે ભેળવવા લાગ્યા પરિણામે અમારા કામમાં એ સૌને કંઈ ઉત્સાહ ન રહ્યો ને છેવટે મેં સાંભળ્યું કે લક્ષ્મીનારાયણ ફક્ત પ્રાર્થના કરવા શિવાય હાથ કે કલમ વડે બીજું કશું નથી કરવાના ને એમના અનુયાયીઓ પણ એજ રસ્તો પકડવાના છે.

આવા બધા કારણોથી ઘણી રીતે બળવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા પછી હું ને પ્રતાપસિંહ નવેસરથી કામ શરૂ કરવા

માટે અહિં આવ્યા. અમારે અહિં આવવાનું એ પણ એક કારણ હતું. કેટલાક સાહેબ અહિં ન રહ્યાથી અમારે અમારૂં ખાસ કામ થંભાવી રાખવું પડ્યું. પરંતુ અહિંની બળવામંડળીનું ફરી ઘડતર કરવાના કામમાં અમે પૂરેપૂરી જહેમત લઇ મચી ગયા.

અહિં અમારે માટે મકાન ભાડે રાખવાં, જુના કામ કરનારાઓ સાથે પિછાન પરિચય કરાવવો વગેરે નજીવા કામો શિવાય બીજું કંઇ લક્ષ્મીનારાયણ ન કરે. એટલે કે બધો કારભાર અમારા હાથમાં સોંપી દઇ એમણે તો જાણે બળવાના કામમાંથી છૂટી મેળવવાની ગોઠવણજ કરી લીધી.

અમે શહેરમાં એક મકાન લઈ લગભગ પન્દર દિવસ રહ્યા. અહિંથી રજપૂતાના બહુ દૂર નથી. હું દિલ્હીમાંજ રહ્યો ને પ્રતાપને બે વાર જયપુર રવાના કર્યો. મારી મરજી એવી હતી કે રજપુતાનાથી થોડાક જુવાનોને ખેંચી લાવી અહિંના મંડળની પાકી ઝમાવટ કરી લેવી. પ્રતાપ રજપૂતાનામાં કામ કરે અને હું અહિંના માણસો સાથે મળીહળી મારા પોતાના દિલને રૂચે એવા માણસોને ચુંટતો. એ પ્રમાણે અહિં થોડાક દિવસ કામ કર્યાથી ખાસ્તાજીના દિલમાં તો બુઝાયલી આગ ફરી પાછી ધગધગવા લાગી. એણે ફરી પોતાનું આગલું કામ શરૂ કર્યું. અમે તો જોયું કે લક્ષ્મીને બદલે ખાસ્તાજી જ અહિંની લગામ પોતાના હાથમાં લઇ શકશે. એનાજ પ્રયત્નથી આ વેળા અહિંના મુસ્લીમ

બળવા મંડળ સાથે અમારે પાકે. પરિચય થયો. એમની સાથે ગોઠવણુ થઈ કે એ અમને પિસ્તોલ, રિવોલ્વર અને ગોળીઓ અપાવે ને અમારે એમને બોમ્બ અપાવવા. એ શિવાય જેમ બને તેમ જલદી એ બંને સંસ્થા આથી યે વધારે એકતાનતાથી કામ કરી શકે એની મોટી યોજના રચાવા લાગી. એટલા દિવસ પછી પાછું લાગવા માંડયું કે જાણે અહિં ફરીથી બળવાનું ગાડું સરાણે ચઢી ઝપાટા-ભેર ચાલવા લાગ્યું છે. અમારી પાસે બોમ્બ લેવા માટે કહો યા સાચી સહાય કરવા માટે કહો. પણ અહિંના મુસલમાન મંડળે અમને આ વેળા ઘણી આર્થિક મદદ કરી.

એ પ્રકારે જે વેળા અહિંનું કામ ક્રમે ક્રમે આગળ ચાલવા લાગ્યું, બરાબર એજ વેળા હું બિમારીને ખાટલે પડયો. લાચાર બની પ્રતાપને સાથે લઇ હું બંગાળા આવ્યો. એ વેળા મારા નામનું વારંટ નીકળી ચૂકયું હતું તેથી સંયુકત પ્રાંતોમાં રહેવા કરતાં બંગાળા આવવું એજ ઠીક લાગ્યું.

બળવાના સક્રિય કામમાં લક્ષ્મીનારાયણુ ઢીલા પડી ગયા પણુ બીજી બાજુ એ હંમેશ કલ્કિ તથા કાલિકાના નામનો જાપ જપ્યા કરે. એ ખરેખર બડા ભગત હતા, એમાં શક નથી પણ એ રીતે પુરૂષાર્થમાં ઢીલા પડવું એ મને તો ઠીક નથી લાગતું. લક્ષ્મી૦માં એ ઢીલાશ નિષ્કલંકીઓના ચેપથીજ આવેલી. એમના અને એમના થોડા મિત્રો શિવાય અમારા બધાનો તો એ નિષ્કલંકીઓ પર વિશ્વાસે નહોતો

તેમ અવિશ્વાસ પણ નહોતો. ઇશ્વરનું સ્મરણ અને એને ચરણે આત્મોત્સર્ગ કરી જીવનને ભકિતરંગે તરબોળ કરવાનો આંતરિક પ્રયત્ન અમારામાંથી ઘણાકે કરેલો. ને નિષ્કલંકીઓની વાતોમાં અમને ઘણી મઝા આવતી પણ એના પર પૂરો વિશ્વાસ તો અમને નહોતોજ બેસતો.

એક વાત તો સૌ જાણે છે કે ધરમ ધરમ કરતાં આપણો દેશ એકદમ અફળાઇ મૂઓ છે. કબુલતાં દુઃખ થાય છે પણ કહેવુંજ જોઇયે કે દશ બાર વરસના બળવાપ્રવૃત્તિના અનુભવમાં મેં જોયું કે જેઓ ધર્મ ધર્મની બાંગ બહુ મારતા હતા તેમાંના સોમાંથી ૯૯ માણસો પાછળથી લોક હિતનાં કર્મોમાં નિરૂત્સાહ થઇ જતા અને છેવટે ગણ્યા ગાંઠ્યા એક બે જણ શિવાય બાકીનાં તદ્દન તામસ વૃતિના થઇ જતા. ધર્મ અને આંતરવૃત્તિની પૂરી પરખ ત્યાગમાંથી મળી આવે છે. અને આ ત્યાગની કસોટી પર કસતાં મોટે ભાગે ધર્મિષ્ઠ કહેવાતા લોકો તામસી અને સ્વાર્થી માલમ પડ્યા છે. મારી તો ખાતરી કે આર્ય સંસ્કૃતિમાં બે બહુ ઉંચા સિદ્ધાંત છે. અધિકાર ભેદ અને ગુરૂવાદ. આ બંને તરફ એકદમ ધ્યાન ન દઈ આપણે ધરમ ધરમની બૂમ મારતાં સ્વધર્મ તજીને પરધર્મે વળીએ છીયે ને તેથી આપણી દુર્ગતિ થાય છે. આ પ્રમાણે સાત્વિકતાને ઓટ આવતાં આપણે તામસી પ્રકુતિનું શરણું લઇયે છીયે અને ધર્મને નામે કેવળ અધર્મ આચરણ કરવા માંડીયે છીયે.

લક્ષ્મીંઆમાં ખરેખર તેજસ્વિતા હતી. એણે ખરેખરા આં-

તરના ભાવથી ઇશ્વર સ્મરણ આરંભેલું પણ સંસારીપણા ને આધ્યાત્મિકતાની વચ્ચે એ સમતોલપણું ન રાખી શક્યા. ને એની દેખાદેખીમાં એના બીજા ગોઠીયાઓ પણ કર્મ તજી કેવળ ભક્તિ તરફ વળ્યા. પરંતુ આફતના દિવસોમાં અમે સૌ પકડાયા પછી આ ગોઠીયાઓ જેમણે આટલા દિવસ ભગવાનનું ભજનજ કર્યાં કરેલું. તેમણે પોલીસના પંજામાં પડતાં પોતાને બચાવવાને માટે અમારી સૌની વિરૂદ્ધ જુબાની આપી હતી એટલુંજ નહિ પણ લક્ષ્મીનારાયણની વિરૂદ્ધ જુબાની આપવાનું પણ તેઓ નહોતા ચૂક્યા.

આફતમાં આવી પડ્યા ત્યાં સુધી લક્ષ્મીજી એમને માટે કહેતા કે હમણાં આ લોકો ભકિતસાધનામાં તદ્દન નિમગ્ન છે તેથી એમની મારફત બળવાનું બીજું કોઈ કામ હું કરાવવા નથી ઇચ્છતો. વળી હમણાં ઇશ્વિરસ્મરણ એજ એક કામ છે, આપણે હાથે કંઇ કરવા જેવું છેજ નહિ, શ્રી કલ્કિ ભગવાન પ્રગટ થવાના છે અને એમને શરણે બરાબર જવું એજ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. લક્ષ્મીનારાયણ ઘણા દિવસથી ભારે આફતની વચ્ચે બળવા મંડળનું કામકાજ કરતા આવેલા ને તેથી બીજા સાથીઓ કરતાં એમની શક્તિ ઘણી વધારે હતી. મારૂં માનવું છે કે આમ આફતમાં પડવા છતાં પણ એ પોતાનું પોત ન વીસર્યા. પણ એમના બતાવેલા કર્મવિરક્તિના આદર્શમાં બીજા ઘણાક લોકો અવળે રસ્તે ચઢી ગયા ને તેથી જ્યારે સાચી કસોટી થઇ ત્યારે તેઓ માણસાઈભર્યું વર્તન ચલાવી ન શક્યા.

અવધવિહારી પણ ભારે ભગત હતા ને તે પણ નિષ્કલંકીઓ પાસે આવજા કરતા; પરંતુ એમ છતાં એણે કદિ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ ન કર્યો. તેથી સંસાર અને સેવાનું સમતોલપણું જાળવી શકયા. આજના હિંદી સમાજમાં આવા સમતોલપણાનોજ સાચો ને ભારે અભાવ છે.

(૮)

બંગાળામાં: રાસબિહારી હિંદ તજે છે.

આંતરિયો તાવ લઇ પ્રતાપની સાથે હું બંગાળામાં અમારે મથકે આવી લાગ્યો. બંગાળામાં અમારી બળવામંડળીનું મથક કલકત્તા પાસેના એક ગામડામાં હતું. અનેક કારણોથી એ ગામનું નામ અહિં નથી આપી શકતો. એ સ્થળે મારા પન્દર દિવસ તો ખાટલાવશ થઇ પડી રહેવું પડયું. અને ત્યાંના જુવાનોએ મારી ખૂબ સેવાચાકરી કરી. પ્રતાપ મને બંગાળે મૂકી પોતે રજપુતાને જતો રહ્યો. ઠર્યું એવું હતું કે હું સારો થઇને રજપુતાને જઇશ અને તે વેળા રજપુતાનામાં ભારે જહેમત ઉઠાવીને પણ બળવાનું મથક સ્થાપન કરીશું. પરન્તુ જ્યારે ફરી અમારો મેળાપ થયો ત્યારે—

—ત્યારે તો અમે બંને જણા જેલમાં હતા.

હું જ્યારે આ પ્રમાણે માંદો થઇને ખાટલે પડયો હતો ત્યારે પૂર્વ બંગાળના એક આગેવાન શ્રીયુત નરેન્દ્રનાથ દત્ત ઉરફે ગિરિજા બાબુ વારંવાર મારી પાસે આવતા. એમની સાથે મસલત કરી અમે ઠરાવ્યું કે હવે રાસુદાને કોઈ પણ પ્રકારે હિન્દમાં રહેવા દેવા ઠીક નથી. ઘણું થઈ ગયું, ઇશ્વરે અનેક પ્રકારે અત્યાર સુધી એમનો બચાવ કર્યો છે. હવે હિંદમાં વધુ વખત બીનજોખમે રહેવું એમને માટે શક્ય નથી. આપણું મંડળ તો એક પછી એક ઘા ખમતું જાય છે ને વધુ ઝામવાની તક નથી મેળવી શકતું. જે વેળા મંડળ લગભગ ઝામવાની અને ઉન્નતિની અણી પર આવે છે તેજ વેળા એકાદ એવો ફટકો લાગી પડે છે કે એ ઠીકઠાક કરવામાંજ પાછા કેટલાયે દિવસો નીકળી જાય છે.

પહેલાં દિલ્હી કાવતરાં કેસનો ફટકો પડયો તે ઠીક ઠ.ક કરવામાં અમારૂં એક વરસ ગયું. પછી જ્યારે સ્વસ્થ થતાં સરકાર પર બીજો ફટકો લગાવવાની શકિત આવી ત્યાં તો લાહોરની પકડાપકડી થઇ ને મામલો વિફર્યો. એ ફટકે તો અમને એકદમ લૂલા બનાવી મૂકયા. એથી તો અમારૂં પંજાબમાંનું અને જોડાયા પ્રાંતોમાંનું સંગઠન લગભગ તૂટી ફુટીને મેદાન થઈ ગયું. બંગાળામાં પણ જુદા જુદા મંડળોને જુદા જુદા ફટકા સહેવા પડયા. એ દશામાં રાસ-બિહારીને હિંદમાં રહેવા દેવા એ કંઈ બુદ્ધિસંમત નહોતું; કેમકે મંડળ તૂટયા પછી ઇંગ્રેજોના કાયદા ને વ્યવસ્થાની સામે ટકી રહેવું એ બહુ બને તેવું નહોતું. રાસુદાને અમે

અત્યાર સુધી બચાવી શકેલા તે કેવળ અમારા સંગઠનના જોર પરજ. દિલ્હી કાવતરાં કેસ પછી રાસુદાને પકડનાર માટે ૭॥ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ જાહેર થયું હતું. એ પછી એક વરસને અંતે લાહોર કાવતરાં કેસમાં રાસબિહારીની કીર્તિગાથા પ્રકાશ પામી, ને તેને લીધે પંજાબ સરકારે તેને પકડનાર માટે બીજા અઢી હજાર રૂપિયાનું ઇનામ કાઢયું—એટલે કે કુલ ૧૦૦૦૦ રૂપિયા થયા. અને વળી કાશી કાવતરાં કેસ પછી સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે બીજા અઢી હજાર રૂા. જાહેર કર્યા. આમ કુલ ૧૨૫૦૦ પર આંકડો ગયો હતો. તેથી રાસુદાને હિંદમાંથી બહાર મોકલી આપવાનું અમે નક્કી કર્યું.

આટલા દિવસ સુધી એક વાતની બહુ ગેરકાળજી અમે રાખેલી. અમે એમ માન્યા કરતા કે બળવો શરૂ થવાને હજુ પુરતો વખત છે; ને એમ ધારી અમે પરદેશથી પૂરતા હથિયાર ઓજાર લાવવાની કંઈ ખાસ યોજના રાખેલી નહિ. પરંતુ હવે દેશની દશા જોઈ અમે સમજ્યા કે જો પૂરતા હથિયાર ઓજાર મળી જાય તો બળવાનો આરંભ કરવાને ઝાઝી વાર નથી, એટલે આ વેળા રાસુદાને પરદેશ પાઠવી નવેસરથી બળવાની યોજના રચવાનું નક્કી ઠર્યું; રાસુદા પણ દેશ છોડતાં પૂર્વે કહી ગયા હતા કે: આ વેળા હિંદના પ્રત્યેક જુવાન જુવતિને સશસ્ત્ર કરવાં પડશે ને પછી જોઇયે છીયે, ઇંગ્રેજો કેવી રીતે હિંદ પર રાજ કરે છે.

રાસુદા પહેલાં વિદેશ જવાને તૈયાર નહોતા થતા. તેઓ

હજુ કંઇક રાહ જોવાના મતના હતા. પણ અમારી સાગ્રહ ભલામણને ઠેલી ન શક્યા. કેવી રીતે, ક્યારે ને ક્યાં જવું એ બધી યોજના તેમની સાથે મળીને નક્કી કરી. વાત એવી હતી કે એમણે પરદેશ જઈ સૌથી પહેલાં પૂરતા પ્રમાણમાં મોઝર પિસ્તોલો અને તેની ગોળીઓ મોકલી આપવી. અને પછી બળવાને માટે જોઇતા પ્રમાણમાં હથિયારો મોકલાયાં કરે એવો બન્દોબસ્ત કરીને દેશમાં આવી જવું. કેવી રીતે દેશમાં હથિયારો પહોંચાડવા ને બળવાની વિશિષ્ટ યોજના કેવી ઘડવી તે બધું પરદેશના અનુભવી ને જાણકાર સમર–કુશળ પુરૂષોની સલાહમસલતથી નક્કી કરી લેવું.

કાશીથી રાસુદા વિનાયક કાપલેને સાથે લઇ પહેલાં નદીયા આવ્યા અને પરદેશ જતાં પૂર્વે કલકત્તાની પાસે જ ક્યાંક રહ્યા. પરદેશ જતા પહેલાં ૪ દિવસ આગળથી તેઓ કલકત્તાની ભરવસ્તીમાં રહ્યા અને એક દિવસ ધોળે દહાડે બપોરે બે વાગે હું ને ગિરિજાબાબુ જઇ તેમને સ્ટીમર પર બેસાડી આવ્યા. આ એપ્રિલ સને ૧૯૧૫ની વાત છે. હું ને રાસુદા એકજ ટાંગામાં હતા ને ગિરિજાબાબુ બીજા ટાંગામાં બેઠા હતા—એમ સ્ટીમર પર ગયેલા. રાસુદાને મારા પર ભારે હેત. રસ્તે રાસુદાએ મને ખૂબ પાસે ખેંચી ગળે હાથ નાંખી સપ્રેમ જણાવ્યું: ભાઇ, દેશ છોડતાં મને કેટલું દુઃખ થાય છે એ હું તને નથી કહી શકતો. જોજે, બહુ સાવધ રહીને કામ કરજે, ને કામ બરાબર સરાણે ચઢે તે વખતે તું મારી પાસે આવ્યો આવજે.

એમની સાથે આ મારી છેલ્લી વાત હતી.

એમ ઠરેલું કે દેશમાંનું સંગઠન ચોક્કસ થઈ ગયા પછી મારે પણ પરદેશ જઇ એમની સાથે રહેવું કેમકે મારા નામ પર પણ વારંટ નીકળેલું અને દેશમાં રહેવાથી એ વેળા પકડાઇ જવાનો બહુજ સંભવ હતો. વારંટ નીકળવું એ તો દૂરનું છે, પણ માત્ર પોલિસને શક પડે તો પણ કામ કરવામાં ભારે અગવડ ઉભી થવા માંડે છે. દેશમાં જૂદા જૂદા સ્થાનના બળવાવીરોને પરસ્પર મેળવી આપનારો બીજો કોઇ હોત તો હું યે રાસુદા સમેત પરદેશને રસ્તે પડી ચૂકયો હોત; પણ એવો કોઈ ન રહેવાથી કામ સંભાળવા આવી આફત વચ્ચે પણ મારે દેશમાંજ રહેવું પડયું. કાશી છોડતાં પૂર્વે રાસુદાએ મારી મા પાસે એવું વચન લીધું હતું કે મારે પરદેશ જવું પડે તો તેના ખર્ચ માટે ૧૦૦૦ રૂપિયા મને આપે. હું આવી બળવાબાજીઓમાં લપટાયલો છું એ વાત મારી માને ઘણા વખતથી માલમ હતી અને એ વાતમાં એની સહાનુભૂતિ પણ હતી. કંઈ કેટલાયે જન્મો મેં સત્કર્મ કર્યાં હશે ત્યારે બંગાળીના ઘરમાં મને એવી મા સાંપડેલી.

રાસુદાનો વિદેશ જવાનો વિસ્તૃત ઈતિહાસ લખવાનો વખત હજુ સુધી નથી આવ્યો. માત્ર એટલુંજ કહી દઉં છું કે બહારથી આ કામ ગમે એટલું ભેદી ને કઠણ લાગતું હોય પણ એ કામ સરવાળે ઘણું સહેલું ને સરળ હતું. આમ જવાને માટે કેવળ હિંમત ને શ્રદ્ધા શિવાય બીજા

કશાની જરૂર નહતી.

જે વેળા રાસબિહારી પરદેશ ગયા તે વેળા યુરોપની લડાઇ ભયંકર રૂપે ચાલી રહી હતી. અને તે વેળા પરદેશ જવું અથવા પરદેશથી દેશમાં આવવું એ કંઇ જેવું તેવું કામ નહોતું. વળી રાસબિહારીના જેવા માણસને માટે તો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ભટકતા રહેવું કેવું સંકટજનક હતું એ પણ વિચારી શકાશે. અલબત્ત, એ દરમ્યાન હંમેશા એની પાસે ભરેલી પિસ્તોલ ખડી ને ખડી તૈયાર રહેતી અને વળી અમારામાંનો કોઇક એકાદ પણ એની પાસે રહેતોજ. એટલે એમને જીવતા પકડવા એ કામ તો ભાગ્યેજ કોઈ મર્દ કરી શકે તેવું હતું. એમ છતાં એનો સૌથી વધારે ભરોંસો ઇશ્વરકૃપા પરજ રહેતો હતો. જ્યારે એ છેલ્લી વાર કલકત્તે આવ્યા, ત્યારે રિવોલ્વર સુદ્ધાં સાથે રાખવાની એમણે અનિચ્છા પ્રગટ કરેલી. રાસબિહારીનો બાંધો બેવડો હતો એટલે હું ધારૂં છું કે દોડવાને માટે તેઓ બિલકુલ શક્તિવાન નહોતા. એક દિવસ મેં એમને પૂછેલું કે: જો પોલિસ પકડવા આવે તો તમે દોડવાનો પ્રયાસ કરો ખરા કે નહિ? જવાબમાં એમણે હસતા હસતા કહ્યું કે હું બિલકુલ દોડી નહિ શકું; એ સંજોગોમાં તો હું શાન્તિથી આત્મસમર્પણ કરી દઉં. વળી બીજી વાર એવાજ એક સવાલના જવાબમાં એમણે એકવાર કહ્યું હતું કે જ્યાં સુધી મારૂં આયુષ્ય પૂરૂં નહિ થાય ત્યાં સુધી હું પકડાવાનો નથી. ને મારા આયુષ્ય પર તો ઈશ્વર શિવાય

બીજા કોઇનો અંકુશ નથી.

હાલમાં તેઓ જાપાનમાં છે. ત્યાં તેઓ જાપાનીઓને ઇંગ્રેજી શીખવે છે, એશિયન રીવ્યુ નામનું માસિક પત્ર ચલાવે છે, જાપાનના જુદા જુદા ભાગોમાં હિંદને વિષે ભાષણો આપે છે ને જુદા જુદા પેપરોમાં લેખો લખે છે. જાપાનમાંથી એઓ ક્યારનાય ઇંગ્રેજોના હાથમાં બંદીવાન થઇ પડયા હોત, પણ જાપાનના એક ઉંચા દરજ્જાના અમલદારના ખાસ પ્રયાસ ને ભલામણથી તેઓ છૂટી જવા પામ્યા છે. હવે તો એમણે એક ઉંચા કુળની જાપાની રમણી સાથે લગ્ન પણ કર્યું છે ને એમને એક પુત્રને એક પુત્રી થયાં છે. પુત્રનું નામ ભારતચંદ્ર રાખ્યું છે. અમારા ભાભી સાહેબ આટલા દિવસોમાં હવે બંગાળી શીખી ગયા હશે એમ મને લાગે છે. રાસબિહારી હવે જાપાન સરકારની પ્રજા છે.

જાપાનથી રાસબિહારીએ જે લેખો યંગ ઇંડીયા વગેરે પત્રોમાં મોકલ્યા છે તે ઘણા માણસોએ વાંચ્યા હશે. એમાંથી એમના આજના અભિપ્રાયો સારી પેઠે સમજાય છે. એ શિવાય પોતાના મિત્રોને પણ કેટલાક પત્ર હમણાં લખ્યા છે, તેમાંથી એમના માનસનો ખ્યાલ આવી શકે છે. તેથી એમાંનો થોડો ભાગ ઉતારૂં છું.

(1)

Tokyo, Japan.
12-4-22.

My dearest..........

.....The idea that I could not protect...all from

the inhuman......they were subjected to, makes me restless Of course I consoled myself with the fact that by passing through the agony of fire.......... have come out a better and purer soul, But I did not like the tone of pessimism that pervaded some parts of.........letter. There is eternl life, so work is eternal. You need not be anxious about impurity even if there is any......Of course there is no necessity of secret work, and I quite agree with you. Hitherto our knowledge of international situation was very meagre. We mostly confined our attention to India. But now I have come to understand a bit of international politics. This has greatly altered my former ideas. Please remember that we shall have to—rather we are destined to—tackle the problem of the world. It is India's mission to usher in a new era of real peace and happiness in the world. India's freedom is but a means to this end, and it is not an end in itself.........

(2)

Tokyo, 9th. July, 22.

My dearest.........

Your letter......reached me yesterday. What did you wish me to write? And what was your

heart's desire? I think I was sufficiently clear in my letter. Of course there are many things which I cannot write in letters for obvious reasons and your curiosity about them must remain unsatisfied till we meet again. The most noteworthy thing however is that my whole outlook has been broadened and I gave you a hint in this connection in my last letter. Independence India must have. Because her independence is essential for the regeneration of the whole world. It is not the end in itself but it is a means to an end and that end is the destruction of Imperialism and Militarism and the creation of a better world for all to live in. It is India's mission and therefore your and my mission......I like Japan and I have come to adore her, because I am convinced that she will stand for Asian Independence when time comes When I came here first, the Japanese had little knowledge of the state of affairs in India. It is chiefly through our efforts and sacrifices that today every Japanese is closely following the trend of events in India. I have got many Japanese friends, from the cabinet ministers down to lawyers, M, P's, journalists and students. Many books in Japanese about Gandhi and Indian movement have been published, and the papers and magazines are regu-

larly carrying articles on India. This month a Professor in the Tokyo Imperial University, published a voluminous book in Japanese on India. Next month I am engaged to deliver lectures on Indian Situation for three days......Today most of the young men here are staunch advocates of Asian Independence Even oldermen and responsible officials are in sympathy with the new awakening noticed from Persia to China. The most remarkable national trait (here) is patriotism. And the people are ready to revere and love those who have the same characteristics. This is the reason that we are given protection. But for Japanese sympathy and love, I would have been dead long ago... About going back to India, well, brother, I do not want to return till India is free...Your *Bowdidi* is learning Bengali.........

ભાવાર્થ:

ટોકીયો, જાપાન
૧૨-૪-૨૨

પરમ પ્રિય

—ને હું અતિનિષ્ઠુર ને અમાનુષી નિર્દયતામાંથી ન બચાવી શક્યો એ વિચાર મને ખૂબ બેચેન બનાવે છે. મને માત્ર સંતોષ એટલોજ રહ્યો કે એ અગ્નિસ્નાનમાંથી

પસાર થતાં વધારે ઉત્તમ ને વધારે પવિત્ર થઈ બહાર આવ્યા. પણ——ના પત્રના કેટલાક ભાગમાં જે નિરાશાવાદનો ધ્વનિ મેં ભાળ્યો એ મને ના ગમ્યો. અપવિત્રતાને અંગે પણ ચિંતાતુર રહેવાનું કારણ નથી; જો—હોય તો. જીવન અનંત છે ને તેથી કાર્ય પણ અનંતજ છે. અલબત્ત, છુપા કામકાજની કશી જરૂર રહી નથી તે સંબંધે હું પણ મળતો થાઉં છું. અત્યાર સુધી આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોનું આપણું જ્ઞાન બહુ અધુરૂં ને નજીવું હતું. ને તેથી આપણે માત્ર હિંદુસ્તાન તરફજ લક્ષ આપેલું. પણ હવે હું આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં કંઈક કંઈક સમજતો થયો છું, ને તેથી મારા આગલા વિચારો મોટે ભાગે ફેરવાઇ ગયા છે. યાદ રાખજો કે આપણે આખી દુનિયાના પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢવો પડશે. આપણે તે માટે નિર્માણ થયા છીએ. દુનિયામાં સાચી શાંતિ ને સાચાં સુખનો નવો યુગ શરૂ કરવો એ હિંદનો જીવનધર્મ છે. હિંદનું સ્વાતંત્ર્ય એ આમ માત્ર એ ધ્યેયનું એક સાધન છે. એ કંઇ અંતિમ સાધ્ય નથી.

(૨)

ટોકીયો, જાપાન

૯—૭—૨૨

<u>પરમ પ્રિય</u>

તમારો પત્ર—મને ગઈ કાલે પહોંચ્યો. મારે તમને શું લખવું ? ને તમારા હૃદયની તે શી ઝંખના હતી ? મારૂં

ધારવું છે કે મારા પત્રમાં પૂરી ચોખવટ કરેલી હતી. અલબત્ત, એવી ઘણી વસ્તુ છે જે હું દેખીતા કારણોસર કાગળોમાં ન લખી શકું ને તેથી તમારી જીજ્ઞાસા આપણે મળીયે નહિ ત્યાં સુધી અણછીપીજ રહેવાની. ખાસ મહત્વની વાત તો એ છે કે મારૂં આખું દ્દષ્ટિબિન્દુજ બહુ વિશાળ થઈ ગયું છે ને તે સંબંધે ગયા પત્રમાં મેં તમને ઇશારો પણ કરેલો. સ્વતંત્રતા તો હિન્દને મળવીજ જોઇયે, કેમકે એની સ્વતંત્રતા જગત આખાના પુનરૂદ્ધાર માટે આવશ્યક છે. એ પોતે સાધ્ય નથી, પણ સાધન છે અને એનું સાધ્ય તે શાહીવાદ અને લશ્કરશાહીનો નાશ તથા સૌને માટે જીવવા સારૂ એક નવીજ ને વધારે ઉત્તમ દુનિયાનું સર્જન. હિંદનો એ ધર્મ છે ને તેથીજ એ મારો ને તમારોય જીવનધર્મ છે. જાપાન મને ગમી ગયું છે ને હું એને પૂજતો થયો છું કેમકે મારી ખાતરી થઇ છે કે પ્રસંગ આવ્યે એશિયા આખાની સ્વતંત્રતા કાજે એ ઝૂઝશે. હું જ્યારે અહિં આવ્યો ત્યારે જાપાનીઓ તો હિંદમાંની સાચી સ્થિતિ વિષે કશોજ ખ્યાલ નહોતો. મુખ્યત્વે આપણાજ પ્રયાસો અને આત્મભોગોને પરિણામે આજે પ્રત્યેક જાપાની હિંદમાં બનતા બનાવો પ્રત્યે ઝીણી નજરે ભાળી રહે છે. મારે ઘણાય જાપાની મિત્રો છે. તેમાં વજીરમંડળના સભ્યો ને વકીલો, પાર્લામેન્ટના મેમ્બરો, પત્રકારો ને વિદ્યાર્થીઓ પણ છે. ગાંધી અને હિંદની ચળવળ વિષે જાપાની ભાષામાં ઘણાંક પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે અને છાપાંઓ તથા માસિ-

કોમાં હિન્દને લગતા ઘણા લેખો હોય છે. આજ મહિને ટોકીયોની શહેનશાહી યુનિ. ના એક અધ્યાપકે જાપાનીમાં હિંદ વિષે એક દળદાર ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. આવતે મહિને હું હિંદની સ્થિતિ વિષે ત્રણ ભાષણો લાગલાગટ આપવાનો છું. આજે અહિંના ઘણાક જુવાનો એશિયાની સ્વતંત્રતાના પક્કા હિમાયતીઓ બનેલા છે અને પ્રૌઢ માણસો તેમજ સમજુ અધિકારીઓ પણ ચીનથી ઈરાન સુધીમાં જે જાગૃતિ પ્રવર્તે છે તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિથી ભાળે છે. અહિંની પ્રજાનો મુખ્ય ગુણ દેશપ્રેમ ને દેશદાઝ છે. અને જેમનામાં એજ ગુણો હોય તેને પૂજવા ને ચ્હાવા અહિંની પ્રજા ઉત્સુક રહે છે. એનેજ પરિણામે અહિં અમને રક્ષણ મળે છે. જાપાનની સહાનુભૂતિ ને જાપાનના પ્રેમ શિવાય હું કયારનોય સ્વર્ગસ્થ થઇ ગયો હોત. ને હિંદ પાછા આવવાની વાતમાં તો ભાઈલારે, જ્યાં સુધી હિન્દ મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી હું આવવા નથી ઈચ્છતો. તારી ભાભી બંગાળી શીખે છે......

આ કાગળો પરથી રાસબિહારીનું માનસ સારી પેઠે સમજી શકાય છે. પરંતુ વર્તમાનની વાત છોડી દઇ જે વખતની અવસ્થા હું લખવા બેઠો છું તે ફરીથી લખવા માંડું એજ ઠીક.

(૯)

મથકની વાત

વારૂ; રાસુદા હિંદ છોડી ગયા. એમને વહાણ પર ચઢાવી અમે—એટલે કે હું ને ગિરિજાબાબુ મથકે પાછા વળ્યા. મથક સાથે અમારે બહુ ગાઢો સંબંધ નહોતો. તેમ હોવાનાં કેટલાક કારણો હતાં.

પહેલાં તો મથક પરના આગેવાનોના અને અમારા રાજદ્વારી મતમાં ભેદ હતો. તેઓ અમારા બળવા મંડળની શરૂઆતથીજ ટેરરીઝમ–ત્રાસ નીતિના તરફ વલણ ધરાવતા હતા. એમણે અત્યાર સુધી દેશમાં હથિયારબંધ બળવો કરવા માટે કશો યત્ન કર્યો નહતો. તેઓ ધારતા હતા કે જો થોડાક દહાડા સુધી દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીમાં મોટા મોટા સરકારી અમલદારોને રિવોલ્વર તથા બોમ્બથી જમલોકનો રસ્તો બતાવી દેવાય તો સરકાર ગભરાઈને દેશને ઘણા રાજદ્વારી હકો આપી દે. અને આવી રીતે તમંચાના જોરથી હપ્તે હપ્તે હકો મેળવતાં મેળવતાં છેવટ પ્રજાતંત્રી બંધારણ પણ મેળવવાનું શકય છે એમ આ લોકોને શ્રદ્ધા હતી. અને પ્રજાતંત્રી બંધારણ એટલે સ્વતંત્રતાનું પહેલું પગથીઉં. તે મેળવ્યા પછી સ્વતંત્રતા મેળવવી એ કંઈ મોટું કામ નથી. તેઓ એમ પણ કહેતા આ રીતે કે બીજી રીતે પણ પ્રજાતંત્રી બંધારણ મેળવ્યા શિવાય તો પૂર્ણ સ્વતંત્રતા

મેળવવાનું શકયજ નથી. આ વિચારસરણી તેમને બંગાળાના અમુક દેશપૂજ્ય આગેવાન પાસેથી મળેલી. પરંતુ આવી ત્રાસનીતિને પણ બરાબર સાર્થક કરવા માટે મંડળને જેવું મજબૂત બનાવવાની જરૂર હતી તેવું તેઓ બનાવી નહોતા શકયા. જેમકે કોઈ સ્થળના મેજીસ્ટ્રેટને મારવાનો હોય તો ત્યાં એક જુવાનને રિવોલ્વર આપી મોકલી દેતા, જો કે પહેલેથી તે જગાએ મંડળનો પાયો મજબૂત કરવા કંઇજ યત્ન નહિ કર્યો હોય.

વ્યવસ્થિત કાર્યશીલ ને બળવાન સંઘ શિવાય આજકાલ કોઇપણ કામ પાર પાડવું શકય નથી. અને હિંદને માટે પ્રજાતંત્ર મળે એટલે સ્વતંત્રતાજ મળ્યા બરાબર ગણાય. પણ એવું વિરાટ ને કઠણ કામ સફળ કરવા માટે કેવા વિશાળ વ્યાપક ને શક્તિશાળી સંઘની જરૂર હતી તે અમારા મથકના આગેવાનો સમજેલા નહિ તેથી એમની આગેવાની હેઠળ બંગાળામાં કોઈપણ મંડળ બરાબર ઝામતું નહોતું. એમના મંડળનું ક્ષુદ્ર કુંડાળું ગામનો સીમાડો વટાવી આગળજ નહોતું જઇ શકતું. ને એ રીતે સફળતા તો મળેજ શાની? તેથી કેવળ એમનાજ યત્નોથી ત્રાસનીતિના પ્રયત્નો સફળ ન થયા એમ કહી શકાય. આ સર્વ કાર્યપ્રણાલીના વિષયમાં એમની સાથે મારે રોજ ખૂબ વાદવિવાદ ઝામતો. આ પ્રકારે મંડળનો આદર્શ ફક્ત ત્રાસનીતિ રખાવાને લીધે મારા જેવા બીજા ઘણાક જુવાનો પ્રાણ પરોવી સાથ નહોતા દઇ શકતા. ને એવો ત્રાસનો આદર્શ સાચા વિચાર

શીલ જુવાનોને આકર્ષી નજ શકે. ખરેખર, બહુ ઉંચો, ઉદાર ને વિશાળ આદર્શ પ્રેરણા આપવા માટે ન હોય તો કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાનું જીવન અરે પોતાનું સર્વસ્વ હોડમાં મૂકી દેશના કાર્યમાં સાથ ન આપી શકે. એટલે આવા ત્રાસનીતિના આદર્શ પર લોકસંગ્રહ બનીજ શકે તેમ ન હોય. આથી લોકસંગ્રહને માટે વળી પાછા બીજા ઘણા હેતુઓ લવાતા અને વિપ્લવ સમિતિની કાર્યપ્રણાલિ વિષે સૌને અંધારામાંજ રાખવામાં આવતા. આ પ્રકારે માત્ર થોડાક માણુસોને ભેગા કરીને તેમની મારફત ત્રાસનીતિનાં કામો કરાવાતા. એ વાત અમને ન ગમતી. રાસબિહારી અને એમના અનુયાયી જુવાનોની સાથે વાતચીત થયા પછી જે દિવસે પહેલવહેલો મારો આ નેતાઓ સાથે પરિચય થયો તે દિવસે પહેલાં તો હું સડકજ થઇ ગયેલો. વિચારમાં જ પડી ગયેલો કે આ તે કેવાક મંડળમાં હું આવી પડયો ? તે દિવસેજ એમની વાતોનો વિરોધ મેં કર્યો હતો ને વળી રાસબિહારી સાથે ફરી વાતચીત થતાં એમની પાસે પણ આ વિષયમાં ફરિયાદ કરી હતી. તે દિવસે રાસબિહારીએ મને કહી દીધેલું કે કર્મયોગ અને ધર્મસાધના શિવાય કાર્યપ્રણાલીના વિષયમાં એ લોકોની સાથે વાતજ ન કરીશ.

રાસબિહારી બચપણથીજ એ સૌના સમાગમમાં હતા. પણ એમની પ્રકૃતિ સાથે એને જરાયે મેળ નહોતો. જરા મોટા થઈ પોતે દહેરાદૂન નોકરી કરવા ગયા ત્યારે પણ એ પોતાના કાર્યની ગુંથણી પોતે ને પોતેજ રચવા લાગ્યા. કુદરત

નિઃસર્ગદેવી જેમ બધાથી અજાણ્યુ રહીને પોતાની રચના કરી લે છે—રાસુદા પણ એજ રીતે પોતાના નેતાઓથી અજ્ઞાત રીતે એક મોટું મંડળ ઝમાવીને ખડું કરી દે છે. અલબત્ત, કામ જરા આગળ વધ્યું એટલે પછી મથકના આગેવાનો આગળ ઘણું ખરૂં બતાવી દીધું. પણ એમની માફક કેવળ ત્રાસનીતિ પોતાને પસંદ નહોતી, એટલે એની પોતાની પદ્ધતિ વળી એક જુદીજ હતી. પણ એમની સાથે મતભેદ હોવા છતાંયે રાસુદાને વિરોધ ને પક્ષાપક્ષી ગમતાં નહોતાં એટલે જ્યાંસુધી બનતું ત્યાંસુધી મળીહળીને જ કામ લેતા.

એક બીજી બાબતમાં પણ મારે એમની સાથે ભારે વિરોધ થતો. આ આગેવાનો એમ માનતા કે આધ્યાત્મિકતાનો ગૂઢ મર્મ કેવળ પોતેજ મેળવી શકયા હતા. એટલે મતભેદ થતાંજ તેઓ કહી દેતા કે જાવ જાવ, તમે તો ફકત પશ્ચિમના વિલાયતી વિચારોમાં ગાંડા થઇ ગયા છો! જાણે કે ત્રાસનીતિના સાત્વિક વિપ્લવના બીજા પ્રયાસમાં વધારે વિલાયતીપણું હોય! સામેના પક્ષના મતને તોડવા માટેની આ 'તોફા' યુકિત આજકાલ તો ભારે પ્રચાર પણ પામી ગઇ છે.

આ લોક અનેક રીતે એવો વિચાર ફેલાવતા હતા કે વૈરાગ્ય અથવા ધ્યાનસમાધિનો માર્ગ એજ કંઇ માત્ર ઇશ્વરને મેળવવાનો રસ્તો નથી. ને તેથી તેઓ કહેતા કે સંસાર તજ્યા શિવાય દુન્યવી બધાં કામો કરતાં કરતાં પણ તેમાં

ફશી આસક્તિ ન રાખવી એજ શ્રેષ્ઠ રસ્તો છે. પણ એજ લોકો વહેવારમાં પોતાની નાનકડી ટોળીને રાજનીતિમાંથી ખાસ ઇરાદાપૂર્વક જુદી રાખવાનો પ્રયાસ કર્યાજ કરતા. આથી અમારે તેમની સાથે રોજ તડાતડી થતી. જે દિવસે પંજાબની બળવાબાજી નિષ્ફળ થયાથી અમે આ મથકે આવી આશરો લીધો તે દિવસે એ લોકોએ અમને મહેણું પણ માર્યું કે હવે નાચકુદ તો બહુ થઇ ગઇ, જરા શાંત બેસો ને ઇશ્વરની આરાધના કરો.

મારૂં માનવું છે કે આમનો સ્વભાવજ બળવાધર્મથી વિરોધી હતો ને તેથી તેઓ બીજી ઘણી જંજાળોમાં પડીને ધીમે ધીમે આ બળવાના ક્ષેત્રમાંથીજ ઘણે દૂર ખસતા ગયા. મોંઢથી તેઓ જ્ઞાન કર્મ ને વૈરાગ્યનો સમન્વય કરી ચાલવાના આદર્શનો ભલે પ્રચાર કરતા, પણ વહેવારમાં દુનિયાના કામોમાં લપટાઇ રહેતા ને જે રાજનીતિનો આદર્શ ઇંગ્રેજ સરકારનો વિરોધ કરવા માટે ખાસ જરૂરી હતો, તેનાથી દૂર ને દૂરજ રહેતા–તેમ કરવાનો પ્રયાસ કરતા. બેશક જ્યાં સુધી તેઓ બીજા બળવાવીરોના સંગાથમાં હતા ત્યાં સુધી બધી રીતે, ગમે તેવી આફતનીચે પરવા ન કરતાં, બધાને કામમાં મદદ કરતા. પણ એમનો સ્વભાવ જુદો હતો એટલે છેવટે એમણે બળવાવીરોની સોબતજ છોડી દીધી હતી. જે પ્રમાણે વૈરાગ્યમાં પ્રવેશેલો કોઈ મહાપુરૂષ શરૂઆતમાં સંસાર અને ભોગોમાં લપટાયેલો રહે છે પરંતુ સ્વધર્મને વશ થઇ ધીમે ધીમે વૈરાગ્યને રસ્તે ચઢી છેવટે સંસાર તજી

દે છે તે પ્રમાણે અમારા આ નેતાઓ પહેલાં પહેલાં બળ-વામંડળીની સાથે એકાકાર હતા પરંતુ સ્વભાવવશ થઇ એ વિપ્લવાનુષ્ઠાનથી ધીમે ધીમે દૂર સરકતા ગયા અને છેવટે બધોજ સંબંધ તજી દીધો. પણ બળવાનો સાથ છોડયો તેથી કંઈ દુનિયા તેમણે નહોતી તજી, તેમ રાજ-નીતિને તજી દેવા છતાં બીજી બધી રીતે એ લોકો સમા-જની સેવા તો કરતાજ રહ્યા.

આવા બધા કારણોથી એમની સાથે અમારો મેળ ખાતો નહતો. જ્યાં સુધી રાસબિહારી દેશમાં હતા ત્યાં સુધી તેઓ એમનાથી દૂરના દૂરજ રહેતા ને છતાંયે એમને મોટા માનીને ચાલતા. એનું કારણ એવું જણાય છે કે રાસબિહારી બચપણથી એમનીજ આગેવાની હેઠળ આગળ આવેલા. પણ ધીમે ધીમે રાસુદાના ચારિત્ર્યમાં પણ એટલું પરિવર્તન થયું કે જ્યારે છેલ્લીવાર એ લોકો એની પાસે આવી લાગ્યા ત્યારે રાસુદાના વ્યક્તિગત પ્રભાવથી તેઓ પણ અંજાયેલા ને બોલી ઉઠેલા: "આને તે સંતાડી યે કયાં શકાય? જે કોઈ એને જુએ તેની નજર એના પર ચોંટી જાય. એને જોતાંજ જાણે લાગી જાય છે કે: હા, આ એક માનવી સાચેસાચો મર્દ છે" જે વખતની આ વાત છે, તે વેળા એમના મકાનનું સમારકામ ચાલતું હતું તેથી મજુર કડીયા વગેરે રોજ મકાનમાં આવજા કર્યા કરતા હતા. તેઓની આવજાનો ખ્યાલ રાખીનેજ આ શબ્દ એમણે ઉચ્ચારેલા. એક દિવસ એઓજ રાસુદાના ગુરુ જેવા હતા

ને છેવટે એમના પ્રભાવથી તેઓ અંજાઇ ગયા હતા.

રાસબિહારી પરદેશ ગયા પછી અમે ધીમે ધીમે આ આગેવાનોથી છૂટા પડતા ગયા. આ વેળા બંગાળામાં જે બળવામંડળો હતાં તેમાંના ઢાકાના મંડળની સાથેજ ખૂબ ભળીહળીને કામ કરવાનું અમારાથી બનતું.

(૧૦)

ઢાકાની અનુશીલન સમિતિની કહાણી

બંગાળાની બધી વિપ્લવ મંડળીઓ એમ ધારતી કે ઢાકાની અનુશીલન સમિતિ બીજી મંડળીઓ સાથે મળી હળીને કામ કરવાને નારાજ છે. અથવા તો કોઈ પણ મંડળી ઢાકાની અનુશીલન સમિતિ સાથે મળીહળીને કામ નહિ કરી શકે. પણ એમને કોઇની ખબર નહોતી કે ઢાકાની સમિતિ ચન્દ્રનગર અથવા રાસબિહારીના જૂથ સાથે પૂરેપૂરી ભળી ગઇ હતી અને આ સંમિશ્રણ યુરોપી મહાયુદ્ધ પૂર્વે ઘણા વખત પર થયું હતું. હું જાણું છું ત્યાં સુધી કહી શકું છું કે ગુણ ને દોષ બંને વિચારતાં પણ ઢાકાની સમિતિ બંગાળાની બીજી સર્વ મંડળીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતી. એના જેવડું મોટું બળવા મંડળ બીજી કોઈ પણ સમિતિનું નહોતું—બંગાળામાં કે બહાર પણ. પૂર્વ બંગાળા અને ઉત્તર બંગાળાના લગભગ બધાય જીલ્લામાં એની શાખાઓ

શાખાઓ હતી. સંખ્યા અને વિસ્તારમાં બંગાળમાં સૌ કરતાં પહેલો નંબર એનો હતો એ તો સૌ કોઇ માને છે. પણ પશ્ચિમ બંગાળના બળવા–આગેવાનો પૂર્વ બંગાળના જૂથને ઓછું બુદ્ધિશાળી માનતા ને તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસની નજરે ભાળતા.

પશ્ચિમ બંગાળાના જુવાન બળવાવીરો પોતાને પૂર્વના તેવા જુવાનો કરતાં વધારે સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત સમજતા. એ શિવાય ઢાકાની અનુશીલન સમિતિ પ્રત્યે બંગાળાની બીજી મંડળીઓ અદેખાઇથી જોતી, કેમકે પોતે ઘણી નાની હતી. આવા બધા કારણથી ચન્દ્રનગર અથવા રાસબિહારીના મંડળ શિવાય બંગાળાનું બીજું કોઇ મંડળ ઢાકા સાથે ભળવા રાજી નહોતું. માનવીમાં અહંકાર એ ભારે ભયાનક વસ્તુ છે. મનુષ્યને ઉંચે આણવામાં એ જેમ મદદ કરે છે તેમ નીચે પાડવામાં પણ એનોજ ફાળો મોટો છે. એ અંહકારને સંયમમાં રાખવાનું કામ ઘણું જ મુશ્કેલ છે ને તેથી દુનિયામાં ઠેર ઠેર એને લીધે ભારે અનર્થો થયા છે. બંગાળામાં જુદા જુદા જૂથો મળીને એક મોટું વિરાટ જૂથ આમ ન થવા પામ્યું તેનું કારણ જુદા જુદા જૂથોના આગેવાનોની ક્ષુદ્ર ગર્વ–બુદ્ધિજ હતી. ને બંગાળનું કોઇ જૂથ બીજાની સાથે ભળવાનો પ્રયત્ન પણ નહોતું કરતું ને કરે તો ફાવતું નહોતું તેનું કારણજ આ હતું. આથી બંગાળામાં ઘણાક નાના નાના જૂથો રહી જવા પામ્યા હતા. એમ કહીએ કે બંગાળામાં અનુયાયીઓ કરતાં નેતાઓજ વધારે

હતા તો ચાલે. બંગાળામાં દશેક જુવાનો ક્યાંક પણ ભેગા થયા કે એકાદેક નેતા તો તેમાંથી ઉભો થયોજ છે, ને નેતા થયા પછી તે બીજા જૂથ સાથે ભળવાનું કબુલેજ શાનો ? આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આ આગેવાન કહેવડાવતાઓ એમ વિચારતા કે આ પ્રમાણે બીજા જૂથો સાથે ભળવાથી અમારી સ્વતંત્રતા નાશ પામી જશે. મારૂં માનવું છે કે બંગાળાના જુદા જુદા જૂથના આગેવાનો આવા ખ્યાલથીજ ઢાકા સાથે ભળતા ન હતા. તેઓ વિચારતા કે એવા મોટા જૂથમાં ભળવાથી અમારૂં ક્ષુદ્રત્વ બહાર પડી જશે અને પછી આપણી મહત્તા બિલ્કુલ નહિ રહે મેં ઘણીયે વાર એવા મંડળોને ઢાકા સાથે ભેળવવા પ્રયત્ન કરેલો પણ ફોગટજ. એનું એક બીજુંયે કારણ હતું. એ જુદા જુદા જૂથોને આકર્ષી શકે એવો કોઇ મોટો પ્રતિભાવાન શક્તિશાળી પુરૂષ નહોતો જેની મોહિની શક્તિ બધાને એકાકાર કરે. ને તેવો કોઇ હોત તોયે બંગાળમાં એ જાતની એકસંપી થઈ શકત કે કેમ એ તો શંકા ભરેલુંજ છે.

ગમે તે કારણ હોય, બંગાળાના લગભગ બધા જૂથો ઢાકા પ્રત્યે અણગમો રાખતા. કદાચ પૂર્વ બંગાળાની અનુ-શીલન સમિતિના લગભગ બધા સભ્યો એમ માનતા હશે કે અમારા જેવું શક્તિમાન જૂથ કોઈ નથી. પશ્ચિમના જૂથોને પણ ઢાકા પ્રત્યેજ પ્રેમ ન હોતો. ઢાકાની સમિતિના સ્થાપક પુલિનબાબુ હતા અને પુલિનબાબુ સ્વભાવે ભારે જોહુકમ હતા.

પુલિન બાબુને ખરેખરજ બીજાઓ સાથે મળીને કામ કરવા તરફ વલણ નહોતું. એમનું મહત્વ જરાપણ જ્યાં ઘટી જતું લાગે ત્યાં એમનાથી ભાગજ લેવાતો નહિ. આ બાબતમાં પુલિન બાબુ અને બારીન્દ્ર બાબુ બંને એક સરખી પ્રકૃતિના હતા. આ કારણસર પુલિનબાબુની હકુમતના ગાળામાં ઢાકાની સમિતિનો બીજી કોઈ સમિતિ સાથે મેળ બેઠો નહિ. અને ઘણુંખરૂં એમનેજ કારણે એ વેળાથી બંગાળાના બીજા જૂથો ઢાકાના જૂથ તરફ જરા અસંતુષ્ટ રહ્યા કરે છે અને વખત જતાં તો આ અસંતોષની આગ ભયંકર સ્વરૂપ પણ ધારણ કરી લે છે. મૂળ તો હળીમળીને કામ કરવા માટે તડજોડ કરવાની અને મળી સમજીને કામ કરવાની તૈયારી હોવી જોઇએ અને તેનોજ પુલિનબાબુમાં ખાસ અભાવ હતો. પરંતુ પુલિનબાબુને જેલ મળ્યા પછી ઢાકાની સમિતિમાં એકછત્રી હકુમત કોઈની પણ ન રહી. ત્યારથી આ સંસ્થા મોટે ભાગે પ્રજાતંત્રની પદ્ધતિ પરજ રચાઈ ગઈ છે. બંગાળાના જુદા જુદા જૂથો ખાસ કરીને પોત પોતાનાં આગેવાનોના નામથીજ ઓળખાતાં. જેમકે યતીન્દ્રબાબુનું મંડળ, વિપિનબાબુનું મંડળ વગેરે. પણ પૂર્વ બંગાળાની આ ઢાકા સમિતિનો કોઇ એક નક્કી આગેવાન ન રહેવાથી એ છેક છેલ્લે સુધી ઢાકા અનુશીલન સમિતિ એ નામથીજ સંબોધાતી આવી છે. આ પ્રકારે મોટે ભાગે એકજ વ્યક્તિની આગેવાનીમાં ન રહેવાથી કંઇ એ મંડળ નબળું પડી ગયું હોય એમ બન્યું નથી. કેમકે જેટલી

આંધી ને જેટલાં તોફાનો આ ઢાકાની સંસ્થા પર ગુજર્યા છે તેટલા તો બીજા કોઇપણ મંડળ પર ગુજર્યા નથી. વારંવાર ભારે આફતોમાં પડવા છતાં પણ આ મંડળે પાછું ને પાછું માથું ઉંચકયાજ કર્યું છે. પશ્ચિમ બંગાળાના લોકો પૂર્વ બંગાળાના ગમે એટલા દોષ ભલેને બતાવે, મારી તો ખાતરી છે કે પૂર્વ બંગાળાના જુવાનો પશ્ચિમ બંગ કરતાં તો વધારે સરળ ને વધારે દૃઢ, ને મજબૂત મનના હોય છે પશ્ચિમ બંગાળાના લોકોમાં સન્નિષ્ઠા કંઇક ઓછી છે અને સ્વદેશી યુગના ઇતિહાસ તરફ ભાળીએ તો જણાઇ આવે છે કે પૂર્વ બંગાળજ પશ્ચિમ બંગાળા કરતાં હંમેશાં આગળ ને આગળ રહ્યું છે. પૂર્વ બંગાળાના જુવાનો બીજી બધી બાબતોમાં સારા છે પરંતુ એક બાબતની એ લોકોમાં મોટી ખામી છે. તેઓ ઘણીકવાર ખટપટીયા માલુમ પડ્યા છે ને વળી તેમનામાં જરા સંકુચિત પ્રાંતભાવ પણ વધારે જોરાવર માલમ પડયો છે. ખેર, એ તો જે હોય તે, પુલિનબાબુની પછી ઢાકાના જે આગેવાન થયા તેઓ બરાબર સમજી ગયેલા કે દેશના જુદા જુદા જૂથો બરાબર એકાકાર ન બને તો દેશનું કલ્યાણ નહિ થાય. આથી તેઓ દેશના બધા જૂથોની સાથે ભળવાને ખૂબ ઇંતેજાર હતા. પરિણામે બનતાં સુધી બારીસાલ કાવતરાં કેસને વખતેજ ઢાકાની મંડળી ચન્દ્રનગરની મંડળી સાથે મળી જાય છે. કાશીના જૂથને પણ આ ઢાકા મંડળીની મારફતજ રાસબિહારીના ઉત્તર ભારતના બળવા મંડળ સાથે પરિચય પડે છે. આમ અમારૂં મંડળ

પૂર્વ બંગાળાથી માંડી ઠેઠ પંજાબ સુધી ફેલાઇને કામ કરતું રહ્યું. પંજાબની બળવાબાજીના સમાચારો પણ ઘણે ખરૂં આ ઢાકાની સંસ્થાની મારફતેજ બંગાળાના જુદા જુદા મંડળો-માં મોકલવામાં આવતા હતા. લાહોર, દિલ્હી, ઢાકા, ચન્દ્ર-નગર, અને કાશીનાં મંડળો આમ લગભગ એકાકાર થઇ ગયેલા. પરંતુ આ વાત બંગાળાના બીજી મંડળો એ સમયે બરાબર જાણી શક્યા નહતા. જે વેળા ડીફેન્સ ઓફ ઇંડીયા એકટ–હિંદ સંરક્ષણના કાયદાને લીધે કેટલાય હજાર જુવાનો કેવળ શક ઉપરથી વગર તપાસે જેલમાં નંખાયા તે વેળા શકિતહીન થવાથી બંગાળાના સર્વ પક્ષોએ પરસ્પર હળીમ-ળીને એકત્ર કાર્ય કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી; અને કેટ-લોક સમય સુધી એ રીતે એકત્ર કામ જો ચાલુ રહ્યું હોત તો તેનું પરિણામ કંઇક ન્યારૂંજ આવ્યું હોત. રાસબિહારી જ્યારે દેશ છોડી જતાં પહેલાં એકવાર કલકત્તાની પાસે આવેલા ત્યારે તેમણે કલકત્તા વિભાગના જુદાં જુદાં મંડળોને એકત્ર થઇને કાર્ય કરવાની ભલામણ કરેલી. પરંતુ કલકત્તાના કોઈ પણ મંડળે તે ભલામણ પર ધ્યાન આપ્યું નહિ તેમ કશી દરકાર કરી નહિ. તેથી નિરાશ થઇને રાસુદાને એ વાત માંડી વાળવી પડી.

ગમે તેમ, રાસુદા પરદેશ ગયા તે પછી અમે આ પૂર્વ બંગાળા ની સાથે પહેલાંની પેઠે હળીભળીને કામ કરવા લાગ્યા. રાસુદાના પરદેશ ગમનનો ખર્ચ રૂપિયા એક હજાર આ ઢાકાની સંસ્થા પાસેજ લેવાયો હતો. જે વેળા રાસુદાને પર-

દેશ મોકલ્યા તે વેળા સુધી તો બંગાળાના બળવા મંડળોની શકિત જરા પણ ઓછી થઇ ન હતી. મતલબ એ વેળા બંગાળાના જુદા જુદા બળવા જૂથોની વચ્ચે હરિફાઇ ચાલતી હતી કે કયું જૂથ કેટલું કામ કરી શકે છે ને બીજા જૂથને શરમાવી શકે છે! રાસુદાને પરદેશ મોકલીને અમે માનેલું કે પરદેશથી હથિયારો મંગાવવાનો પ્રયત્ન સૌથી પહેલાં અમારાજ જૂથે આ કર્યો છે; પણ અમને માલમ નહોતું કે યતીન્દ્રબાબુના મંડળે પણ બરાબર એજ વેળા પોતાના માણસોને પરદેશ મોકલ્યા હતા. દેશમાં ભલેને અમે આમ છૂટું છવાયું કામ કરતા હોઇએ પરંતુ પરદેશમાં તો બધાજ મંડળો ભેગા થઇ ગયેલા એમ જણાય છે.

આ વેળાની ઘટનાઓ મને બધી સારી પેઠે માલમ નથી; ને ખાસ કરી પરદેશમાં કયે પ્રકારે કામ ચાલતું હતું તેમાંથી તો મને ખાસ કંઈજ ખબર નથી. કેમકે રાસુદા પરદેશ ગયા પછી હું બે ત્રણ માસમાંજ પકડાઇ ગયો. તો પણ પૂર્વ બંગાળાવાળા ગિરિજાબાબુ જ્યારે નવેમ્બર ૧૯૧૫ માં પકડાઇ કાશી આવ્યા ત્યારે એમની પાસેથી મેં સાંભળેલું કે રાસુદાએ દેશમાં તુરતજ પાછા આવવાનો સંદેશો મોકલ્યો છે. એમની સાથે વાત એવી થયેલી કે પરદેશમાંથી બળવાનું કામ ચાલુ રાખવાને ઉપયોગી હથિયારો—ઓજારો મોકલ્યા પછીજ તેમણે દેશ આવવાનું છે, એટલે એમની "દેશ પાછા આવવાની" વાત સાંભળી અમને લાગ્યું કે અસ્ત્રશસ્ત્ર દેશમાં લાવવાનો કંઇ પાકો બન્દોબસ્ત

થઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ એજ વેળા એક વિશ્વાસપાત્ર સ્થળેથી મને ખબર મળી કે આ પરદેશથી હથિયારો લાવવાની વાત સરકાર બહાદુરને જણાઇ ગઈ છે અને હિંદી કિનારાની આસપાસમાંજ બે ત્રણ હથિયારભર્યાં વહાણ પકડાઇ ગયા છે. પછી તો રાઉલાટ કમિટીના હેવાલમાં મેં ઘણી ઘણી વાતો વાંચી. બધા બળવાયુગના ઈતિહાસનો આ ભાગ શ્રી નલિનીકિશોર ગુહના રચેલા બંગાળી પુસ્તક "બાંગલાય બિપ્લવબાદ"માં સારી પેઠે ચરચાયો છે. વિપ્લવ યુગના આ ભાગને હું નલિની બાબુના ગ્રંથમાંથીજ ઉતારી વાંચકો આગળ રજુ કરીશ.

(૧૧)

પરદેશમાં હિન્દી બળવા મંડળ

હિન્દી બળવાખોરીને સફળ કરવા સારૂ પરદેશી રાજ્યસત્તાઓની મદદ ઘણીજ જરૂરી છે એ વાત હિંદના લગભગ બધાજ વિપ્લવવાદીઓ સ્વીકારતા. તેઓ જાણતા હતા કે દુનિયામાં ઇંગ્રેજોના જે ઘણાએક શત્રુઓ છે તેઓ સંજોગ ને સગવડ મળેથી ઇંગ્રેજો વિરૂદ્ધ હિન્દને મદદ કરવામાં પાછી પાની કરે તેમ નથી અને જો હિંદમાં જોઇયે તેવા આગેવાનો નીવડી આવે તો તેઓ એક એવી આંતર

રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ઉભી કરી શકે જેની દ્વારા પૃથ્વીના મહાન ને શક્તિશાળી સામ્રાજ્યોના આપસઆપસનાં દ્વેષ ને અદેખાઇનો ઉપયોગ કરી તેઓ હિન્દને સ્વતંત્રતાને શિખર કદાચ પહોંચાડી પણ શકે.

દુનિયામાં એવા દાખલાઓનો અભાવ નથી જેમાં પ્રબળ રાજશક્તિઓની માંહોમાંહેની લઢવાડોને લીધે ઓચિંતો નબળી ને દુબળી પ્રજાઓનો કોઇ સિતમગારોના પંજામાંથી મોક્ષ થઈ ગયો હોય; અને જુના જમાના કરતાં આજે આ વાત વધારે સ્પષ્ટ અને નિઃસંશયપણે કહી શકાય એમ છે કે જગતમાં એવો કોઇપણ દેશ નથી, જેનાં ચડતી પડતી કે શુભાશુભ સાથે દુનિયાના અન્ય દેશોને કોઇપણ જાતનો સંબંધ કે સ્વાર્થ ન હોય. આ જ કારણથી ભારતના બિપ્લવવાદીઓની દૃષ્ટિ પ્રથમથીજ અન્ય દેશો તરફ આકર્ષાઇ હતી; છતાં તેઓ એમ પણ સારી રીતે જાણતા હતા કે જો ભારતનું બળવા મંડળ ઉપર કહેલી રીતે બળવાન ન થશે, તો તેનાથી પરદેશીઓની સહાય લઈ નહિ શકાય, અને આ રીતે જ્યાં કોઈ સહાય લેનાર નહિ હોય ત્યાં સહાયકો શું કરી શકે? બળવાનોની સહાય અને અત્યાચારમાં કેવો અને કેટલો ભેદ રહેલો છે, તે ભારતના બળ-વા–વીરો સારી રીતે સમજતા હતા. અને આ કારણને લઇનેજ જ્યાં સુધી દેશમાં (બળવો જગાવવા જેટલી) શક્તિ ન હતી, ત્યાં સુધી દેશના બળવા–મંડળે પરદેશો તરફ નજર દોડાવી ન હતી.

પરંતુ જો બળવા–વીરોએ બળવાની ભાવના પ્રકટતાં વેંતજ પરદેશોની સહાય અને સહકાર માટે યત્ન કરવો શરૂ કર્યો હોત તો ગયા જર્મન યુદ્ધના પ્રસંગે તેમને થોડી ઘણી સફળતા મળી હોત--એ સહજે સમજી શકાય એમ છે. ભારતના બળવા મંડળમાં કોઈ દૂરદર્શી અને પ્રતિભાવાન પુરૂષ નહિ હોવાના કારણે દેશને સ્વાતંત્ર્યને માટે વખતસર તૈયાર ન કરી શકાયો તેમજ ક્યારથી પરદેશો સાથે સંબંધની ગાંઠથી બંધાવું તે પણ નક્કી ન થઈ શક્યું.

ભારતના બળવા–વીરોમાં સૌથી પ્રથમ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા પરદેશ ગયા હતા. તેમણે પરદેશોમાં વસતા હિંદી યુવાનોને પોતાના સંસર્ગમાં લાવી, તેમને વિપ્લવ–ધર્મની દીક્ષા આપવી શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૮૯૫ના ડિસેમ્બર માસમાં બળવાની ભાવનાનો બહોળો પ્રચાર થાય એ હેતુ લક્ષમાં લઈ તેમણે ' દેશ પરદેશમાં ફરી–સ્વતંત્રતાની દીક્ષા આપવા જેટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરનાર છ હિંદી–યુવાનોને ઉ-તેજનાર્થે તેઓ છ હજાર રૂપીઆ આપશે.' એવી ઈચ્છા જાહેર કરી. આ વખતે એસ. આર. રાણા નામના પારીસમાં વસતા એક મહારાષ્ટ્રીય સજ્જને શ્રી૦ શ્યામજીને પત્ર લખી જણાવ્યું કે ' ત્રણ હિંદી–યુવાનોને હું છ હજાર રૂપીઆ ગાડીભાડા પેટે આપીશ. અને આ મદદ સાથે શિવાજી, પ્રતાપ અને કોઈ દેશપ્રેમી મુસલમાન રાજાનાં નામ જોડવામાં આવશે, તેમનો ઉદ્દેશ આવી રીતે ભારતના શિક્ષિત નવયુવાનોને

પરદેશીઓના પરિચયમાં લાવીને તેમને ક્રિયાત્મક રૂપે બળ-વાની ભાવનાનું શિક્ષણ આપવાનો હતો. પરન્તુ તેમની આ પ્રવૃત્તિથી કંઇ પણ વધારે કાર્ય થઈ શક્યું કે નહિ, તેની મને ખબર નથી.

ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં વિનાયક દામોદર સાવરકર નામના એક પ્રતિભાવાન મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ બારીસ્ટર થવાને માટે લન્ડનમાં ગયા. તેમના આગમનથી શ્યામજી કૃષ્ણવર્માના કાર્યને ઘણોજ વેગ મળ્યો. પરન્તુ તેમનાથી પણ કોઈ પર-દેશી સત્તા સાથે સંબંધ જોડી શકાયો નહિ.

જ્યારે વિનાયક સાવરકર લંડનમાં રહેતા હતા, ત્યારે બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ સજ્જન હેમદાસ વિલાયત આવ્યા હતા. પરન્તુ હેમદાસનો ઉદ્દેશ બૉમ્બ અને વિસ્ફોટક પદાર્થ બ-નાવવાની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો હોવાથી તેમનાથી પણ કોઈ પરદેશી સત્તા સાથે સંબંધ બાંધવા માટે પ્રવૃત્તિ થઇ ન શકી.

પંજાબના સુપ્રસિદ્ધ નેતા લાલા હરદયાલ પણ આ વખતે વિલાયતમાં હતા. બળવા-વીરોના પરિચયમાં આવ્યા બાદ તેમણે પણ આ બાબતમાં તેમનાથી બનતો સહકાર દેવો શરૂ કર્યો. છતાં કોઇ પરદેશી સત્તા સાથે સંબંધ જો-ડવાનો તેમને પણ વિચાર ન ઉપજ્યો.

તે દરમીઆન બંગાળામાં સ્વદેશી ચળવળ ધમધોકારપણે ચાલતી હતી. તેના અશાન્ત યુવાનો તન, મન અને ધનથી સ્વાધીનતાની વેદીમાં પ્રાણાર્પણ કરવાની તૈયારીઓ કરતા હતા. અત્યાર સુધી કેવળ ધનિકોના પુત્રો બારીસ્ટર કે આઈ.

સી. એસ. થવાને માટે અથવા તો વિલાયતનો ભોગવિલાસ જોવાને માટે દેશની બહાર જતા હતા; પરન્તુ બંગભંગની ચળવળથી દેશમાં જે નવજીવનની રોશની ઝગઝગી ઉઠી, તેને કારણે દેશ--સેવાની અનેરી ધગશથી પ્રેરાઈ શાન્ત, શાણા અને ભલા ગણાતા અનેક નવયુવકો અમેરિકામાં આવીને એકત્ર થયા. આ નવયુવકોમાંથી આપણે શ્રી૦ તારકનાથ દાસના નામથી તો સારી રીતે પરિચિત છીએ.

લંડનમાં કેટલાક દિવસ કાર્ય કર્યા બાદ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માને ફ્રાંસ નાસી આવવાની ફરજ પડી. આ વખતે પારીસમાં મૅડમ કામા નામની વીર રમણી વસતી હતી, તે હિંદના બળવાવીરો તરફ હાર્દિક સહાનુભૂતિ ધરાવતી હતી.

લાલા હરદયાલ પણ આ પછી એક વખત દેશમાં પાછા આવી અમેરિકા તરફ ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તેમણે કોઇ વિશ્વવિદ્યાલયમાં હિંદુ દર્શનશાસ્ત્રોના અધ્યાપક તરીકે કેટલોક સમય કાર્ય કર્યું. તારકનાથદાસ પણ સદ્ભાગ્યે ત્યાંના બીજા કોઈ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં અધ્યાપક તરીકે નીમાઇ ચૂક્યા હતા. તેમના સિવાય એક બંગાળી યુવાન પણ અમેરિકામાં અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરતો હતો. આ યુવાન 'બંગાળાનો વિપ્લવવાદ'માં જણાવેલો સુરેન્દ્ર હતો કે અન્ય કોઈ હતો, તે હું કહી શકતો નથી. અમેરિકામાં "ગદર" દળ સ્થપાયા બાદ થોડા દિવસ પછી લાલા હરદયાલ અને એ બંગાળી અધ્યાપકે તે વખતના અમેરિકાના પ્રમુખની મુલાકાત લીધી અને તેમને ભારતવાસીઓને યુદ્ધકળા શીખ-

વવાની બાબતમાં અને બીજા કેટલા વિષયમાં પૂરતી અનુ-
કૂળતા કરી આપવા માટે પ્રાર્થના કરી પણ પ્રમુખ મહોદયે
તેમની પ્રાર્થના સ્વીકારી નહિ. અહિંથી નાસીપાસ થતાં
તેમણે બીજી એક રાજ્યસત્તાની મુલાકાત લીધી ત્યાં તેમને
સફળતા મળી. આ બનાવનો પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરું ભાગ
બીજામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ અમેરિકાના આ
બળવા મંડળ ને ભારતના બળવા મંડળ સાથે કશોયે
સંબંધ ન હતો, એ સાચું છે.

આ વખતે બંગાળાની બળવા સમિતિ તરફથી એક
યુવાનને બર્લીન મોકલવામાં આવ્યો; પણ તેનાથી જર્મન
સરકાર પર કોઈ જાતની છાપ પાડી શકાઇ નહિ. વિદેશી
રાજ્યસત્તા પર પ્રભાવ પાડવા માટે જે યોગ્યતા અને
ચારિત્ર્ય બળની જરૂર હતી, તેનો આ યુવાનમાં અભાવ
હતો.

ગમે તેમ હોય, પણ અમેરિકાની કોઇ રાજ્ય-
શક્તિ સાથે ભારતના બળવા–વીરોએ સંબંધ જોડયો કે
તરતજ યુરોપમાં મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો. આના પરિણામે
લાલા હરદયાલ, તારકનાથ દાસ ઈત્યાદિ અમેરિકાનો ત્યાગ
કરી યુરોપમાં નાસી આવ્યા. આ રીતે બળવા માટે તેમણે
ઘડેલી સુંદર યોજના આમ એકાએક નિષ્ફળ થઈ ગઈ!

લાલાજી પ્રથમ કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ આવ્યા અને પછી જીનીવા
થઇ બર્લીન ખાતે આવી પહોંચ્યા. આ રીતે તેઓ યુરોપમાં
વસતા ભારતના કેટલાક બળવા–વીરોના પરિચયમાં આવી

શકયા.

ગયા મહાન યુરેપી વિગ્રહની શરૂઆતમાંજ અલીગઢ જીલ્લાના સમૃદ્ધ જમીનદાર શ્રી. મહેન્દ્રપ્રતાપસિંહ સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ જઈ પહોંચ્યા. જીનીવામાં લાલા હરદયાલની તેમની સાથે મુલાકાત થઈ. અને તે પણ તેમની સાથે બર્લીનમાં આવ્યા. આ રીતે મહેન્દ્રપ્રતાપ ભારતના બળવા મંડળમાં જોડાયા.

લાલા હરદયાલને આ રીતે યુરેપમાં આવવાનું થતાં અમેરિકાના બળવા મંડળને બોજો રામચંદ્ર નામના સજ્જનને માથે આવી પડયો.

આ પહેલાં પણ યુરેપમાં ભારતવાસીઓનું એક બળવા મંડળ અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું. તેના ડૉ૦ ચક્રવર્તી અને વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પ્રમુખ હતા.

આ વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય શ્રી૦ અઘોર ચટ્ટોપાધ્યાયના પુત્ર થાય. દેવી સરોજિની નાયડૂ અને 'શમા' પત્રિકાની હાલની સંપાદિકા શ્રીમતી મૃણાલિની ચટ્ટોપાધ્યાય આ વીરેન્દ્રની બ્હેનો થાય છે. આ વીરેન્દ્રે રોમન કૅથોલિક સંપ્રદાયની એક યુવતિ સાથે લગ્ન કર્યું છે. પતિ પત્ની બંને પોતપોતાના ધર્મમાં એટલાં બધાં ભક્તિભાવવાળાં છે, કે તે કારણે તેમને અલગ રહેવાની ફરજ પડી છે; છતાં ભારતના ઉદ્ધારને માટે થતી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ તરફ તેમનો સંપૂર્ણ સહકાર છે, એ નિર્વિવાદ છે. તેમના પ્રેમમાં આમ અલગ અલગ રહેવા છતાં કોઈ જાતની ક્ષતિ પહોંચી નથી. હાલ પણ શ્રી. વીરેન્દ્ર

ચટ્ટોપાધ્યાયનો ખર્ચ તે યુવતિજ ઉઠાવે છે.

યુરોપી વિગ્રહ શરૂ થતાંની સાથે યુરોપ અને અમેરિકાનાં હિંદી બળવા-મંડળો એકત્ર થયાં અને તેમના પ્રતિનિધિઓએ જર્મન સરકારની સાથે હિંદમાં બળવો જગાડવા બાબત મસલત શરૂ કરી.

જર્મનીમાં જે હિંદી–બળવા--મંડળ એકત્ર થયું હતું, તેમાં હરદયાલ, તારકનાથ, બરકતુલ્લા, ચન્દ્રકુમાર ચક્રવર્તી, હેરમ્બલાલ ગુપ્ત, વીરેન્દ્ર સરકાર, મહેન્દ્ર પ્રતાપ અને ચમ્પક રામન પિલ્લૈ--આટલી વ્યક્તિઓ સામેલ હતી, એમ રાઉલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ વાંચતાં જણાઇ આવે છે. ચમ્પકરામન પિલ્લૈ સ્વીટ્ઝરલેન્ડના બળવા--મંડળના પ્રમુખ હતા.

પ્રથમ હરદયાલ આદિ કેટલાક સજ્જનોએ જર્મનીની બહાર સ્ટોકહોમ શહેરથી એક પત્રિકા પ્રકટ કરી. આ પત્રિકાનો ઉદ્દેશ યુરોપના દેશોની ભારતવાસીઓ તરફ સહાનુભૂતિ પ્રકટાવવાનો અને અંગ્રેજ સરકાર હિંદનું રાજ્યતંત્ર કેવી રીતે ચલાવે છે, તેનો તેમને પરિચય આપવાનો હતો. યુરોપ અને અમેરિકામાં આવા પ્રકારનું પ્રચાર કાર્ય કરવાની કેટલી બધી જરૂર છે, તેની હજુ પણ આપણા દેશનેતાઓને જરાયે ખબર નથી. જો તેમને આ વાતની ખબર હોત તો જરૂર તેમણે તે દિશામાં કંઇ ને કંઇ કાર્ય કરી બતાવ્યું હોત.

આ રીતે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે અંગ્રેજો કેટલા રૂપીઆ પ્રચાર–કાર્યમાં ખરચે છે, કેવા સારા સારા બુદ્ધિશાળી માણસો તેને આગળ ધપાવવા માટે રોકે છે તેમજ

તે સર્વને યથાર્થ સહાય આપવા માટે કેવી કેવી યોજનાઓ ઘડે છે—આ સર્વનો આછો પણ ચિતાર આપણા દેશનેતાઓની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડો થયો હોય એમ જણાતું નથી. આને લઈને જ્યારે કોઈ ભારતવાસી પરદેશમાં પોતાના દેશને માટે સહાનુભૂતિ અને સહકાર મેળવવા યત્ન કરે છે, ત્યારે આપણા દેશનેતાઓની અંગ્રેજ સરકારને વફાદાર રહેવાની ઘોષણાના પડઘા પરદેશોમાં સંભળાતાં તેમના યત્નને નિષ્ફળતા મળે છે.

એક તરફ હિંદ વિરૂદ્ધ પ્રચાર કાર્ય શરૂ થયું અને બીજી બાજુ શસ્ત્રબંધીના કાયદાનો સોટો ઉગામવવામાં આવ્યો.. ચીનના શાંઘાઇ શહેરમાં જર્મનીનો જે પ્રતિનિધિ હતો, તેના પર અસ્ત્રશસ્ત્ર આપવા લેવાની સઘળી જવાબદારી નાંખવામાં આવી હતી. આ પ્રતિનિધિ અમેરિકાના વૉશીંગ્ટન શહેરના જર્મન પ્રતિનિધિની સૂચનાનુસાર કાર્ય કરતો હતો. આ રીતે જર્મનીના રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ અને યુદ્ધ-સચીવોની મારફતે આખા ભારતમાં બળવાની આગ પ્રજ્વલિત કરવાની યોજના યુરોપ અમેરિકાના હિંદી--બળવાવીરો ઘડવા લાગ્યા.

જર્મનીમાં ભિન્ન ભિન્ન વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જે હિંદી યુવાનો વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા, તેમને યુરોપી વિગ્રહ ફાટી નીકળતાં જર્મન સરકારે કેદ કર્યા હતા. પછીથી આ યુવાનોમાંથી કેટલાકને જોઈતાં સાધનો સાથે હિંદમાં બળવો જગાડવા માટે તેણે સ્વદેશ મોકલી આપ્યા. આટલું થયા

છતાં ઘણું કરી યુરોપમાં વસતા હિંદી બળવાવીરો સાથે જર્મન સરકારને કશી વાતચીત થઇ નહોતી. આ પ્રમાણે જર્મનીમાંથી રૂપિયા લઇ જેઓ દેશમાં આવ્યા તેમાંના ઘણાક તો એ નાણું હજમ પણ કરી ગયા. એમાંથી ફક્ત બેએક જણાએ દેશમાં આવી બળવાવાદીઓની મુલાકાત લીધી. યુરોપનું મંડળ પહેલેથીજ જરા વિચારપૂર્વક ને સાવધ રહીને કામ કરતે તો આવી બધી વેરણછેરણ વસ્તુ સ્થિતિ ન નીપજત. રાઉલાટ કમિટીનો રિપોર્ટ વાંચવાથી તો નથી જણાતું કે યુરોપમાં એવું કોઈ મજબૂત બળવા મંડળ હોય. જે કંઈ યુરોપમાં થયું તે બધું કરનારા તો અમેરિકાના ઘદર મંડળવાળાજ હતા.

ગમે તેમ, જર્મન એક્સપર્ટો–નિષ્ણાતો સાથે મસલત કર્યા કેડે ઠર્યું કે બ્રહ્મદેશની સરહદ પર બળવો કરવાની અભિલાષા ધરાવતા હિંદી–યુવાનોને તાલીમ આપવી અને તેમની દ્વારા પરદેશથી આણેલાં અસ્ત્રશસ્ત્રો દેશના બળવા–વીરોને પહોંચાડવાં અને આ રીતે આખા દેશમાં બળવાની આગ પુંકવી. 'ઘદર' મંડળના જે શિખ સભાસદો દેશમાં આવ્યા હતા, તેમના જેવા કેટલાક શિખો અમેરિકા, ચીન મલય દ્વીપ ઈત્યાદિ દેશોમાં આ વખતે વસતા હતા. આ લોકો મારફતે બ્રહ્મદેશ પર આક્રમણ કરવાની યોજના હિંદી બળવા વીરો ઘડી રહ્યા હતા. આ વખતે જાવા, ફીલીપાઇન્સ, સીઆમ અને શાંઘાઈ ઇત્યાદિ સ્થળોએ હિંદી બળવા–વીરો ઉપરાઉપરી દોડધામ ચલાવી રહ્યા હતા.

આ બાજુ જેમ 'ઘદર' મંડળ પરદેશમાં બળવાનું કાર્ય કરવા લાગ્યું, તેમ બહારના બળવા--મંડળને મળીને ભારતનું બળવા--મંડળ પણ શકિત અનુસાર બળવા માટે યથાર્થ તૈયારી કરવા લાગ્યું. ઈ. સ. ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીમાં યતીનબાબુના મંડળના ભોળાનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય બૅંગકોક ગયા. પરન્તુ તેમનાથી આ કાર્ય કેટલું આગળ ધપ્યું એ કહી શકાય નહિ. યતીન્દ્રનાથ લાહિડી નામનો એક યુવક યુરોપ આવ્યો ત્યાર પછી તેમની સૂચનાનુસાર યતીનબાબુના મંડળના નરેન્દ્રનાથ એપ્રીલ માસમાં પ્રથમ બટેવીઆ (જાવા) ગયા. રાસબિહારી આ વખતે શાંઘાઈમાં હતા. તેમનું મૂળ કાર્ય હવે શરૂ થયું. બટેવીઆ (જાવાની રાજધાની) અને બૅંગકોક (સીઆમની રાજધાની) એ બંને સ્થળોમાં બળવા--વીરોનું કાર્ય જર્મનીના પરદેશ ખાતાના મુખ્ય સચીવ અને 'ઘદર' પક્ષના સંયુક્ત સહકારથી ચાલતું હતું. બટેવીઆના 'ઘદર' મંડળ સાથે બંગાળાના બળવા--મંડળનો સંબંધ આ વખતે જોડાઇ ચૂકયો હતો.

ઇ. સ ૧૯૧૫ ના એપ્રીલની એકવીસમી તારીખે કેલીફોર્નીઆના સાનપેડ્રો બંદરમાંથી 'મૈવરિક' નામનું એક વહાણ ભારત તરફ આવવાને નીકળ્યું. આ વહાણ પહેલાં સ્ટેન્ડર્ડ ઑઇલ કમ્પનીનું તેલ લાવવા લઇ જવાનું કાર્ય કરતું હતું, અને પછીથી તેને સાન્ફ્રાન્સીસ્કોની એક જર્મન કમ્પનીએ ખરીદી લીધું હતું. આ વહાણ ઉપડતી વખતે તેમાં સર્વ મળીને પચીસ કામદારો અને પાંચ નોકરો હતા.

આ લોકો પોતાને ઈરાની કહેવડાવતા હતા; છતાં વસ્તુતઃ તેઓ હિંદી હતા. સાન્ફ્રાન્સીસ્કોમાં વસતા જર્મનીના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન અને બળવા--મંડળના મહારથી રામચંદ્ર--એ બેની મહેનતથી તેને મોકલવામાં આવ્યું હતું. યોજના એવી ઘડવામાં આવી હતી કે આ વહાણને ઍની લાર્સન નામનું એક બીજું નાનું વહાણ જોઇતાં અસ્ત્રશસ્ત્રાદિ સાધન સાથે રસ્તામાં મળવાનું હતું, તેમાંથી તેને ઉપરોક્ત સાધનો લેવાનાં હતાં. પરન્તુ મુકરર કરેલા સમયે ઍની લાર્સન મૈવરિકને રસ્તામાં ન મળી શક્યું અને તેથી હતાશ થઇ તે થોડા હિંદીઓ અને જર્મન કારીગરોને લઇને બટેવીઆ આવી પહોંચ્યું. બટેવીઆના ડચ અધિકારીઓએ મૈવરિકની ઝડતી લીધી; પણ તેમાંથી કોઇ આપત્તિજનક વસ્તુ નહિ મળી આવવાથી તેને આખરે છોડી દીધું. બીજી બાજુએ જુન મહિનાની આખરે ઍની લાર્સન અસ્ત્રશસ્ત્રાદિ સાધનો સાથે વૉશીંગ્ટન પહોંચ્યું. પરન્તુ તે અમેરિકાની સરકારની ચુંગાલ હેઠળ આવતાં તેનાં સઘળાં લડાયક સાધનો જપ્ત કરવામાં આવ્યાં. વૉશિંગ્ટનના જર્મન સચીવે આ વસ્તુઓ પાછી મેળવવા માટે દાવો માંડયો; પણ અમેરિકાની સરકારે તે દાવો સાંભળવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. છેવટે મૈવરિક બટેવીઆથી નીકળી અમેરિકા આવ્યું, તેમાં એમ. એન. રૉય પણ હતા.

હેન્રી એસ નામનું એક વહાણ અસ્ત્રશસ્ત્રો સાથે મનીલા સુધી આવી પહોંચ્યું, પરન્તુ ત્યાંના ફીલીપાઇન અધિકારીઓએ આ સર્વ વસ્તુઓને એકદમ જપ્ત કરી લીધી. આ

વહાણમાં બોહેમ નામનો એક જર્મન સેનાપતિ હતો, તેણે બર્માની નજીકના કોઇ પ્રદેશમાં બળવાવીરોને યુદ્ધવિદ્યા શીખવવાનું માથે લીધું હતું, એમ કહેવાય છે. તેને સિંગાપુર ખાતે પકડવામાં આવ્યો. જાવાના જર્મન સચીવ સાથે મસલત કરીને મૈવરિકનાં સઘળાં અસ્ત્રશસ્ત્રો બંગાળાના રાયમંગળને ત્યાં ઉતારી નાખવાનો નરેન્દ્રનાથે નિશ્ચય કર્યો હતો. આ નિર્ણયને અમલમાં મૂકવા માટે સર્વ પ્રકારની તૈયારી થઇ ગઇ હતી; પણ મૈવરિક આવ્યું નહિ. અને છેવટે ૧૯૧૫ ના જુલાઇમાં અંગ્રેજ સરકાર આ સર્વ કાવતરૂં જાણી ગઈ, તેના પરિણામે હિંદમાં ઉપરાઉપરી ધરપકડો શરૂ થઈ.

આ પ્રમાણે નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં ફરીથી પણ રાસબિહારીએ અસ્ત્રશસ્ત્રો મોકલવાની યોજના ઘડી હતી. આ યોજના પ્રમાણે ૧૯૧૫ ના ડિસેમ્બરમાં હિંદમાં બળવાની શરૂઆત થવાની હતી. આ યોજના પ્રમાણે જોઇતાં યુદ્ધનાં સાધનો લઈ એક વહાણ આંદામાન મોકલી ત્યાંથી કેદીઓને મુક્ત કરવાના હતા. આ કેદીઓને લઇને બર્મા પર એકદમ છાપો મારવાનો હતો. અને બીજી બાજુએ તેવુંજ વહાણ હિંદના કિનારા પર આવવાનું હતું. બંગાળાના બળવા--વીરોને મદદ આપવા માટે સાઠ હજાર ગીલ્ડર્સ (હૉલૅન્ડનો ચાંદીનો સિક્કો) લઇને એક ચીની સજ્જન હિંદ તરફ આવતો હતો, પણ તેને સિંગાપુર ખાતે પકડવામાં આવ્યો. તેની પાસેથી પીનાંગના એક બંગાળી ગૃહસ્થનું અને બે કલકત્તાના વતનીઓનાં સરનામાં મળી આવ્યાં. સિંગાપુરમાં અવની

મુકરજી નામનો એક બીજો પણ બળવા--વીર પકડાઇ ગયો. એની નોંધપોથીમાંથી રાસબિહારીનું શાંઘાઇનું સરનામું મળી આવ્યું. આ ઉપરાન્ત શાંઘાઈ વસતા બે ચીનાઓ, ચંદ્રનગરના મોતિલાલ રાય, કલકત્તા, ઢાકા અને કુમિલ્લાના કેટલાક બળવા--વીરો અને શીખ ઇંજનેર અમરસિંહ ઈત્યાદિના નિવાસ સ્થાનની સંપૂર્ણ માહિતી મળી આવી. શાંઘાઈમાં ઝડતી લેવામાં આવી, અને અવનીબાબુની નોંધીપોથીમાં જણાવેલા સરનામાથી તે બે ચીનાઓની તપાસ થઈ. તેમની પાસેથી કેટલીક રિવોલ્વરો અને કારતૂસો મળી આવ્યાં. 'હેત્રી એસ ' નામનું વહાણ અસ્રશસ્રો લઇ સીઆમમાં ઉપર્યુક્ત શીખ ઇંજનેર અમરસિંહને ત્યાં આવે અને આ સાધનો થોડા પ્રમાણમાં તેમને ત્યાં સંતાડે, એ યોજના ઘણી સારી હતી. ' અમરસિંહને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા છે.' એમ રાઉલેટ કમિટીનો હેવાલ કહે છે; પરન્તુ આ અમરસિંહની ત્યાર પછી આંદામાનમાં મેં મુલાકાત લીધી છે. એને ફાંસીની સજા થયેલી એ વાત સાચી છે, પણ પછીથી બીજા બળવા--વીરોની જેમ એને પણ આજન્મ કાળાપાણીની સજા ફરમાવવામાં આવેલી.

લડાઇનાં સાધનો લઇ જે થોડાં ઘણાં વહાણો હિંદ તરફ આવતાં હતાં, તેમાંથી એક વહાણને ડચ સરકારે આન્તરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધના નિયમાનુસાર હસ્તગત કરી લીધું હતું; અને બીજા વહાણને અંગ્રેજોના લડાયક વહાણે આંદામાન નજીક ડૂબાવી દીધું હતું. ત્રીજા વહાણનું શું થયું, એ હું કહી

શકતો નથી. આ દરમીઆન યતીનબાબુના મંડળનો એક યુવાન શાંઘાઇ આવ્યો; પણ તે તરતજ પકડાઈ ગયો.

આ રીતે બળવો જગાડવાની ત્રીજી યોજના પણ વ્યર્થ ગઇ ! ગત યુરોપી યુદ્ધ શરૂ થયા બાદ દોઢ વર્ષ સુધી હિંદની બહાર જવા આવવામાં કોઈ ખાસ મુશ્કેલી જણાતી નહિ. પરન્તુ જ્યારથી બ્રિટીશ સરકારને બળવાની આ સઘળી યોજના સમજાઇ, ત્યારથી પરદેશ આવવા જવા માટે કેટલાક સખત નિયમો ઘડાયા. આ જ કારણે અસ્ત્રશસ્ત્રો સાથે મોકલેલું વહાણુ સરકારની ચાલાક દૃષ્ટિમાંથી છટકી શકયું નહિ. આ ઉપરાંત જર્મનોને પણ પશ્ચિમની સરહદ તરફ એટલું બધું ધ્યાન આપવાની ફરજ પડી, કે તેઓ હિંદ તરફ બરોબર ધ્યાન આપી શકયા નહિ. ભારતના બળવા--વીરો પોતાના મંડળના અસ્તિત્વનો આછો સરખો યે ઇતિહાસ ન આપી શકયા, જેથી અન્ય રાજ્ય શકિતઓનું ધ્યાન તેમના તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ ખેંચાય. જો યુદ્ધની શરૂઆત થયા પહેલાં અગાઉથીજ બળવા માટે આ બળવા--વીરોએ તૈયારી કરી હોત, તો તેમને ઘણે અંશે સફળતા મળી હોત, એ સહેજે કહી શકાય એમ છે.

જે લોકો એમ વિચારે છે કે રાજાસત્તાક રાજ્યો પાસે સહાયને માટે હિંદી બગાવાવીરોએ આશા રાખી હતી, તેથી તેમને નિષ્ફળતા મળી, તેમણે જાણી લેવું ઘટે છે કે, આ રાજાસત્તાક રાજ્યોના એકમેક સાથેના કલહને લઇનેજ બુરી અવસ્થા ભોગવવા છતાં ચીન અત્યારસુધી પરતંત્ર નથી થઈ

શકયું, તેમજ અફઘાનિસ્તાન, તુર્કસ્તાન ઇત્યાદિ દેશો આ ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યશકિતઓની સહાનુભૂતિ અને સહાય મેળવી ધીમે ધીમે ઉન્નત થતા જાય છે. ગયા બોઅર યુદ્ધમાં જર્મનોએ બોઅરોને યુદ્ધનાં સાધનો પૂરાં પાડી ઓછી મદદ નથી કરી. તેમજ ગયા યુરોપી વિગ્રહને લઇને તુર્કસ્તાનની દશા એકદમ સુધરી ગઇ છે. તે વખતે કમાલપાશાએ તુર્કી સરકારની વિરૂદ્ધ પડકાર કરી મિત્ર રાજ્યોનાં સન્ધિપત્રોને અવગણવાની હિંમત ધરી હતી; કારણ કે તેને ફ્રેંચ લોકોની મદદ હતી. આજે વળી લોકોની મદદ પર આધાર ન રાખતાં--તદ્દન સ્વતંત્ર થવા ખાતર અંગોરા સરકાર અમેરિકાની ખુશામત કરી રહી છે.

મૂળ વાત એ છે કે જે માથું ઉંચું કરી ઉભો થાય તેને સહાય આપનાર ઘણા છે. પોતાનાજ બળના અભાવે આપણે પરતંત્રતા વેઠીએ છીએ. *

(૧૨)

બ્રહ્મદેશની કહાણી

હિંદીઓના પ્રયાસથી બ્રહ્મદેશમાં જે બળવાના પ્રયાસ થયા તેનાથી ઘણા વખત પૂર્વે પણ કેટલાક સ્વતંત્રતા પ્રેમી

* આ પ્રકરણ રાઉલાટ કમિટીના અહેવાલને આધારે લખ્યું છે. નલિનીબાબુની ચોપડી પર આધાર રાખી શકાયો નથી—લેખક.

પ્રહ્મીઓએ બળવાની બાજીઓ રચેલી ને એમનામાંના કેટલાય આંદામાનમાં સડતા હતા. લડાઇ પત્યા કેડે તેઓ છૂટી ગયા. છતાં બ્રિટીશ સરકાર આ બધા બળવાપ્રયાસો તરફ બ્હીકની નજરે નહોતી ભાળતી. એનું કારણ એજ જણાય છે કે આવી ચળવળો કોઇ દેશવ્યાપી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને પરિણામે નહોતી ને તેથી તે એવી શક્તિમાન પણ બની નહોતી. પણ હિંદના બળવાવીરોના પ્રયત્નથી એ અંતમાં પણ બહુ મોટા પાયા પર બળવાની યોજના રચાઈ. રાઉલાટ અહેવાલમાં લખ્યું છે કે, "એમ છતાં હિંદની બળવા-[ચળવળ સાથે સંકળાયલી કાવતરાબાજીમાંથી બ્રહ્મદેશ પણ તદ્દન મુક્ત નહોતો. બ્રિટીશ સલ્તનતને ઉથલાવી પાડવાના અને લશ્કરી ટુકડીઓને ઉશ્કેરી મૂકવાના દૃઢ અને મજબૂત પ્રયાસ ત્યાં પણ થયેલા."

આ મજબૂત પ્રયાસ કેવા પ્રકારના હતા, તેની કંઈક પિછાન આપું છું.

ગયા તુર્કી-ઇટાલી યુદ્ધ વેળા હિંદના મુસલમાનોએ જે મેડીકલ મીશન ઘાયલોની સેવા માટે તુર્કી મોકલ્યું હતું તેમાં ફૈઝાબાદ પાસેના અકબરપુરનો રહેનાર અહમદ સિદ્દીકી નામનો એક મુસ્લીમ તરૂણ પણ હતો. વાલીઓને કશી ખબર અંતર આપ્યા શિવાયજ એ મીશનમાં એ દાખલ થઈ ગયેલો ને હિંદનો કિનારો છોડ્યા કેડે ઘરના માણસોને એક કાગળ લખી નાંખેલો કે હું તો મેડીકલ મીશનમાં દાખલ થઈ તુર્કી જાઉં છું.

કામકાજને અંગે એને અનવર પાશા સાથે લગભગ ચાર મહિના સુધી રણમેદાનમાં રહેવું પડ્યું. તે વેળા એણે અનવર પાશાના જીવનની અનેક રસભરી--રહસ્ય ભરી કહાણીઓ જાણી. તુર્કીઇટાલિ અને તુર્કગ્રીક લઢાઇ વેળા ઇંગ્રેજોની કૂટ નીતિ ને મુત્સદ્દીગિરીનો પરચો તુર્ક લોકોએ સારી પેઠે જોયેલો. એ મુત્સદ્દીગિરીની કહાણી, તુર્કીનું ભાગ્યવિધાન ઘડનાર તરૂણ તુર્ક મંડળની વાત, કેવી રીતે એ તરૂણ મંડળ તુર્કીમાં પ્રથમ પ્રગટ્યું ને કેવી રીતે એણે તુર્કીમાં ચેતનનો સંચાર કરી બળવાબાજી રચી તેમજ કેવી રીતે અબ્દુલ હમીદ જેવા મજબૂત જોરાવર ને ક્રૂર સુલતાનને પદભ્રષ્ટ કરી તુર્કીમાં નિયમાધિન રાજતંત્ર સ્થાપ્યું એ બધી વાતો રોજ ને રોજ અનવર પાશા પાસેથી જાણે સ્વપના જોતો હોય તેમ અલી અહમદ સાંભળે. મુસ્લીમ જગતની આ વીર કથાઓ અને માનવીના ઉત્થાનના પ્રેરણાગીતો સાંભળી એનું હૃદય આનંદે નાચી ઉઠતું અને મુસ્લીમ જગતના ઉજળા ને ગરવા ભાવીનું ચિત્ર કલ્પી કલ્પી એમાંથી એ આનંદ પીતો. તુર્કીના એક મુખ્ય આગેવાન--યુરોપ ખંડમાં ડંકો વગડાવનાર સેનાપતિ જે તુર્કીની આસમાની સુલતાનીના મુખ્ય આધાર રૂપ હતા તે--હિંદના એક સામાન્ય જુવાનિયા સાથે આમ દિલ ખોલીને નિખાલસ વાતો કરતા ત્યારે એ જુવાનની છાતી ગજ ગજ ફુલતી ને જોરથી ધડકતી અને બીજીજ પળે જ્યારે તે હિંદની હીનદીન દશા ને રોજના અપમાનોની વાત એને સાંભરતી ત્યારે જાણે અજાણે પણ ઘોર બ્રિટીશ

વિદ્વેષ એના હૃદયમાં પ્રજળી ઉઠતો અને એની નસોમાં ધડધડાટ વહેતું લોહી એને ખેંચીખેંચીને બળવા મંડળોમાં ભળવા દોરતું.

પછી અલી અહમદ વગેરે કેટલાક હિંદી નવજુવાનોએ દેશ સમસ્ત–તુર્કી જોવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. ઠેર ઠેર રાજપ્રતિનિધિઓએ ભારે ધામધૂમથી અને બાદશાહી ઠાઠથી એમને દેશ બતાવ્યો. આમ દેશમાં ફરતાં ફરતાં જ્યારે શહેર શહેરમાં તુર્કી સ્ત્રી–પુરૂષો ભેળા થઈ જયજયકાર બોલાવી એને માન આપતા અને જ્યારે રાજમાર્ગની બંને બાજુએ ઝરૂખાઓમાં ઉભેલી સુન્દરીઓની ઉત્સુક દૃષ્ટિ અને એમને હાથેથી વેરાયલાં પુલડાંની એમના ડીલ પર ઝડી પડતી ત્યારે હિંદુસ્તાન કરતાં સોગણો પ્રેમ એને તુર્કી પર ઉપજતો ને તેનેજ પોતીકો દેશ ગણવાની તમન્ના ઉદ્ભવતી. સ્વદેશમાં ઇંગ્રેજોને હાથે જે ટપલા પડતા તેની સાથે તુર્કીમાં મળેલા આ માનની સરખામણી કર્યાં વિના ન રહેવાતું. એમ ને એમ અલી અહમદને બળવાના મંત્રોની દીક્ષા મળી ને બીજા ઘણાક હિંદી મુસલમાનોની પેઠે અલી અહમદ પણ યંગ ટુર્ક સોસાયટી–તરૂણ તુર્કી સંઘમાં દાખલ થઇ ગયો.

એજ તુર્કી–ઇટાલી યુદ્ધના ગાળામાં પંજાબનો એક બીજો જુવાન અબુ સૈયદ રંગુનથી મીસર ગયો અને ત્યાંથી તુર્કી ગયો. અબુ સૈયદની ભલામણ અને સૂચનાથી તરૂણ તુર્કી મંડળના સભ્ય તૌફીકબેને સને ૧૯૧૬ માં રંગુન મોકલવામાં આવ્યો. રંગૂનના એક વેપારી અહમદ મુલ્લા

દાઉદને તુર્કીના તૌફિકબેનો સલાહકાર બનાવવામાં આવ્યો. યુદ્ધના પાછળના વખતમાં આ મુલ્લા દાઉદ તુર્કીના સલાહકાર રૂપે રંગૂનમાં હતો.

બાલ્કન યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી અને યુરોપી વિગ્રહની શરૂઆત થઈ ગયા બાદ અલી અહમદ દેશમાં પાછો આવ્યો અને થોડાક દિવસ ઘેર રહી પોતાની સ્ત્રીનાં ઘરેણાં વેચવાથી જે થોડા રૂપીઆ મળ્યા તે લઈને વેપાર કરવા રંગુન ચાલ્યો ગયો. કોન્સ્ટેન્ટિનોપલથી ફાયમઅલી નામના એક હિંદી મુસલમાનને તરૂણ તુર્ક મંડળનો પ્રતિનિધિ બનાવી તુર્ક લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં મોકલ્યો. ફાયમઅલી અને અલી અહમદ બંને રંગૂનમાં અરસપરસ મળ્યા અને તુર્કીની આ ગેવાની હેઠળ તેગણે બર્મામાં બળવો જગાડવાના શ્રીગણેશ માંડયા. થોડાક દિવસની અંદર તેમણે સ્થાનિક મુસલમાનો પાસેથી પંદરેક હજાર રૂપીઆનું આ કાર્યને માટે ઉઘરાણું કર્યું. આ સંબંધમાં કહેવું જોઇએ કે બંગાળાના ધનિકો ત્યાંના બળવાવીરોને આર્થિક મદદ નહિ આપતા હોવાથી ત્યાં અવારનવાર તેમના તરફથી ચોરીઓ થતી હતી.

એક તરફ જ્યારે પૅનઇસ્લામિક (વિશ્વ ઈસ્લામી) મંડળના મુસલમાનો બળવાની યોજના કરતા હતા ત્યારે બીજી તરફ અમેરિકાનું ઘદર મંડળ પણ શાંત થઈને બેઠું ન હતું. પ્રેમચંદ દામજી નામનો એક ગુજરાતી સર્જન કોઈ વખતે રંગુનથી અમેરિકા ગયેલો, તે ત્યાં જતાં વેંતજ 'ઘદર' મંડળમાં દાખલ થઈ ગયો. સૌથી પ્રથમ આ પ્રેમ-

ચંદની મદદથીજ બર્મામાં ' ઘદર ' પત્રિકા મોકલવામાં આવતી હતી. યુદ્ધના સમયમાં આ પત્રિકા ગુજરાતી, હિન્દી અને ઉર્દુ—એમ ત્રણ ભાષાઓમાં પ્રગટ થતી હતી. યુરોપી યુદ્ધને લઈને બર્માના કેટલાક મુસલમાનો બળવા માટે ખળભળી તો ઉઠયા હતા અને તેમાં આ પત્રિકાના ઉત્તેજન કાર્યથી તો તેમનામાં બેવડું બળ આવ્યું. આ વખતે બલુચી પલટણના સૈનિકે તેના અંગ્રેજ ઓફીસરનું ખૂન કરી દીધું હતું, તેના પરિણામે આ પલટણને યુરોપ ન મોકલાવતાં રંગૂન ખાતે રોકી રાખવામાં આવી હતી. રંગૂનના મુસલમાનો ' ઘદર ' પત્રિકાની સહાયથી આ પલટણમાં બળવાનાં બીજ વાવવા લાગ્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ પલટણ જાહેરમાં બળવો કરવાને માટે તૈયાર થઈ ગઈ. પરંતુ આ વાતનો માત્ર આછો ભાસ થતામાં તો તેના સેનાપતિઓએ તેને તરતજ શિક્ષા દેવી શરૂ કરી દીધી. બસો બલુચી સૈનિકોને હિંદની જૂદી જૂદી જેલોમાં પુરવામાં આવ્યા.

આ સમયે સિંગાપુરમાં બે લશ્કરી થાણાં હતાં. આમાંના એકની સાથે બર્માના મુસલમાન બળવા મંડળે મિત્રાચારીનો સંબંધ બાંધ્યો. સિંગાપુરના કાસીમ મન્સુર નામના એક ગુજરાતી મુસલમાને રંગુનમાં વસતા તેના પુત્રને પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં તુર્કીના રંગુન ખાતેના સલાહકાર પર પણ પત્ર બીડવામાં આવ્યો હતો. આ પત્રમાં લખવામાં આવ્યું હતું કે સિંગાપુરનું એક લશ્કરી થાણું બળવો જગાડી તુર્કીને મદદ કરવા તૈયાર છે અને આ વખતે તુર્કીનું

એક લશ્કરી વહાણુ સિંગાપુર ખાતે મોકલવામાં આવે-એ ખાસ યોગ્ય છે. આ પત્ર અંગ્રેજોના હાથમાં જઈ પડયો અને સિંગાપુરના તે લશ્કરી થાણાને બીજે સ્થળે મોકલવામાં આવ્યું.

આ વખતે અમેરિકાના 'ગદર' મંડળના કેટલાક સભ્યો સિંગાપુરમાં આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે એક તરફથી સિંગાપુરના બીજા લશ્કરી થાણામાં બળવાનાં બીજ વાવવાં શરૂ કર્યાં અને બીજી તરફથી બર્મામાં પોતાના માણસો મોકલવા માંડ્યા. સન ૧૯૧૫ની શરૂઆતમાં સોહનલાલ પાઠક અને હસનખાં નામના 'ગદર' મંડળના બે સભ્યોએ બેંકોકથી રંગૂન આવી ત્યાં પોતાનું થાણું જમાવી દીધું. આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે 'ગદર' મંડળમાં મુસલમાનોને પણ દાખલ કરવામાં આવતા હતા; પરન્તુ મુસલમાન-બળવા-મંડળમાં હિન્દુઓને માટે બિલકુલ સ્થાન ન હતું.

સિંગાપુરનાં લશ્કરી થાણામાં બળવાની ભાવનાનો પ્રચાર કરવાથી એ પરિણામ આવ્યું કે આ વખતે ખરેખરી રીતે બળવાની શરૂઆત થઇ ગઈ. જો કે અત્યાર સુધી સિંગાપુર અને પંજાબના બળવા--વીરો વચ્ચે કોઇ જાતનો સંબંધ ન હતો; છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે બંને મંડળો તરફથી બળવો જગાડવા માટે ૧૯૧૫ના ફેબરૂઆરીની ૨૧મી તારીખ નક્કી થઈ. આ ૨૧મી ફેબરૂઆરીને દિવસે સિંગાપુરના સૈનિકો ઘણા દિવસોના ગુલામી સંસ્કારો દૂર કરી જાહેરમાં (યુદ્ધ કરવાને માટે) અંગ્રેજોની સામે આવીને ખડા થઇ

ગયા. એક અઠવાડીઆ સુધી સિંગાપુર હિંદીઓના હાથમાં રહ્યું. પરન્તુ સિંગાપુર હિંદની મધ્યમાં ન હોવાથી તેણે જગાડેલા બળવાના છાંટા દેશના ખુણે ખુણે ઉડી શકયા નહિ. અને એક અઠવાડીઆ પછી રશિઆ, જાપાન અને બ્રિટનનાં લશ્કરી વહાણોએ તેને ઘેરી લીધું. આ એક અઠવાડીઆ સુધી હિંદી બળવા--વીરોએ સ્થાનિક બ્રિટીશ સેના સાથે વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું; અને તેને હાર ખવડાવી. પરંતુ ઉપર કહ્યા મૂજબ લશ્કરી વહાણોથી એકાએક ઘેરાતાં બે એક દિવસ ટક્કર ઝીલ્યા બાદ છેવટે બળવા-વીરોને નાસી જવું પડયું. જે બળવા--વીરો નાસી ગયા, તેમણે જંગલોમાં આશરો મેળવ્યો અને જેમનાથી ન નાસી શકાયું, તે કેદી બન્યા. સિંગાપુરથી બહાર નાસી જઇ છૂટકારાનો દમ લઇ શકાય, એવું કોઈ સ્થળ નહિ હોવાથી થોડા દિવસની અંદર લગભગ ઘણા ખરા બળવા–વીરો પકડાઇ ગયા. 'સિંગાપુરમાં એક રમખાણ થયું '–એમ વિલાયતનાં પત્રોએ વાતો ઉડાવી; પણ સરકાર અને હિંદી બળવા–મંડળ બંને નિઃસંશયપણે સમજી ગયા કે બળવા–મંડળના દેશી સિપાહીઓને હાથ કરવા એ બહુ કઠિન વાત નથી.

સિંગાપુર ખાતે ઉપરની ઘટના બન્યા પછી એક બે બચી ગયેલા બળવા--વીરો બર્મા આવી પહોંચ્યા અને તેમણે ખરા હૃદયપૂર્વક દેશી સેનામાં બળવાની ભાવના જાગ્રત કરવા માંડી. એક તરફ બર્મામાં દેશી સેનામાં બળવાની ભાવનાઓનો પ્રચાર થતો હતો અને બીજી તરફ સીઆમમાં જર્મનોની

સહાયથી બળવાની યોજના ઘડાતી હતી. સીઆમના ઉત્તર ભાગમાં જર્મન ઈજનેરોની દેખરેખ હેઠળ એક રેલ્વે લાઈન તૈયાર થતી હતી. આ કામમાં રોકવામાં આવેલા મજુરો અને મિસ્ત્રીઓ મોટે ભાગે પંજાબી હતા. તેમની મદદથી આ રેલ્વે લાઈનની દિશા ઉપરથી બર્મા પર આક્રમણ કરવાની યોજનાઓ ઘડાવા લાગી. આને માટે અમેરિકા, ચીન વગેરે દેશોમાં ભ્રમણ કરી ચૂકેલા શીખો અને પંજાબીઓ સીઆમની સરહદમાં એકઠા થવા લાગ્યા.

શિવદયાળ કપૂર નામનો એક શીખ અમેરિકાથી ભમતો ભમતો શાંઘાઇ આવ્યો. ત્યાંના એક જર્મને તેની મારફતે બૅંગ્કોકના જર્મન કોન્સલ (Consul) એલચી પર કેટલાક રૂપીઆ મોકલાવ્યા. આ રૂપીઆમાંના થોડા બર્મા જનારા શીખો પાછળ ખર્ચાયા અને બાકીના બંગાળાના એક વકીલની મારફતે બંગાળાના બળવા--વીરોને પહોંચાડવામાં આવ્યા. કહેવાય છે કે આ બંગાળી વકીલે છેવટે બળવાની બધી યોજના સરકારને જણાવી દીધી! બળવાની જે તૈયારીઓ યુરોપી વિગ્રહ પહેલાં કરવી જોઇતી હતી, તે મોડી થતાં--વિગ્રહની શરૂઆતમાં થતાં, ઉતાવળને લઇને આવા નાલાયક માણસોને આ કાર્યમાં રોકવા પડ્યા હતા. આ વકીલ કોની ભલામણથી આ કાર્યમાં દાખલ થયો, એની મને ખબર નથી. ગમે તેમ હોય, પણ આ રીતે પરદેશીઓ તરફથી રચાયેલી બળવાની યોજના નિષ્ફળ થઈ ગઇ. પરન્તુ બર્માના બળવા--વીરોએ ફરીથી એક વાર બળવો જગાવવાનો પ્રયત્ન

કરી જોયો.

સોહનલાલ પાઠક અને નારાયણસિંહ--એ બંને જણા ફરીથી એક વાર બર્માની ભિન્ન ભિન્ન લશ્કરી છાવણીઓમાં જઇને સિપાહીઓના કાનમાં બળવાના મંત્રો ફુંકવા લાગ્યા. સોહનલાલ બર્માના ગોલંદાજ સિપાહીઓની છાવણીમાં સરકાર વિરૂધ્ધ અપ્રીતિ ફેલાવવા લાગ્યા. સરકાર પક્ષમાં રહી પ્રાણની આહુતિ આપવામાં કોઈ જાતની સાર્થકતા નથી, એ તેમણે આ સિપાહીઓને સારી રીતે સમજાવ્યું, અને કહ્યું કે જો પ્રાણાર્પણ કરવું હોય તો તે સ્વદેશ કે સ્વધર્મને માટે થવું જોઇએ, જેથી આપણાં નામ ચિરકાળ કાયમ રહે. સિપાહીઓ તો કંઈ ન કરી શક્યા; પણ આખરે તેમના એક જમાદારે એક દિવસે સોહનલાલને પકડી લીધા. આ વખતે સોહનલાલ અને જમાદાર સિવાય ત્રીજું કોઇ તે જગ્યા પર ન હતું. સોહનલાલના પાયજામાના ગજવામાં તે વખતે બે ત્રણ રિવોલ્વરો અને કેટલીક ગોળીઓ હતી; પરન્તુ કોણ જાણે શાથી યે સોહનલાલે તેમની મદદથી તે પ્રાણઘાતક જમાદારના પંઝામાંથી મુક્તિ મેળવવા પ્રયાસ સરખો યે ન કર્યો! તે દિવસે આવી સ્થિતિમાં સોહનલાલના મુખમાંથી આ ઉદ્ગારો નીકળ્યા હતા:—“અરે ભાઇ, તું મને પકડાવી દેશે? શું તું ભૂલી જાય છે કે હું તારો ભાઇ છું? ભાઇ થઇને ભાઇને તું પકડાવી દેશે? ભાઇને પકડાવી દેતાં શું તને કોઇ જાતનું દુઃખ નથી થતું? ભાઇ થઇને ભાઇને પકડાવી દે તેવો તું કેવોક ભાઈ છે!” પરન્તુ જમાદાર તો

સોહનલાલને ખેંચીને ચાલવા લાગ્યો. જો કે સોહનલાલ બહુ બળવાન ન હતા; છતાં ગમે તેવો બળવાન માણસ બીજા માણસને પુરેપુરી રીતે કબજે નથી કરી શકતો, એ વાત પણ સાચી છે. ખરી વાત એ છે કે આ સ્વાર્થથી અંધ બનેલા જમાદાર પર સોહનલાલે કોઈ પણ જાતનું શારીરિક બળ વાપર્યું ન હતું. આ રીતે અંગ્રેજોના પંઝામાં આવવું પડશે, એનું તેમને સ્પષ્ટ ભાન હતું. ઇચ્છા હોત તો રિવોલ્વરની મદદથી તેમણે આ જમાદારને યમ-સદનમાં પહોંચતો કરી મુકિત મેળવી હોત! પણ કોણ જાણે શાથી યે તેમણે મુકિતને માટે કોઈ પણ જાતનો પ્રયાસ ન કરતાં જમાદારને આધીન થવાનું યોગ્ય ધાર્યું!

સોહનલાલને કેદખાનામાં મોકલવામાં તો આવ્યા; પણ તે કેદના કોઈ કાનૂનોને માન આપતા નહિ. જેલના અધિ-કારીઓ જ્યારે જેલની મુલાકાતે આવતા ત્યારે સઘળા કેદીઓ ઉઠીને તેમને માન આપતા; પણ સોહનલાલ તેમ કરતા નહિ. તે કહેતા:—"હું જ્યાં સુધી અંગ્રેજોનું રાજ અન્યાય અને અત્યાચાર પર રચાયેલું જોઉં છું, ત્યાં સુધી હું કેવી રીતે તેણે ઘડેલા કાયદાઓને માન આપી શકું?" જેલના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ અને જેલર જ્યારે સોહનલાલની સમક્ષ જતા, ત્યારે પણ તે તેમને માન આપવાને ખાતર ઉભા ન થતા. આ કારણને લીધે જ્યારે બર્માના ગવર્નર સાહેબ સોહનલાલ જે જેલમાં રહેતા હતા, તે જેલની મુલાકાત લેવાને આવનાર હતા, ત્યારે જેલરે તેમને ગવર્-

રના માનમાં ઉભા થવા માટે આજીજીભરી વિનંતિ કરી; પણ સોહનલાલે તે સ્વીકારી નહિ. સાથે એટલું કહેવું જોઇએ કે દરેક માણસની સાથે તે માણસાઇભર્યો વહેવાર કરવાને ચૂકતા નહિ. જે કોઇ તેમની સાથે વાતચીત કરવા માટે આવતું, તેનો તે સારી રીતે સત્કાર કરતા. કોઇ તેમની સાથે ઉભાં ઉભાં વાતચીત કરતું, તો તેઓ પણ ઉભા થઇનેજ તેની સાથે વાતચીત કરતા. જેલર આ વાત સારી રીતે જાણતો હતો. તેથી તેણે ગવર્નર સાહેબ ત્યાં આવે તે પહેલાં ઉભા ઉભા સોહનલાલ સાથે વાતચીત કરવી શરૂ કરી. સોહનલાલ આથી તેમના નિયમ પ્રમાણે જેલર સાથે ઉભા થઇ વાતચીત કરવા લાગ્યા. આ દરમીઆન જ્યારે ગવર્નર સાહેબ ત્યાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમના માનમાં તેમને ઉભા થવાની જરૂર રહી નહિ. આ રીતે જેલરે કુનેહથી પોતાની અને ગવર્નર સાહેબની મર્યાદા સાચવી લીધી !

ગવર્નર સાહેબે લગભગ બે કલાક સુધી સોહનલાલ સાથે વાતચીત કરી. ગવર્નર સાહેબે તેમને એક વખત ક્ષમા માગવાનું કહ્યું, જેથી તેમને મળેલી દેહાન્ત દંડની શિક્ષામાંથી તેમને મુક્ત કરવામાં આવે. ગવર્નર સાહેબને સોહનલાલે સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું કે "દેશમાં આજકાલ જે અન્યાય યા જુલમ પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેનું મૂળ અંગ્રેજો છે. અંગ્રેજો કેવળ ડંડાના જોરથી આ દેશમાં ઘુસી જવા પામ્યા છે, અને કેવળ તેનીજ સહાયથી તે રાજ કરી રહ્યા છે. તેથી કરીને જો કોઇએ પણ ક્ષમા યા પ્રાર્થના

કરવાની હોય તો તે ખુદ ગવર્નર સાહેબેજ કરવી જોઇએ." આ સઘળી વાતો સોહનલાલે ગવર્નર સાહેબને સારી રીતે સમજાવી દીધી.

સોહનલાલને ફાંસીને માંચડે ચઢાવવામાં આવે, તે પહેલાં તેમને એક બ્રિટીશ ન્યાયાધીશે પૃછ્યું: "તમે જો એક વાર છેવટ મ્હોંડેથી માફી માંગી લો, તો તમને આ દેહાન્ત દંડની શિક્ષામાંથી એકદમ મુક્તિ આપવામાં આવશે. તમને આને માટે વિનંતિ કરવાની મને મારા ઉપરી તરફથી ખાસ સૂચના કરવામાં આવી છે." જીવન અને મરણુની વચ્ચે ઝોલાં ખાતા સોહનલાલ સામે જેલના બધા અધિકારીઓ એકી ટસે જોવા લાગ્યા. સોહનલાલ મુંઝાવા લાગ્યા. તેઓ એકાએક ધીમે સ્વરે બોલી ઉઠ્યા: "ક્ષમા જો કોઇને માગવાની હોય, તો અંગ્રેજોએ અમારી ક્ષમા માગવી જોઇએ. હું તમારી પાસે ક્ષમાની યાચના કરૂં?" આ ગોરા અધિકારીએ તેમને ફરીથી પણુ નાહક પ્રાણુ ન ગુમાવતાં ક્ષમા માગવા વિનંતિ કરી અને અનેક રીતે આગ્રહ કર્યો તેથી છેવટે તે બોલ્યા: "જો તમે મને છૂટો કરી હું જ્યાં જવા ઇચ્છું ત્યાં જવા દો, તો હું માફી માંગું." ગોરા અધિકારીએ દુ:ખી થઇને કહ્યું કે તેવો કોઇ અધિકાર મારા હાથમાં નથી. સોહનલાલે કહ્યું: "તો જરા પણુ વાર ન કરતાં તમે તમારા કર્તવ્યનું પાલન કરો અને તેમ કરી મને મારા કર્તવ્યનું પાલન કરવા દો."

સોહનલાલ ફાંસીને માંચડે લટકયા!

બર્માના મુસલમાનોએ ફરીથી પણ બકરીઈદના તહેવારોમાં બળવો જગાવવાની યોજના ઘડી. પણ આ યોજનાને અમલમાં મૂકવા જેટલી તૈયારી નહિ થઇ શકવાથી બળવો જગાવવાની તારીખ પાછી ઠેઠ ડીસેમ્બરની પચીસમી રાખવી પડી. બર્માના લશ્કરી સિપાહીઓના નિવાસસ્થાનમાં રિવોલ્વર વગેરે ઘણી ચીજો પકડાઈ જતાં, સરકાર આગળથી ચેતી ગઈ. અને તેથી તેણે ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ ઍક્ટનો ઉપયોગ કરી બર્માના ઘણા ખરા સંદેહજનક માણસોને એકદમ નજરકેદ કરી દીધા. આ બનાવ બન્યા પછી બર્મામાં કોઇ જાતની પ્રવૃત્તિ થવા પામી નથી.

(૧૩)

પરિણામ

બળવા–વીરોના બધા પ્રયત્નો વારંવાર આ રીતે નિષ્ફળ થતા ગયા, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ દેશ પરદેશમાં જૂદી જૂદી રાજ–સત્તાઓથી હડધૂત થતા ગયા. સ્વદેશની વાત તો બાજુએ રહી; પણ પરદેશમાં તેમને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ અવારનવાર નાસતા રહેવું પડયું. હિંદમાં ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ એકટની રૂએ જરા સંદેહ પડતાં યુવકોનાં ટોળે ટોળાં કેદમાં પૂરી દેવામાં આવતાં. જેમની

વિરૂદ્ધ જરા પણ સાક્ષી મળી, તેમનો અંગ્રેજ સરકારના રાક્ષસી પંઝામાં આવ્યેજ છૂટકો થતો. કેટલાકને ફાંસીના માંચડે ચઢાવવામાં આવ્યા અને કેટલાકને કાળાપાણીની સજા થઇ. પોલીસનો અત્યાચાર અને જેલનું કઠોરતાભર્યું જીવન ન સહી શકાયાથી કેટલાક યુવાનોએ આત્મહત્યા પણ કરી! આ સર્વ કરૂણ કથાઓ સાંભળીને કેટલી યે નિર્દોષ માતાઓની છાતી ભેદાઇ ગઇ હશે! ધીમે ધીમે બળવા-મંડળ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું. તેમના આગેવાનોમાંના કેટલાકને ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા અને કેટલાકને કાળાપાણીની સજા કરવામાં આવી. જ્યારે આવી રીતે બળવા-મંડળ છિન્ન ભિન્ન થઇ ચારે બાજુથી વિખરાઇ જવા લાગ્યું, ત્યારે સ્થળે સ્થળે તેને પોલીસ સાથે કેવી રીતે દાવપેચ રમવા પડ્યા, એ સર્વ વાતો બળવાના ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન મેળવશે.

પંજાબના બળવા-મંડળની ગંભીરતા અને વ્યાપકતા જ્યારે સરકારના જાણવામાં આવી, ત્યારેજ તેને સમજાયું કે આ મંડળની અવગણના કરવાથી રાજતંત્ર આગળ ચાલી શકે એમ નથી. દેશના રાજદ્વારી નેતાઓએ આ બળવાને 'બાળકોની લીલા' માની તેને મહત્તા ન આપી; પણ સરકાર ચેતી ગઇ, કે જો તેને (બળવા-મંડળને) બરોબર અંકુશ હેઠળ નહિ લાવતાં ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવાની તક આપવામાં આવશે, તો તે થોડા દિવસમાં સુયોગ મળતાં દેશમાં જબરજસ્ત પરિવર્તન કરી દેશે એમાં શંકા રાખવા જેવું નથી. હિંદી-બળવા-મંડળ શું કરી શકે એમ

છે, તેની જે ઝાંખી સરકાર કરી શકતી, તે દેશના રાજ-પુરૂષો કરી શકતા નહિ. આંદામાન જતાં પહેલાં મારે આ વિષય પર કોઇ કોઈ મોટા અંગ્રેજ અધિકારીઓ સાથે વાતચીત થયા કરતી. આ વાતચીત ઉપરથી હું સારી રીતે જાણી શકયો કે દેશની કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ માટે સરકારને નિરંતર ચિન્તા અને ભીતિ રહેતી હોય તો તે બળવા-વીરોની પ્રવૃત્તિને માટેજ. આ પ્રવૃત્તિને મરણને શરણ પહોંચાડવા માટે સરકારની પાસે જેટલું ઝેર હતું, તેનો પ્રયોગ અચૂક રીતે બળવા-વીરો પર થતો. આથી કરીનેજ પંજાબના બળવા-મંડળના અસ્તિત્વની જાણ થતાં વેંતજ સરકારે દેશના ભલાને માટે ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ એકટ જેવા જુલમી કાયદાઓ ઘડી કાઢી તેની રાજ્યપદ્ધતિ વધારે ક્રૂર અને નિર્દય બનાવી મૂકી.

અનાદિથી જે બનતું આવે છે, તે ભારતમાં પણ બન્યું. જ્યારે કોઈ પરાધીન જાતિ જાગૃતિ તરફ પગલાં માંડવાં શરૂ કરે છે, ત્યારે કોઇ ને કોઇ જુલમી રાજ્યસત્તાની લાતો ખાવાનું તેના કપાળે લખાયેલું હોય છે. પરન્તુ જ્યારે તે જાતિ ખરેખરી રીતે જાગી ઉઠે છે, ત્યારે દુનિઆમાં એવી કોઇ પણ શકિત નથી, જે તેને આગળ કદમ ભરતી અટ-કાવી શકે. બલકે દમનનીતિથી તો તેની શકિતની પરીક્ષા થાય છે. તેનામાં જો ખરેખર ચેતન-શકિત પ્રકટી હોય, તો દમનનીતિથી તેનો વિનાશ થવાને બદલે વિકાસ થાય છે. આ કારણને લઇને પ્રજાકીય જાગૃતિ વખતે સરકાર જે દમન-

નીતિનો આશ્રય લે છે, તે વસ્તુતઃ ઇશ્વરનો કોપ નહિ પણ કૃપા છે, એમ આપણે માનવું જોઇએ. ભારતના બળવા--વીરોએ કદી પણ પોતાના પર થતા અત્યાચારોને માટે સરકારને દોષિત નથી ઠરાવી ઉલટું તેઓ તો એમ માનતા હતા કે આવી મુશ્કેલીઓ મારફતે ઇશ્વર હિંદી જનતાને પુનર્જીવન આપવા ઇચ્છે છે, માટે તે સૌ આવકારપાત્ર છે. જ્યારે પરાધીન જાતિ અનેકવિધ જુલમોની આગમાંથી બળીજળી બહાર નીકળે છે, ત્યારેજ તેને સ્વાધીનતાની સાચી દીક્ષા સાંપડે છે. જે જે પરાધીન જાતિઓ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચવા યત્નો કરે છે, તેમની મહત્તાનો સાચો ખ્યાલ તેમણે જે જુલમો સહ્યા છે, તેના પરથી નીકળી શકશે. ભારતના બળવા--વીરોને આ વાતની ખાત્રીજ હતી. આને લઇને તેઓ હસતા હસતા પારાવાર કષ્ટો સહન કરી શકયા ! પ્રાણનાં બલિદાન આપવાથી જાતિમાં પ્રાણ-ચેતન પ્રકટે છે, એ વિશ્વાસને લઇને પોતાના પ્રાણ આપતાં તેઓ કદી ગભરાયા નથી.

ડિફેન્સ ઓફ ઈન્ડીઆ એકટ અમલમાં આવ્યા બાદ સમરી ટ્રાયલ્સ (સંક્ષિપ્ત મુકર્દમા)ની શરૂઆત થઇ. પંજાબનાં ત્રણ કાવતરાં વિષે સરકારે ખાસ શોધખોળ કરી અને પત્તો મેળવ્યો. દરેક કાવતરામાં ૬૦--૭૦ ઇસમો હતા. આ સર્વ પર સરકાર તરફથી કામ ચલાવવામાં આવ્યું, અને પરિણામે એકી સાથે ૨૮ જણાને ફાંસી મળી. મિરત પલટણમાં ૧૧ જણને ફાંસી થઈ અને સાતમી રાજપૂત

સેનામાંથી પણ કોઈ કોઇને દિલ્હી ખાતે ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવ્યા. જે બળવા--વીરોને ફાંસી ન થઇ, તેમને કાળાપાણીની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. આવી સ્થિતિમાં પણ પંજાબના કેટલાક બચેલા બળવા-વીરો ફરીથી પણ બળવાની યોજના ઘડવા લાગ્યા. કેટલાક અકાલી વીરો જે બળવા–વીરો જેલમાં સડતા હતા, તેમને છોડાવવાનો મનસુબો કરવા લાગ્યા. શીખોના એક મંડળે વળી હથીઆરોનો સંગ્રહ કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું. તે દિવસોમાં મોટાં મોટાં સ્ટેશનો અને પૂલો પર હથીઆરબંધ સિપાહીઓ પહેરો ભરવા માટે ઉભા રહેતા હતા. એક વખતે સાત આઠ બળવા–વીરોના એક નાના મંડળે અમૃતસરના પુલ પર પહેરો ભરતા સિપાહીઓ પર એકાએક હુમલો કરી દીધો ! ત્યાં પંદર સિપાહીઓ ઓગણીસ રાઈફલો અને સાડાસાતસો કારતૂસ સાથે ઉભા હતા, તેમને મહાત કરી સાત આઠ પિસ્તોલધારી બળવા–વીરોએ તેમની રાઇફલો અને કારતૂસ છીનવી લીધાં ! પરન્તુ તે વખતે બળવા–મંડળ બરાબર વ્યવસ્થિત ન હોવાથી થોડા દિવસમાં તે રાઇફલો સાથે પાંચ બળવા-વીરો પકડાઈ ગયા. આ પાંચેને ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા. તે સિવાય અઠ્ઠાવીસ જણાને પણ ફાંસીની શિક્ષા થઈ ચુકી હતી. આટલું બનવા છતાંયે કોઇ નિશાળના કેટલાક શીખ-માસ્તરોએ બળવાની જ્યોત ઝળહળતી રાખવા માટે પ્રયત્નો કર્યા, તેને લઇને આજે દેશમાં બળવાની ભાવના જીવતી ને જાગતી રહેલી છે. ડૉ. મથુરાસિંહ જેવા કોઇ બળવા--વીરો ભારત

છોડીને અફઘાનિસ્તાનમાં ગયા. અને ત્યાંથી ફ્રાન્સ અને મેસોપોટેમીઆ જઈ ત્યાંની હિંદી સેનાઓમાં બળવાનાં બીજ વાવવા લાગ્યા. હિંદ અને અફઘાનિસ્તાનની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ડૉ. મથુરાસિંહ એકાએક પકડાઇ ગયા. તેમને પણ ફાંસીની શિક્ષા થઈ. જે બળવા--વીરો ફાંસી કે કાળાપાણીના સકંજામાંથી બચી ગયા, તેમને નજરકેદ તો ભોગવવી પડીજ! આ જમાનામાં પંજાબ અને બંગાળામાં નજરકેદ ભોગવનારનું પ્રમાણ સૌ પ્રાન્તો કરતાં ઘણુંજ વધારે છે. જેટલા પંજાબીઓ કાળાપાણી કે ફાંસીની શિક્ષાને પાત્ર બન્યા છે, તેટલા કોઇ પ્રાન્તના વતની બન્યા નથી.

બનારસ–કાવતરાનો મામલો ખલાસ થયા પછી પણ કેટલાક બળવા--વીરોએ મૈનપુરીમાં પોતાનું થાણું સ્થાપી એક વર્ષમાં એક મોટું બળવા--મંડળ તૈયાર કરી દીધું! આ બળવા--મંડળની વાત પણ લગભગ બે વર્ષમાં જાહેરમાં આવી ગઈ. આ સાથે એ વાત પણ કહેવી જોઇએ કે રૂશિઆના બળવા–મંડળમાં બે માસથી વધારે વખત કોઇ પણ બળવા–વીર નામ ઠામ જણાવ્યા વિના કાર્ય કરી શકતો નહિ. આ મંડળમાં દાખલ થયે બે એક માસ થાય કે તરતજ કયાં તો સરકાર તેને પકડી લેતી યા તો તેને સહીસલામતીને માટે પરદેશ નાસી જવું પડતું. ભારતના બળવા-વીરોનું કાર્ય અને તેમનો પરિચય પણ સામાન્ય રીતે બે વર્ષથી વધારે વખત છૂપાં રહી શકયાં નહિ.

બંગાળી બળવા–વીરોને નજરકેદ કરતાં ફાંસી અને

કાળાપાણીની શિક્ષા વધારે પ્રમાણમાં મળી. આને લઈને ત્યાંનું બળવા-મંડળ ઘણુંખરૂં વિખેરાવા માંડયું. ધીમે ધીમે આ મંડળ આખા દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં છુટું છવાયું પથરાઇ ગયું. આ વખતે જો બળવા-વીરોના હાથમાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો હોત તો તેઓ સરકારી રાજ્યતંત્રને અસ્તવ્યસ્ત કરી શકયા હોત.

અત્યાર સુધી રાસબિહારી કાશીમાં હતા. એક દિવસે બળવા-મંડળના મુખ્ય સ્થળેથી સમાચાર આવ્યા કે બંગાળાના પ્રસિદ્ધ બળવા-વીર શ્રી. યતીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય એકાંતવાસ ગાળવા માગે છે અને તેથી તેમની ઇચ્છા કાશીમાં આવીને રહેવાની છે. મને વિચાર કરતાં જણાયું કે તેમને કાશીમાં ગુપ્તપણે રાખવા એ બહુ અઘરી વાત નથી; છતાં એ પણ ખરૂં કે બહારથી એમના મંડળ તરફથી જો કંઈ ભૂલચૂક થઇ જાય, તો કાશી પર પણ વિપત્તિ આવે એ બનવા જોગ છે. જે મંડળનું સઘળું કામ આપણી દેખરેખ હેઠળ થતું હોય, તેની ભૂલોને માટે આપણેજ જવાબદાર છીએ. આવી સ્થિતિમાં ભૂલોને જોવા તેમજ સુધારવા આપણને સંપૂર્ણ સત્તા હોય છે. પરન્તુ જે મંડળના વ્યવસ્થાતંત્રમાં આપણો કોઈ પણ જાતનો હાથ ન હોય, તેની ભૂલચુક સુધારવાનો આપણને સુયોગ જ કયાં છે ! બંગાળાનાં ઘણાં નાનાં નાનાં મંડળો યતીનબાબુની સરદારી હેઠળ ભેગા મળ્યાં હતાં, એ સાચી વાત છે. પરન્તુ તેઓ પૂર્વ બંગાળાની અનુશીલન સમિતિની સાથે કે ચંદ્ર-

નગરના બળવાવીરો સાથે (અથવા રાસબિહારી સાથે) હળી-મળી ગયા નહોતા અને તેમ કરવા ઇચ્છતા પણ નહોતા. જાપાન જતાં પહેલાં રાસબિહારીએ તેમને મળવા બહુ યે યત્નો કર્યા; પરન્તુ ગમે તે કારણે તેઓ મળી શકયા નહિ. ગમે તેમ હોય, પણ જ્યારે યતીનબાબુની કાશી આવવાની વાત મેં સાંભળી, ત્યારે આજુબાજુની પરિસ્થિતિ જોઇ વિચારી મેં તેમને કાશીમાં રાખવાની જવાબદારી સ્વીકારી; પણ કોણ જાણે શાથી યે તેમણે ત્યાં આવવાનો વિચાર બદલી નાંખ્યો !

તે વખતે પણ યતીનબાબુ કલકત્તા છોડી ગયા નહોતા. એક દિવસ તેઓ તેમના પાચુરિયાઘાટાવાળા મકાનમાં આવ્યા હતા. ત્યાં બીજા કેટલાક બળવાવીરો પણ હતા. તે વખતે તેજ મકાનમાં થોડા દિવસના પરિચય વાળો એક માણસ પ્રસંગવશાત્ આવી ચઢયો. આ માણસ જાસુસ છે, એવો તેમને સંદેહ ગયો. આથી કરીને આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર એકદમ એક બળવા--વીરે તેને ગોળીથી વિંધી નાખ્યો. તેને જો શુદ્ધિ હોત તો તે યતીનબાબુને સરકાર મારફતે પકડાવી શકયો હોત. યતીનબાબુને બચાવવા ખાતર તે બળવા—વીરે તેને ગોળી મારેલી એ સાચી વાત છે; પરન્તુ તે વ્યક્તિએ તો મરતી વખતે એક સ્ટેટ્મેન્ટ લખાવી ગોળી મારવાનો આરોપ યતીનબાબુ પર ચઢાવ્યો. આથી કરીને યતીનબાબુના નામ પર ફાંસીનું વારંટ ફરવા લાગ્યું. જ્યારે ઉપરના માણુસને ગોળીથી વિંધી

નાંખવાનો હતો, તો પછી તેને સ્ટેટમેન્ટ આપવાનો વખત શા માટે આપવામાં આવ્યો—એ સમજાતું નથી.

લાચારીપૂર્વક યતીનબાબુને બીજી જગ્યાએ જવું પડયું. યતીનબાબુને માટે એક સહિસલામતીભર્યું સ્થાન મળી આવ્યું. ત્યાં જવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેઓ તેમના સાથીઓને કહેવા લાગ્યા: તમે સૌએ તમારે માટે આવાં સહિસલામતીભર્યાં સ્થળો નક્કી કર્યાં છે, એવી મને પુરે-પુરી ખાત્રી ન થાય, ત્યાં સુધી હું મને તે સ્થળે મોકલ-વાના તમારા બંદોબસ્તને માન આપી શકતો નથી. હું તો ખર્ચાઇ ગયેલો એક સિપાહી છું. હરઘડી હું મૃત્યુની રાહ જોઇ રહ્યો છું, માટે આપણે સૌએ સાથે રહેવું જોઇએ. તેથી આપણે એક જબરજસ્ત હિલચાલ શરૂ કરીએ, જેની જનતા પર સારી છાપ પડતાં આપણું કાર્ય આગળ ધપશે.

છેવટે તેમની ઇચ્છાનુસાર ગોઠવણ કરવામાં આવી; તેથી તેઓ પાંચ જણા વાલેશ્વરની નજીક એક અડ્ડો જમાવી સાથે રહેવા લાગ્યા. અહિં પણ તેમની બળવાની યોજનાઓ અટકી નહિ. વાલેશ્વર જેટલે દૂર રહેવા છતાં હરઘડી બળવાનાજ વિચારો યતીનબાબુના ચિત્તમાં ઘોળાયા કરતા હતા. જો બળવા—વીરો કેવળ છુપાઇ જ રહે અને કોઇ જાતનું પ્રચાર—કાર્ય ન કરે, તો તેઓ કદી પણ પકડાઇ જાય નહિ. બળવા--વીરો છુપા રહેતા છતાં પોતાના કાર્યમાં અવિરતપણે આગળ ધપ્યેજ જાય છે, અને તેથી કરીને

તેઓ અવારનવાર મુશ્કેલીઓમાં આવી પડે છે. કેવળ જીવ બચાવવો એ બળવા--વીરોનો ઉદ્દેશ નહતો. જીવન જો દેશના કામમાં ન ખર્ચાયું, તો તેને ધારણ કરવાથી શો ફાયદો ?—એમ બળવા--વીરો વિચારતા. જ્યારે આગળ જણાવેલા વકીલે બળવાની સઘળી યોજના સરકારને જણાવી દીધી, ત્યારે કલક-તામાં બીજી વધારે ધરપકડ કરવામાં આવી. આને પરિણામે યતીનબાબુના અડ્ડાનો પણ પોલીસને પ-તો મળી ગયો. યતીનબાબુને પણ સમજાયું કે પોલીસે છેવટે તેમને ખોળી કાઢયા છે. તેઓ ધારત તો તેજ વખતે નાસી છૂટ્યા હોત; પણ કેવળ જીવ બચાવવાને માટે નાસી જવાનું તે સમજ્યાજ નહોતા. કોઇ હેતુ બર લાવવાને ખાતર જો તેમને બીજી જગ્યાએ જવાનું હોત તો પણ તેઓ તેમના સાથીઓથી છુટા પડી તેમ કરવાને રાજી નહોતા. તેઓ પોતાના અને સાથીઓના જીવન વચ્ચે કોઈ જાતનો ભેદ જોતા હતા નહિ. આથી એવો નિશ્ચય થયો કે બધાએ એક સાથે જવું. પરન્તુ તે વખતે તેમના બે સાથીઓ તેમનાથી બારેક માઇલ દૂર આવેલા એક ગાઢ જંગલમાં વસતા હતા. તેમને છોડી કોઇપણ પ્રકારે જઈ શકાય એમ હતુંજ નહિ તેથી યતીન્દ્ર બાબુ બીજા બે સાથીઓને સાથે લઈ અંધારી રાત્રીએ પહાડી રસ્તાઓવાળા જંગલમાં પોતાના સાથીઓને બોલાવવા નીકળી પડયા. અજાણ્યા રસ્તે બાર માઈલ જેટલે દૂર જઇ ત્યાંથી તેટલેજ દૂર પાછા ફરી કોઈ સ્થાને જવું એ અશક્ય હોવા છતાં યતીનબાબુએ તે

વખતે પણ તે કામ ઉપાડયું. કોઈ કાર્ય તે મને અશકય કે
અસંભવિત તો લાગતુંજ નહિ. જે ન મળી શકે તે મેળવવું-
એ એમના જીવનનું મુખ્ય વ્રત હતું. આ કાર્યમાં પણ
તેઓજ અગ્રેસર બન્યા. ચાલતાં ચાલતાં રાત્રી વીતી ગઇ
તે વખતે જંગલની આજુબાજુનાં નદી કિનારાવાળાં ગામોમ
નદીને કિનારે કિનારે ચોકીઓ બેસાડવામાં આવી હતી; છત
તેઓ વસ્તીમાં પ્રવેશ કરી વાલેશ્વર તરફ છટકી શકયા
તેમની સાથે ચિત્તપ્રિય, મનોરંજન, નીરેન્દ્ર અને જ્યોતિષ
એ નામના ચાર યુવાનો હતા. તે વખતે સવાર થઈ ગયુ
હતું. ગામડાઓમાં લોકોને પોલીસે કહી દીધું હતું કે
તમારા ઇલાકામાં ધાડપાડુઓની એક મોટી ટોળી આમતેમ
ફર્યા કરે છે, તેને જે પકડશે યા પકડાવશે, તેને સરકાર
તરફથી સારૂં ઇનામ આપવામાં આવશે. બે દિવસો થયાં
યતીન્દ્રનાથને ખાવાનું કે સુવાનું--બેમાંથી એકેય મળી શકયું
નહોતું. બે ઘડી દિવસ ચઢતાં તાપમાં ને તાપમાં તેમને
ગામ નદી અને નાળાં વટાવી આગળ મુસાફરી કરવી પડતી.
રસ્તામાં નદીપાર કરતી વખતે તેમણે એક માછીને કહ્યું,
ભાઇ, મારે માટે ભાત રાંધી આપ, જેથી મારો પ્રાણ બચે.
પરન્તુ તે માછીએ જન્મજન્માંતરના સંસ્કારને વળગી રહી
એક બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવી વટલાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું
નહિ; કારણ કે તેમ કરીને તે નરક ભોગવવા તૈયાર નહતો.
તેને મન પ્રાણરક્ષા કરતાં આ કહેવાતી ધર્મરક્ષા ઘણી વધુ
પ્રિય હતી. તેણે ભાત રાંધી આપ્યો નહિ તેમજ તે કામ

માટે પોતાનાં વાસણો પણ આપ્યાં નહિ. આ તરફ પોલીસને વાત મળી કે યતીન્દ્રબાબુ અમુક ગામ છોડી અમુક દિશામાં આગળ જાય છે. આથી તેમની પાછળ હથીઆબંધ પોલીસની એક ટુકડી છૂટી. આ પ્રદેશમાં જો બળવા--વીરોનું સારૂં સંગઠન હોત તો આ મુશ્કેલીમાંથી પણ બચી શકાયું હોત. પરંતુ સંગઠનના અભાવે તેમને એક ગામથી બીજે ગામ ભટકવું પડયું. આ રીતે સંધ્યાકાળ પછી તેઓ વાલેશ્વરની નજીકના એક જંગલમાં આવી પહોંચ્યા. આ વખતે જીલ્લાનો કલેકટર, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ અને હથીઆરબંધ પોલીસ જરૂરી વસ્તુઓ સાથે યતીન્દ્રનાથની પાછળ દોડતા દોડતા આવતા હતા. યતીન્દ્રનાથ તેમના મંડળ સાથે આગળ ચાલ્યા જતા હતા. અને પોલીસ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જઈ તેમને આજુબાજુથી ઘેરી લેવાની યુકિત સર્ચલાઇટની મદદથી ચલાવી રહી હતી. આ રીતે પોલીસનાં સકંજામાંથી હવે છટકી જવું યતીન્દ્રનાથને માટે અશકય હતું. અંધારૂં થઇ ગયું. કોઇ તરફ રસ્તો જણાતો હતો નહિ. પોલીસ ઘણી નજીક આવતી જતી હતી. આ વખતે યતીન્દ્રનાથના સાથીઓએ આંખમાં આંસુ લાવી તેમને પ્રાર્થના કરી કે "અમે મરવાના હોઇશું તો મરીશું, પણ તમે ગમે તેમ કરીને છુપો વેશ ધારણ કરી અહિંથી ચાલ્યા જાઓ." પરંતુ યતીન્દ્રનાથે એ પ્રાર્થના સ્વીકારી નહિ. તેઓ બોલ્યા, "વ્હાલા બંધુઓ, વિચાર કરો. આપણે બધા માતા પિતાની હુંફાળી ગોદ, સ્ત્રી પુત્રોનાં માયા--બંધન, ભાઈ ભાઇબંધોનો પ્રેમ અને ઘરની સુખ

સગવડ--એ સર્વ દેશને માટે માથા સાટે કામ કરવા માટે છોડીને આવ્યા છીએ. આ વિપત્તિના વખતે આપણે આપણો નિશ્ચય કેમ છોડી શકીએ? મનુષ્ય અમર નથી. તેને કોઇ ને કોઈ દિવસે મરવાનું તો છેજ. તો પછી કાયર બનીને મરવાથી ફાયદો પણ શો?"

છેવટે લડાઈ કરવાના નિશ્ચય પર સૌ આવી ગયા. એક બાજુ હથીઆરબંધ પોલીસ, સાથે બારથી પણ વધારે ગામડીઆ અને બીજી બાજુ કેવળ પાંચજ બળવા-વીરો! તેઓ ફરી જંગલ છોડીને ગામડાં તરફ દોડી આવ્યા. ભૂખ, ઉજાગરા અને મુસાફરીની અથડામણથી સૌ કોઈ થાકી ગયું હતું. એક પૈસાના ચણા લેવા જેવી સ્થિતિમાં તેઓ નહોતા. એટલામાં બંને મંડળોએ એકમેકને જોઈ લીધાં. બંને બાજુથી ગોળીબાર થયા. પોલીસ તરફથી એક અમલદાર બળવા-વીરો તરફ આગળ વધતો હતો, તેની ટોપી ચિત્તપ્રિયની એક ગોળીથી આકાશમાં ઉડવા લાગી. આથી તે આગળ વધતો અટકી ગયો. બળવા--વીરો ઉંચી નીચી જમીન પર સૂઈ નિશાન તાકીને ગોળીબાર કરવા લાગ્યા. પોલીસની તરફથી પણ ગોળીઓનો વરસાદ વરસવો શરૂ થયો. આવી બળવાન શત્રુઓની સામે પાંચ થાકયા, ભૂખ્યા અને તરસ્યા માણસો ક્યાં સુધી યુદ્ધ કરી શકે? બળવા-વીરોની ગોળીઓ ખલાસ થઇ ગઇ. તેઓ સૌ ઘવાઇ ગયા હતા. પરંતુ ઘાયલ થયા છતા તેમણે હથીયાર દૂર મૂકયાં નહોતાં. એટલામાં એક પ્રાણઘાતક ગોળાનો ભોગ થતાં ચિત્તપ્રિય અમરધામમાં

પહોંચી ગયો. અને બીજા પણ મરણતોલ ઘાયલ થયા. યતીન્દ્રનાથ તે વખતે પોતાના સાથીઓને કહેવા લાગ્યા. "હવે શકિતનો વધારે વ્યય કરવામાં કંઇ ફાયદો નથી. ચિત્તપ્રિય તો ગયો અને હું પણ બચવાનો નથી. તમે હવે નાહક પ્રાણ ન ગુમાવશો. જીવતા હશો, તો ભવિષ્યમાં કંઇ કામ કરી શકશો." પરન્તુ તેમના સાથીઓ તો લડીને પ્રાણ આપવા માગતા હતા. તેઓ તેમનાથી દૂર તો નજ થયા. ઘણી ખૂનરેજી થયા પછી યતીન્દ્રનાથનો દેહ થાકીને જમીન પર પડી ગયો. તરસથી તેમને ગળે શોષ પડતો હતો. ધીમે અવાજે તેમણે કહ્યું: "પાણી." બાળક મનોરંજનના શરીરમાંથી પણ તે વખતે લોહીની ધારા વહેતી હતી. પરંતુ યતીન્દ્રનાથની આ છેલ્લી ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે તે પાસેના તળાવમાં પોતાની ચાદર પલાળવા નીકળી પડયો. આ દૃશ્ય જોતાં પોલીસનો વડો પણ પીગળી ગયો. તેણે મનોરંજનને બેસવાનું કહ્યું અને જળપાત્ર પાસે નહિં હોવાથી પોતાની ટોપીમાં પાણી લાવી મરતા માણસના-યતીન્દ્રનાથના મુખમાં રેડવા માડયું. પાણી ગળે ઉતરતાં યતીન્દ્રનાથના મુખમાંથી અવાજ નીકળ્યો: આ બાબતમાં હું એકલો જવાબદાર છું. આ મારા સાથીઓએ કેવળ મારી આજ્ઞાનું પાલન કર્યું છે. યતીન્દ્રનાથે કટકના દવાખાનામાં પ્રાણ છોડયો. મનોરંજન અને નીરેન્દ્રને ફાંસીની શિક્ષા થઇ. જ્યોતિષને જીંદગીભર કાળાપાણીની શિક્ષા મળી. આ જ્યોતિષ બચી ગયો હોવાથી તેની પાસેથી હું આ સર્વ

અહેવાલ સૌ દેશબંધુઓને માટે મેળવી શકયો છું. આંદામાન જેલમાં અનેક પ્રકારની પીડાઓ ન સહી શકાતાં જ્યોતિષ ગાંડો–પાગલ બની ગયો. આજકાલની બહેરામપુરના પાગલખાનામાં તે છે, એમ સંભળાય છે. *

મૃત્યુની ગોદમાં બેઠા હોવા છતાં, ફાંસીને માંચડે લટકતાં પહેલાં મનોરંજન અને નીરેન્દ્રે જે છેલ્લો પત્ર કલકત્તા મોકલ્યો હતો, તે વાંચતાં કોનાં રૂંવેરૂંવે ખડાં ન થાય! તેમણે લખ્યું હતું:—

"ચિત્તપ્રિય અને યતીનબાબુ ચાલ્યા ગયા. અમે પણ હવે જઈએ છીએ. આશા છે કે તમે લોકો પહેલાંની જેમ કાર્ય જારી રાખશો. ઇશ્વર તમને સફળતા આપો. આજે અમારા જીવનની વિજયાદશમી છે. જેઓ ચાલ્યા ગયા છે, તેમને પાછા લાવી શકાય એમ નથીજ. પરંતુ જ્યોતિષની મુક્તિને માટે શું કરવું જોઇએ, તેનો તેના દેશબંધુઓ નિશ્ચય કરી લે."

આ ચિઠ્ઠીની સાથે બીજી એક ચિઠ્ઠીનો પ્રસંગ યાદ આવે છે. જૈનધર્મના અનુયાયી હોવા છતાં બે જુવાનોએ કર્તવ્યને ખાતર–દેશને ખાતર હિંસાત્મક બળવો જગાડવાનો માર્ગ પકડયો હતો. નિમેઝ°ના મહન્તનું ખૂન કરવાના આરોપસર જ્યારે તેમને ફાંસીના કેદીની કોટડીમાં પુરવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે તેમણે પોતાના સાથીઓને જે પત્ર લ-

* પછીથી ત્યાંજ તેનું અવસાન થયું છે. એ સમાચાર ફોરવર્ડમાં આવ્યા હતા! ° એ ખૂન ઇ. સ. ૧૯૧૩માં થયું. જુઓ રાઉલાટરિપોર્ટ.

ખ્યો હતો તેનો સાર ઘણે ભાગે આ પ્રમાણે હતો–"ભાઇ, મરવાથી ડરવું નહિ. ડરવાથી જીવનનું કોઈ કાર્ય સાધી શકાતું નથી. ઈશ્વર આપણને જે સ્થિતિમાં રાખે, તે સ્થિતિમાં સંતોષપૂર્વક રહી આપણે આપણું કર્તવ્ય બજાવવું જોઇએ." આ બે યુવાનોમાં એકનું નામ મોતીચંદ અને બીજાનું નામ માણેકચંદ ઉર્ફે જયચંદ હતું.

આ સૌ બળવા–વીરોના મનનો ઝણઝણાટ ત્યાગ અને સંન્યાસની ઉચ્ચ ભાવનાઓને આભારી હતો. એમ જોઇએ તો પ્રતિસ્પર્ધી અંગ્રેજ અમલદારોએ પણ ઘણી વખત તેમના ત્યાગનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે. તે વખતના છુપી પોલીસ ખાતાના વડા અને હાલના કલકત્તાના પોલીસ કમિશ્નર શ્રી. ટેગાર્ટે પરલોકવાસી બેરીસ્ટર જે. એન. રાયને યતીન્દ્રનાથના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યાનું કહેવાય છેઃ મારે મારૂં કર્તવ્ય બજાવવું પડેલું; છતાં મારા દિલમાં તેને માટે ઘણુંજ માન છે. બંગાળાનો તે એકલો બળવા–વીર હતો, જે ખુલ્લી લડાઈમાં લડતો લડતો મરણ પામ્યો. ટેગાર્ટ સાહેબે આ ઉદ્‌ગાર કાઢયા પછી ઘણા બંગાળીઓએ ખુલ્લી લડાઇમાં પોતાના જીવનને હોમ્યાં છે, એનો પણ આછો પરિચય વાંચકોને હું આપું છું.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ના સપ્ટેમ્બરની તા૦ ૯ મીને રોજ યતીનબાબુ અને તેમના સાથીઓએ ખુલ્લી લઢાઇમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. પરન્તુ ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૧૮ સુધી બળ-

વા–વીરોના અસ્તિત્વનો આવી રીતે વિશેષ રૂપમાં આપણને પરિચય મળી આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૧૬ની આખરે બળવા–વીરોના સકંજામાંથી બે ત્રણ વાર આબાદ રીતે છટકી ગયેલ છૂપી પોલીસ ખાતાના ડેપ્યુટી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વસંત કુમાર બળવા–વીરોના હાથે યમલોકમાં પહોંચી ગયા. ઈ.સ. ૧૯૧૭માં ગૌહતીમાં બળવા–વીરોની પોલીસ સાથે ઝપાઝપી થઇ અને ઇ. સ. ૧૯૧૮માં ફરી ઢાકા આગળ પોલીસ અને બળવા–વીરોની સશસ્ત્ર લઢાઈ થઇ, તેમાં કેવળ બે બળવા-વીરો જીવતા બચી શકયા. પબનામાં પણ એક સાધારણ લઢાઇ થઇ. આ ઉપરાન્ત સ્થળે સ્થળે ખૂન અને ચોરીની બૂમો તો ચાલુજ હતી. આ સૌ શસ્ત્રધારી બળવા–વીરોનો હું અહિં થોડો પરિચય આપું છું. બિહારમાં બળવાની ભાવનાનો પ્રચાર કરવા માટે વીરભૂમના નલિની બાકચિને ઇ. સ. ૧૯૧૬માં બળવા-મંડળ તરફથી ભાગલપુરની કોલેજમાં ભણવા મોકલવામાં આવ્યો. થોડા દિવસમાં તો આ બંગાલી તરૂણ પર પોલીસની નજર પડી. તેથી નલિની ભણવાનું છોડી કોઇ સ્થળે ચાલ્યો ગયો. નલિની છાત્રવૃત્તિ મેળવતો એક હોંશિયાર વિદ્યાર્થી હતો. તે એકદમ સાધારણ બિહારીનો સ્વાંગ ધારણ કરી બિહારનાં ગામડામાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો. થોડા દિવસ પછી ફરીથી તેના પર પોલીસની નજર પડી. તેથી તે ઈ. સ. ૧૯૧૭માં બંગાળામાં આવ્યો. આ વખતે બંગાળામાં પોલીસ તરફથી અનેક પ્રકારનો જુલમ થતો હતો. ધરપકડ, નજરકેદ, કાળા-

પાણી વગેરે ભયંકર જુલમોથી સૌ ત્રાસી ગયા હતા. આ કારણને લઇને બળવા–વીરો માટે બંગાળામાં રહેવું સુરક્ષિત નહોતું; તેથી બળવા–મંડળે સારા સારા કાર્યકર્તાઓને સુરક્ષિત સેના રૂપે આસામમાં ગુપ્ત રીતે રાખવા એવું ઠરાવ્યું. આના પરિણામે નલિની બાકચી, નલિની ઘોષ,નરેન બેનરજી વગેરે લોકોએ ગૌહતીમાં આવીને આશ્રય લીધો. સૂતી વખતે તેમની પથારી હેઠળ ભરેલી બંદુકો રહેતી અને દરેક જણ બે બે કલાક સુધી પહેરો ભરતો. કોઈ પકડાયેલા બળવા–વીર પાસેથી બળવાવીરોનો પત્તો મેળવી કલકત્તાની પોલીસે ગૌહતીમાં આવી તેમના મકાનને ઈ. સ. ૧૯૧૭ના જાન્યુઆરીમાં ઘેરો ઘાલ્યો. પોલીસને જોતાં પહેરો ભરનાર વીરે ચુપકીથી સૌને જગાડી દીધા. સૌએ રિવોલ્વર હાથમાં લઇ બહાર આવી પોલીસ પર ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવવા માંડયો. આમ એકાએક હુમલો થવાથી પોલીસ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ અને બળવા--વીરો પહાડ તરફ નાસી ગયા. પરન્તુ બે એક કલાકમાં તો અસંખ્ય હથીઆરબંધ પોલીસે પહાડને ઘેરો ઘાલી તેમની શોધ કરવા માંડી. છેવટે બંને બાજુઓથી ગોળીઓ છૂટી. ઘણા ઘાયલ થયા અને બળવા–વીરોની હાર થતાં તેઓ પકડાઈ ગયા. ફક્ત બે જણ પોલીસના સકંજામાંથી આબાદ રીતે છટકી ગયા. આ બેમાં એક નલિની પણ હતો. છ દિવસ સુધી લાગલાગટ પગની મુસાફરી કરી પહાડ બહાર નીકળતાં તે લામડીંગ સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો. તેની આ પર્વત–યાત્રાનાં

કષ્ટો ઘણાં ભયંકર હતાં. ખાધા પીધા વિના રાત દિવસ ચાલવું, પોલીસની નજર અવારનવાર ચૂકવવી, કોઈ વખત ઝાડ પર ચઢી જવું તો કોઇ વાર ખાડીઓ તરવી—આ બધી મુશ્કેલીઓનો હેવાલ ઘણોજ હૃદયભેદક છે. એક વખત ભૂખેથાકે નલિની ધીમે ધીમે પર્વતમાં ચાલતો હતો. તેવામાં તેના માથા અને પીઠ પર આંધળી આકરણુ (પાટલા ઘો) વળગી પડી. ગમે તેટલા યત્નો કર્યા છતાં તે શરીરથી અળગી ન થઇ તે નજ થઇ. છેવટે તેનું ઝેર ચઢતાં નલિની બેહોશ બની ગયો. ગમે તેમ પણ આ રીતે મોતની સાથે અનેક વાર કુસ્તી કર્યા બાદ નલિની પહાડમાંથી બહાર આવી શકયો. આસામમાં વધારે વખત રહેવું સુરક્ષિત ન હોવાથી તે બંગાળા તરફ આવવા નીકળ્યો. હાવરા સ્ટેશને ઉતરી જેમને જેમને મળવાની તેણે આશા રાખી હતી, તે કોઈ નજર આગળ દેખાયું નહિ. પાસે એક રિવોલ્વર હતી. તે કયાં જાય? પંદર દિવસ થયાં તેણે બિલકુલ ખાધું પીધું ન હતું. ઉંઘ તો મળેજ કયાંથી? શરીર સુકાઈ ગયું હતું અને આખા શરીરમાં ઝેરની વેદના થતી હતી. હાવરામાં નલિની આ બધાં કારણે ઘણોજ અશકત–માંદો બની ગયો. વિશ્રાન્તિનો કોઇ માર્ગ ન જોતાં તે છેવટે કિલ્લા નજીકના એક ઝાડની છાંય તળે સૂઈ ગયો. મુડદાની માફક તે રાત દિવસ ત્યાંજ પડી રહ્યો. પરન્તુ દૈવયોગે બીજે દિવસે એક ઓળખીતા બળવા–વીરના જોવામાં આવ્યો. આ વખતે નલિનીના આખા શરીરમાં શીતળાનાં ચિહ્ન જણાતાં

હતાં. કલકત્તાના બળવા–વીરોની સ્થિતિ આ વેળા ઘણી દયાજનક હતી. અને તેમાંના ઘણાખરા તો પકડાઈ ચૂક્યા પણ હતા. કોઇની પાસે એક કોડી પણ રહી નહોતી. જે બે ચાર જણા પકડાયા વિના રહી ગયા હતા, તે પણ આ કારણે આગતેમ નિરાશ બની ફરતા હતા. કલકત્તાની એક નાની કોટડીમાં નલિનીને રાખવામાં આવ્યો. તેનું મ્હોં અને આંખ ઢંકાઇ ગયાં હતાં અને વાચા થંભી ગઇ હતી. ત્રણ દિવસ સુધી તેનાથી વાત પણ થઇ શકી નહિ આ રીતે પાસે પૈસા નહિ હોવાથી કોઇ પણ જાતની દવા કર્યા વિના તેના દિવસો વ્યતીત થતા ગયા. એજ મકાનમાં બીજો એક બળવા–વીર પણ છૂપે વિષે રહેતો હતો. મડદાની પાછળ કરવી પડતી વિધિ કેવી રીતે થઇ શકશે, એ પણ એમની મુશ્કેલી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં બળવા–વીરોની આવી દયાજનક સ્થિતિ થઇ ગઇ હતી. પરન્તુ નલિની આથી પણ ડર્યો નહિ. જરા ઠીક થતાં તે બળવા–પ્રચારના બુઝાતા દીવાને જળતો રાખવા ઢાકા આવ્યો. નલિની અને તારિણી મઝૂમદાર બંને એકજ મકાનમાં રહેતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૮ ના જુનની તા૦ ૧૫મીના સવારે પોલીસે ફરીથી આવી નલિનીના મકાનને ઘેરો ઘાલ્યો. બંને બાજુઓથી ગોળીઓ ચાલી. તારિણીના શરીરમાં ઘણી ગોળીઓ વાગતાં તે મુડદું બની નીચે પડયો! નલિનીએ ગોળીઓ ખાધા છતાં નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરન્તુ ફરીથી બંદૂકની ગોળી વાગતાં તે મરણતોલ ઘાયલ થઇને ભોંય પર પડયો!

આમ નલિની ઘાયલ દશામાં ઇસ્પીતાલમાં પડયો છે-પોલીસ નામઠામ લેવાની ધમાલમાં છે ને છેલ્લો મૃત્યુ વેળાનો એકરાર એ માંગે છે. મૃત્યુને બિછાને પડેલો ઘાયલ બળવા-વીર પાર વિનાની પીડા સહેતો ખમતો સ્વર્ગને પંથે પડવાની વાટડી જોઇ રહ્યો છે.

એવે કાળે સામાન્ય વ્યક્તિ પોત નથી છુપાવી શકતી. એને થયા વિના નથી રહેતું કે મારાં કામને દેશવાસીઓ બરાબર જાણે-પીછે તો સારૂં. જેને કાજે એ મરે છે તેઓ જાણે કે કેવી રીતે એણે અન્યને કાજે પ્રાણ આપ્યો. સામાન્ય માનવી એવી ઇચ્છાની ઉપરવટ ભાગ્યેજ થઇ શકે. પણ બળવાવીરો એવી સામાન્ય તૃષ્ણાથી પર રહ્યા છે. સાચું શિક્ષણ ને સાચી સાધના—આત્મગોપનનું આવું સામર્થ્ય એ બે વિના શકય નથી. મરતી વેળા પણ મને સૌ પિછાને એવી એને ઇચ્છા નથી. મને સૌ ઓળખે--મારી કિંમત સૌ આંકે એવી એને તમન્ના નથી. એને કોઇ સંદેશો * આપવાનો નથી. Unwept, Unhonoured, Unsung એ પરલોકે પરવરવા ઇચ્છે છે.--સ્વજનના આંસુની, દેશજનોની પૂજાની-કવિનાં કીર્તિગીતોની કશાની એને તમન્ના નથી. એ કારણસર મૃત્યુશય્યા પર પડેલો એ વિપ્લવવીર ક્ષીણ સાદે બોલ્યોઃ Don't disturb please, let me die peacefully.

* અહિં અસહકારના દિવસો યાદ આવે છે, જ્યારે નાના મોટા બધાજ આગેવાનો ૪ દહાડા જેલ જાય એટલામાં યે લાંબા લાંબા સંદેશા છાપામાં મોકલવાની પોતાની ફરજ સમજતા !

મને ખલેલ ન કરો--મને શાંતિથી મરવા દો.

પોલિસે અનેક રીતે એની પાસેથી માહિતી કઢાવવાને પ્રયાસ કર્યો. પૂછ્યું: તારૂં નામ શું? તારૂં ઘર કયાં? પણ એનો તો એકનો એકજ જવાબ હતો: મને ખલેલ ન કરો, શાંતિથી મરવા દો.

આ પ્રમાણે મૃત્યુને જે મહિમામય બનાવી શકે છે, આવું આત્મગોપન કરવાનું જે સમજે છે--એની કહાણી પર દેશજનોએ કદિ પણ ગંભીર રીતે વિચાર કરી જોયો છે? જીંદગીની સઘળી આશાઅભિલાષા એ જવાનોની અધુરી રહી ને દુનિયામાં એમનું નામ કે નિશાન કંઈ ન રહ્યું. આબરૂ--પ્રતિષ્ઠાની રતિભાર પણ કામના એમણે ન રાખી. મૃત્યુને દરવાજે પહોંચી જઈ, જ્યાં કોઈ વાતો ખુલ્લી થઈ જવાનો ડર નથી ત્યાં પણ ખ્યાતિનો ઈન્કાર કરી, એ શાંતિથી મરે છે. પોતાના અંતરાત્મા શિવાય કોઇને સંતુષ્ઠ કરવાની એને ઇચ્છા નથી. કોઇની પાસે કશી પણ આશા રાખ્યા વિના શાંતિથી એ મરવા ઇચ્છે છે. 'દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુ એને જોઇતી નથી--એને ફક્ત આપવુંજ છે, લેવું કંઈ નથી.

આવા આ બળવાવીરોને કહો શા નામે સંબોધવા? જાણે એ પાગલ હતા, જાણે એ અણસમજુ, અજ્ઞાત બાલક હતા! આપણા આ અભાગી દેશના વિદ્વાન ને સમજુ નેતાઓ અને રાજનીતિવિશારદ હોંશિયાર પંડિતો તો એમને એજ શબ્દો વડે સંબોધે છે!

આ બધા બળવાવાદીઓનો સૌથી મોટો ગુન્હો એકજ જણાય છે ને તે એ કે તેઓ પોતાનું ધાર્યું પાર પાડવામાં સફળ ન નીવડ્યા! મહિનાઓ ને વરસો સુધી અથાક પરિશ્રમ કર્યા પછી પણ નિષ્ફળતા એજ તેમની પ્રાપ્તિ રહી. જેનું છેલ્લું પરિણામ માત્ર નિષ્ફળતાજ હોય એ રસ્તો ખોટો—જૂઠો તો ન હોય? એ નિષ્ફળતાનીયે કંઈ કિંમત છે ખરી? હિંદના વિદ્વાન આગેવાનો ને ચાલાક ટીકાકારો આ જાતના સવાલો પૂછયાજ કરે છે.

નિષ્ફળતા, નિષ્ફળતા!—એ એકજ બાજુ તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે. પણ એ નિષ્ફળતાની આડેજ જગતની શ્રેષ્ઠ સંપત્તિ કેવી રીતે છૂપાયલી રહે છે, નિષ્ફળતાઓને પરિણામેજ શક્તિનો સંચાર થયાથી એક દિવસ એમાંથીજ સફળતા આવી કેમ ખડી થઇ જાય છે, નિષ્ફળતા અને પરાજયના વિષાદ—ગાળામાં આ બધી વાતોની સમજ આપણામાંના ઘણાકને નથી પડતી. બધીજ પ્રજાઓમાં, ને બધે જમાને ડાહ્યા ને સમજુ લોકો બળવાવાદીઓની મશ્કરી કરે છે ને તેમના પર લાંછનનું આરોપણ કરે છે. કારણ કે સર્વ દેશમાં બળવાવાદીઓની શરૂની મહેનત નિષ્ફળ ગઈ છે. સમાજના ડાહ્યા ને સમજુ લોકો એ નિષ્ફળતાના ધોરણ પરજ બધી વાતનો વિચાર કરે છે. એ નિયમ પ્રમાણે, હિન્દના બળવાવાદીઓ પણ ડાહ્યા ને સમજુ માણસોના મત મુજબ અવળપંથી છે. અને ટીકાકારોમાંના જે સૌથી હોંશિયાર છે તે તો વળી એમને ઇડીયટ—બુડથલનો ખિતાબ નવા-

જવામાં પણ ખંચકાતા નથી. મોડર્ન રીવ્યુ જેવા માસિકના વિચક્ષણ તંત્રીએ બળવાવીરો સંબંધે લખતાં જણાવેલું કે હિંદમાં થોડા માણસો હથિયારબંધ બળવાવાદીઓ હોય તો હિંદીઓએ ખરેખર પોતાની બુદ્ધિ–સમજ પર શંકા લઈ જવા જેવું છે.

બળવાવાદીઓ અને ટીકાકારોમાં ભેદ એ છે કે બળવા વીરોને પોતાના આદર્શો પર અતૂટ શ્રદ્ધા છે ને તેથી તેમણે અદ્ભુત નિષ્ઠાથી પોતાના આદર્શ પ્રમાણે રચેલું જીવન વીતાડયું છે. ને ટીકાકારસાહેબોએ આરામખુરશી પર બેસીને ટીકાઓ કર્યા કરવાની કળાનેજ પોતાનો ધંધો બનાવી દીધો છે. કેટલાક તો પોતાનું પેટીઉં પણ એમાંથીજ કાઢે છે. ગુજરાન કમાવા માટે ઘણી બાબતોની ગણતરી કરી કરીને ચાલવું પડે છે. પણ આવી રીતની ગણતરીબા-જીમાં સત્યની મર્યાદાઓ હંમેશ અતૂટ રહે એ સંભવિત નથી. એ શિવાય બીજો પણ એક ભેદ એ બંને વચ્ચે છે. ટીકાકારોનો જે ‘અભિપ્રાય’ હોય છે તે અભિપ્રાયથી આગળ નથી જતો--બળવાવીરો એમાં શ્રદ્ધા મૂકી તેને સક્રિય બનાવે છે. અભિપ્રાય સફળતાના મોહની ઉપરવટ નથી થઈ શકતો. તે હંમેશ ફળની આશા રાખે છે પણ જેઓ ઇતિહાસને ઘડે છે તેઓ એવા અભિપ્રાય કે એવી સફળતાની પરવા નથી કરતા--તેઓ નિષ્ઠાવાન અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ હોય છે. નિ-ષ્ફળતા એમની શ્રદ્ધાનો પાયો નીચે નથી ઉતારી શકતી તેથી ઇતિહાસમાં તેઓ અમર બને છે. આથીજ શ્રદ્ધાપૂર્ણ

માનવોજ જગતમાં કંઇક ને કંઇક ચિરંજીવ કાર્ય કરવા
શકિતમાન બને છે.

હિંદના બળવાવાદીઓ પણ એવા શ્રદ્ધાભર્યાજ હતા
એમને વિષેજ બેરીસ્ટર નોરટન સાહેબે એકવાર કહેલું: આ
બધા બળવાવાદીઓ પોતાનું ધાર્યું પાર પાડી ન શકય
તેથી આજે તેઓ સરકારના ગુન્હેગાર છે. તેઓ ધાર્યું કરી
શકત તો આજ દુનિયામાં તેઓ સ્વદેશભકત ને વી
સાધકો તરીકે પૂજાત !

હિન્દના બળવાવાદીઓએ જે રસ્તો પકડેલો એ રસ્ત
હિન્દની મુકિત થાય કે નહિ એ વાત તો કોણજ કહી
શકે? કદાચ તેઓ અવળે માર્ગે પણ ચઢયા હોય! પણ
એમની સાથે મતભેદ હોય તેથી કંઈ એમને ખુડથલ કહેવ
એ યોગ્ય નથી. દુનિયાની સુધરેલી પ્રજાઓમાં હિન્દીઓન
માન ઇજ્જતનું સંરક્ષણ આ બળવાવીરો દ્વારાજ વધારે થયુ
છે કે પેલા વિરોધી ટીકાકારોની જુકિતભરી વાતો વડે એ
તો કોણ જાણે! તોયે એટલી વાત તો હું જાણું છું કે ગય
૬૦ વરસ સુધી રૂશિયાના બળવાવીરોના બધા પ્રયાર
નિષ્ફળજ નીવડેલા; ને પ્રબળ પ્રતાપી આસ્ટ્રીયાની રાજ
સત્તા સામે ઇટાલીના મુઠ્ઠીભર બળવાવીરોએ પહેલવહેલ
માથું ઉઠાવેલું, ત્યાં સુધી આ બંને દેશના બળવા
વીરોને એવી મશ્કરી ને ગાળોજ સાંભળવી પડેલી. ૬૦ વર
સના અથાક પરિશ્રમ પછી અનેક મુશ્કેલીઓ અને નિષ્ફળત
ઓ વેઠી આખા જગતના હાંસીવિરોધ સહીને આજે

રૂશિયાના બળવાવીરોની આશા સફળતાની આણિ પર છે. લગભગ ૪૦ વરસની કટાકટી પછી, કેટલા ત્યાગ, કેટલાં સંકટ, કેટલી અશાંતિ વેઠયા પછી ઇટાલિએ સ્વતંત્રતા મેળવી હતી. પણ આ મુકિતપંથના પહેલા જાત્રાળુઓને પોતાના નિષ્ફળ પ્રયાસો માટે કેટકેટલી નિન્દા સહેવી પડેલી! આ પ્રસંગે આઇરીશ વીરના વચનો યાદ આવે છે: “કોઇ આદમી તમને એમ કહે કે હથિયારબંધ સામનો—પછી ભલેને દશજ માણુસો તે કરતા હોય ને તેમની પાસે હથિઆરમાં ફકત પથરાજ હોય—એવો સામનો કાચો, મુરખાઇભિર્યો કે ભયજનક છે તો તે આદમીના મ્હોં પર થુંકવામાં કંઇ ખોટું નથી. કેમકે કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ પ્રકારના સામનાનો આરંભ કરવાનો હોય તો તે આરંભ તો કાચો અધુરો ને ભયજનકજ રહેવાનોજ ને રહેવો જોઇએ, એ વાત ધ્યાનમાં લેવાની અને યાદ રાખવા જેવી છે.”

મેં મારી શક્તિ મુજબ આ બળવાવીરોનો ટુંકો પણ સીલસીલાબંધ ઇતિહાસ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ ઇતિહાસનો આત્મા તો નિર્ણય—જજમેન્ટ હોય છે. ને એવા નિર્ણય વિનાનો ઇતિહાસ કેવળ બનાવોના માળખા સમાન છે. આથી વખતોવખત બનાવો છોડી મેં બીજી વાતો પણ અંદર ભેળવી દીધી છે. ને મેં બળવાવાદીઓના જે વખાણ કર્યા છે તે પરથી કોઈ એમ ન સમજે કે હું બળવાનો પ્રચાર કરૂં છું. હું કહેવા ઇચ્છું છું કે એમની સાથે મતભેદ હોવા છતાં પણ એમના ચરિત્રબળને અવગ-

ણવાનું મારાથી નજ બને. કોઈની સાથે મતભેદ હોય તેથી કંઈ તેના તરફ તિરસ્કાર ન બતાવાય, તેમ તેના પર ગાળ-ગલોચ ન વરસાવાય. અને આ બળવાવીરોના ચારિત્ર્યની તો તેમના વિરોધી ઈંગ્રેજ અમલદારોએ પણ ભરપટ્ટે પ્રશંસા કરી છે. તેથી કંઈ એ અમલદારો ખરેખર બળવાવાદી નથી બની ગયા!

ઇતિહાસ લખવા બેઠો છું તેથી તો હિન્દીઓ એ હિન્દી બળવાવીરોને કેવી નજરે ભાળતા હતા, શા માટે એવી નજરે ભાળતા ને કયા દૃષ્ટિકોણથી જોવું ઉચિત છે એ બધી વાતોની પણ મેં ચર્ચા કરી છે. બળવાવીરોએ ખરેખરં પાગલામી દર્શાવી કે કેમ એ હું નથી જાણતો પણ મને એમના પાગલપણાની વાત સાંભળી રવિબાબુની એક કવિતાની થોડી લીટી યદ આવે છે:

> કોન આલોતે પ્રાણેર પ્રદીપ
> જ્વાલિયે તુમિ ધરાય આસો
> સાધક ઓ ગો પ્રેમિક ઓ ગો
> પાગલ ઓ ગો ધરાય આસો

હે સાધક, હે પ્રેમિક, હે પાગલ, તું આ ભૂમિ પર આવે છે—કઇ જ્યોતિથી પ્રાણનો પ્રદીપ બાળીને તું આ ભૂમિ પર આવે છે?

(૧૪)

બળવાના પ્રયાસ નિષ્ફળ કેમ ગયા?

હિંદના બળવાવીરોના બધા પ્રયાસ ફોગટ કેમ ગયા એ સમજવા માટે તેઓ શું માંગતા હતા તે સમજવું ખાસ જરૂરનું છે. એમનો હેતુ બરાબર સમજ્યા વિના તેઓ કેટલે અંશે નિષ્ફળ થયા અને કેટલે અંશે સફળ થયા અને વળી એના કારણ શાં, એ નહિ સમજાય. તેથી પહેલાં એમના હેતુઓની તપાસ કરવી જરૂરની છે.

હિંદી બળવાવાદીઓના ઉદ્દેશો વિષે એટલું બધું કહેવાનું છે કે આ સ્થળે એ બધું સમાઇ જાય એ સંભવતું નથી. કેમકે તે માટે તો એમની ઉત્પત્તિથી માંડીને તેમનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ પણ પૂરેપૂરો જોવો જરૂરનો છે અને એ ચર્ચા એટલી મોટી થઇ પડે કે ચાલુ વિષયથી દૂર પણ નીકળી જવાય. એથી એને માટે બીજો કોઇ અવકાશ શોધવો પડશે. અત્યારે તો જેટલી ચર્ચા ખાસ અનિવાર્ય લાગે છે એટલીજ કરૂં છું.

હિંદી બળવામંડળોમાં ગમે એટલા મતભેદ ભલેને હોય, હિંદની સ્વતંત્રતા તો મેળવવાનીજ છે એ વિષે તેઓ સર્વ પૂરેપૂરા સંમત હતા. એટલે કે હિંદ શિવાય બીજી કોઇ પણ પ્રજા હિંદના હિતાહિત વિષે નિર્ણયકર્તા બની હિંદના

કલ્યાણના પ્રશ્નોમાં માથું ન મારે; હિંદમાં કેવું રાજતંત્ર હોવું જોઇયે તે વિષે હિંદીઓજ નિર્ણય કરે; હિંદનો સામાજીક આદર્શ કેવો હોય, હિંદના સંસારી સવાલોના કોયડા કેમ ઉકેલવા, પરપ્રજાઓ સાથે હિન્દે કેવો સંબંધ બાંધવો, હિંદનો વેપાર કેવી રીતે ચલાવવાથી હિંદ અને દુનિયાનું કલ્યાણ થાય વગેરે વગેરે સર્વ બાબતોની લગામ હિંદીઓ શિવાય કોઇના હાથમાં ન રહેવી જોઇએ. એજ માત્ર આ બળવાવીરોની આકાંક્ષા! હિંદની આ સ્વતંત્રતા, બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં રહેવાથી બરાબર સુરક્ષિત નહિ રહી શકે એ વાત, જેમ બાળક પોતાનાં માબાપને ખાતરીથી ઓળખી શકે છે તેમ બળવાવીરો સારી પેઠે જાણતા હતા. આથી એમના બધા પ્રયત્નોના મૂળમાં મુદ્દો એ હતો કે હિંદને એવો બળવાન બનાવવો જોઇયે કે જેથી એ જગતની બધી પ્રજાઓથી સર્વાંશે સ્વતંત્ર રહી શકે. 'જગતની બધી પ્રજા' એટલે એમાં ઇંગ્રેજ પણ આવીજ જાય. ને ઇંગ્રેજો સાથેના ઝગડાથી તો આખી પ્રવૃત્તિનો આરંભજ થાય છે કેમકે ઇંગ્રેજોજ દેખીતી રીતે અત્યારે હિંદની બધી લગામ હાથમાં રાખી રહ્યા છે.

અને એ સૌ સમજતા કે હિન્દને મુક્ત કરવાનો સૌથી મુખ્ય ઉપાય હિંદની સૂતેલી ક્ષાત્રશક્તિને જગાડવાનો છે. આ ક્ષાત્રશક્તિના આદર્શનેજ પોતાનો મુખ્ય આદર્શ બનાવી આ બળવાવીરોએ પોતાનું સર્વ કાર્યતંત્ર ગોઠવ્યું હતું. ગાંધીજી હિંદના રાષ્ટ્રક્ષેત્રમાં આવ્યા તેના ઘણા વખત

પૂર્વે આ બળવાવાદીઓમાં ક્ષત્રિયત્વના અને બ્રાહ્મણના આ-દર્શ વિષે ઘણી ઘણી ચર્ચાઓ અને વિવાદો ચાલ્યા હતા. એ વિષે લાંબી ચર્ચા અહિં કરવી ઠીક નથી. ને તક મળે તો બીજે કોઈ સ્થળે તે કરવા ધારૂં છું. તોયે બે ચાર શબ્દો લખીશ.

ખરી વાત તો એ છે કે ક્ષાત્ર આદર્શ ને બ્રાહ્મણ--આદર્શમાં કશો ભેદ નથી. કેમકે બંનેની અંતિમ સ્થિતિ તો એકજ છે. ક્ષાત્રધર્મી પુરૂષ સાચા જ્ઞાન અનુસાર પોતાનું જીવન રચે અને બ્રાહ્મણધર્મી પણ તેમજ કરે તો બંનેમાં ખાસ કંઇ ફેર રહેતા નથી. આ જગત બ્રહ્મનોજ પ્રકાશ છે ને તે કેટલીકવાર સગુણ તો કેટલીકવાર નિર્ગુણ સ્વ-રૂપે પ્રગટે છે. આ વિશ્વબ્રહ્માંડ પણ જે નવા નવા રૂપોમાં બદલાયા કરે છે તે એનુંજ સગુણ પ્રાગટ્ય છે. અને જે અનિર્વચનીય છે, જે વાણીમાં પ્રગટ નથી, જેને કંઇ વિશેષણ પણ નથી લાગી શકતું, એટલે કે બ્રહ્મનુંજ જે નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે—એ નિર્ગુણ અને સગુણમાં કંઇ ભેદ નથી અને એ નિર્ગુણ સગુણ બ્રહ્મ તો કેવળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-બ્રાહ્મણ અને ક્ષાત્ર આદર્શનું છેલ્લું ધ્યેય છે. આમ વેદાન્ત કે ક્ષાત્ર ધર્મમાં કંઇજ ભેદ રહેતો નથી પણ વેદાંતના આ ધર્મનો સૌ કોઈ સ્વીકાર નથી કરતા.

હિન્દના બધા સંપ્રદાયો બ્રહ્મનું સગુણ સ્વરૂપ સંભવે છે એમ નથી માનતા. તેઓ કહે છે કે ગુણાતીત બ્રહ્મનું રૂપ બદલાવાનો સંભવ નથી. એજ એક માત્ર નિત્ય વસ્તુ

છે–બીજું બધું અનિત્ય છે, એના શિવાય બીજી કોઈ વસ્તુનું સાચી રીતે તો અસ્તિત્વજ નથી; બહારથી સૌનું અસ્તિત્વ નજરે પડે છે પરંતુ તે માત્ર એક ભ્રમ છે ને એ ભ્રમ માયા કહેવાય છે. આ માયા ક્યાંથી આવી અને એનું સ્વરૂપ શું છે તે વિષે તેઓ કહે છે કે એ કહી શકાય તેમ નથી, અનિર્વચનીય છે. એટલાજ કારણુસર તેઓ સંસારને પણ અનિત્ય જણાવે છે અને તેથી સંસાર ત્યજી નિર્જન જંગલ, પહાડ, ગુફામાં જઈ સંન્યાસી રૂપે તપસ્યા કરવી ભગવદોપાસના કરવી એજ તેમનો આદર્શ બને છે. બ્રાહ્મણ વડે ચાલતા હિન્દ સમાજનો આજ સનાતન ને સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ ગણાતો આવ્યો છે એવી ઘણાકની માન્યતા છે. એ આદર્શનેજ જેઓ માનવ સમાજ રૂબરૂ રજુ કરવા ચાહે છે તેઓ બ્રાહ્મણ ધર્મના હિમાયતી ગણાય અને તેથી તેમના આદર્શને મેં એ નામે ઓળખાવ્યો છે અને ક્ષાત્ર ધર્મનો અર્થ—જે આદર્શમાં આ નિત્ય, નૂતન, પરિવર્તન, શીલ જીવ જગતને મિથ્યા માની ઉડાવી દેવામાં નથી આવતું જે આદર્શમાં આ જગતને નિર્ગુણ બ્રહ્મ સાથે એકાકારજ માનવામાં આવે છે, જે આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે દુનિયાને અવગણવાની કે એનો ત્યાગ કરવાની જરુર રહેતી નથી, દુનિયાનાં સુખદુઃખ, ઇષ્ટાનિષ્ટ, હિંસા અહિંસા, રાગ દ્વેષ ને સરખાં સમજી, એ ભીષણ જાદવાસ્થળીની મધ્યમાંજ રહી બ્રહ્મજ જીવજગત બન્યું છે અને જીવ જગતમાંનું સાચું ખોટું બધું એનુંજ સ્વરુપ છે એ સત્યનો પરચો મેળવવા

માટે દુન્યવી કામોમાં લિપ્ત રહી કર્મયોગને પંથે સાધના કરવી એવો આદર્શ—એમ હું કરવા ઇચ્છું છું. એનેજ હું ક્ષાત્ર ધર્મ કહી સંબોધું છું. આ બંને આદર્શોમાં ચોકખો તફાવત દેખાય છે. એકનો આદર્શ શંકર, બીજાના ઋષિ જનક. એકના બુદ્ધ–બીજાના કૃષ્ણ, એકના આદર્શ શ્રી ચૈતન્ય બીજાના ગુરુ ગોવિન્દ. એક આદર્શમાં દુનિયાને અવગણવાની છે, બીજા આદર્શમાં દુનિયાને નવે નવે સ્વરૂપે ઘડવાની છે, યુગે યુગે ઉદ્દામ પ્રેરણાઓ વડે એને તોડી ફોડી નવી ને નવી રીતે શણગારવાની છે. કોઈવાર જ્ઞાનનાં અજવાળાં દુનિયામાં ફેલાવી, કોઈવાર તલ્વાર વડે લોહીની રેલ રેલાવી, કોઈવાર પ્રેમના પ્રવાહમાં ધરતીને ભિંજાવી, દુનિયાના સૌંદર્યને અદ્ભુત કારીગરી અને વિવિધ રંગોથી રંગી, શણગારી અજવાળી તેને વિસ્મયકર બનાવવાનું છે.

આવા આદર્શોનું આ જોડકું કેવળ વાકચાતુરી અથવા જીભાજોરીનુંજ જોડકું નહોતું. અમારા મંડળમાં જેમણે જે આદર્શને સાચો માન્યો તેમણે તેનીજ પાછળ આખું જીવન ગુજાર્યું. એ પ્રમાણે કેટલાઓએ સ્વપરિવારની કે રાજતંત્ર તરફની પાર વિનાની યાતનાઓ ભોગવી, જીવનના ભોગવિલાસને તુચ્છ સમજી આફતમાં ને વિપદમાંજ જીવન વીતાડી દીધું. ગમે તેમ, બળવાવાદીઓએ આજના જમાનામાં ક્ષાત્ર આદર્શનેજ ઉંચું આસન દીધેલું. અને એ ક્ષાત્ર આદર્શનોજ હિંદની જનતામાં પ્રચાર કરવાને માટે તેઓ મહેનત કરતા રહ્યા.

ને 'હિંદ'નો અર્થ બળવાવાદીઓ 'હિંદની ગરીબમાં

ગરીબ પ્રજા' કરતા. પણુ તેઓ એ ન સમજી શકયા કે કેવી રીતે આ સામાન્યમાં સામાન્ય અને ગરીબ પ્રજા પોતાની ઇચ્છા અભિલાષાઓને પ્રગટ કરી શકે. કેવી રીતે આ વિશાળ જન સમુદાયની ઇચ્છાઓ બરાબર જળવાય, દેશના ગરીબ ને માલદારોમાં, જમીનદારો અને તેમની રૈયતની વચ્ચે, મીલ માલિકો અને કુલીમજુરો વચ્ચે, દેશી અને વિદેશી વેપારીઓ વચ્ચે જે જાતજાતના વિરુદ્ધ સ્વાર્થની આળપંપાળ ઉભી થઇ છે, અને એ સામસામા સ્વાર્થોની લઢવાડ વડે દુનિયામાં જે અનેક તરેહવાર અશાંતિ, અણુસરખાપણું વિષમતાઓ ઉભાં થયાં છે, અનેક પ્રકારના જુલમો પીડાઓ ને ખૂનરેજીઓ ઉદ્ભવી છે, એ બધાંનો મેળ કેમ બેસાડી શકાય અને સાચા બળવાવાદી બ.યા પછી દુનિયાના ચાલુ ઘડતરને તોડી ફોડી નવી રચના કેમ કરવી એ બધું તેઓ ન સમજેલા. અને આ બધા કોયડાઓ વિચારીને હિંદની પ્રજાનું ભાવી ઘડતર કયે પ્રકારે હોવું જોઇએ એ બાબત પર પણુ તેમણે ખાસ ગંભીર વિચાર ન કરેલો. તોયે મોટા ભાગનો મત એવો ખરો કે હિંદનું ભાવી રાજતંત્ર પ્રજાતંત્રજ હોવું ઘટે.

એ ગણુતરીમાં ઘણાખરા બળવાવાદીઓ રાજાઓ માટે કશું સ્થાન ન રાખતા. 'ઘણાખરા' એવું પણુ માનનારા હતા કે હિંદનો પોતાને સ્વતંત્ર મનાવનારો કોઈ રાજા હિન્દના સ્વતંત્રતાના યજ્ઞમાં તન મન ધન કુરબાન કરે તો એને હિન્દનું રાજ્યાસન આપી શકાય ને એવા સંજોગમાં હિંદનું 'રાજતંત્ર વિલાયતને ધોરણે રચવું.' મહારાષ્ટ્રમાંની 'અભિનવ

ભારત' નામની ગુપ્ત મંડળી તરફથી 'ભારતના રાજવીઓ, તમારો માર્ગ નક્કી કરો' નામની એક નાનકડી ચોપડીનો ગુપ્ત રુપે પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં વડોદરાના રાજા ગાયકવાડનું નામ સાફ સાફ લખીને ઉપર લખેલા વિચારને ચર્ચેલો હતો. પંજાબના શીખોમાંથી પણ ઘણાકની ઈચ્છા એવી હતી કે હિંદમાં ફરીથી ખાલસા રાજ્ય સ્થાપવું. વળી બળવાવાદીઓમાંના ઘણાખરા હિન્દુ હતા એટલે તેમનામાંથી કેટલાકના દિલમાં એવું પણ ખરૂં કે સ્વતંત્રતા એટલે હિન્દુ રાજ્યની ફરી સ્થાપના. પણ ધીમે ધીમે એ ભાવ બિલકુલ લુપ્ત થતો ગયો અને તેઓ માત્ર હિન્દુઓના સ્વાવલંબન પર નિર્ભર રહીનેજ આગળ વધતા હતા. તોયે સ્વતંત્ર ભારતમાં કોઇ એક જાતિ બીજી જાતિને પોતાના કબજામાં રાખે એવી કલ્પના તેમણે ન રાખી એટલે કે સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ હિન્દુઓજ મુખ્યત્વે કરે તો પણ સ્વતંત્ર ભારતમાં બધાજ કોમોના સરખા હક રહેવા જોઇએ–આ હતો હિન્દી બળવાવીરોનો આદર્શ.

આપણા દેશના લગભગ બધા માણસો એકે અવાજે કહેતા આવ્યા છે કે હિન્દનો બળવા પ્રયાસ તદ્દન નિષ્ફળ ગયો છે ને એ નિષ્ફળ જવાનેજ સરજાયો છે. તેઓ કહે છે કે આજના જમાનામાં વિજ્ઞાનની શોધખોળોને લીધે કોઇ પણ પ્રજા રાજસત્તા સામે લડાયક શક્તિ વડે બળવો કરી નથી શકતી. અને તેઓ વિચારે છે કે ઇંગ્રેજો જેવા શત્રુને લડાયક શકિત વડે હરાવી સ્વતંત્રતા મેળવવાનો ખ્યાલ નર્યું ગાંડપણ છે. તેથી તેઓ હિન્દના બળવાવાદીઓને ગાંડા,

મૂરખ કે છેકજ અજ્ઞાન સમજે છે. અલબત્ત, આ ટીકાકારોની આવી વાતો સાચી હોય તો તો હિંદને કપાળે કાયમનીજ ગુલામી લખાયેલી ગણાય કેમકે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવાનો બીજો કોઈ રસ્તો એ ટીકાકારો બતાવી શકયા નથી. અને આજના જમાનામાં પણ રૂશિઆ અને જર્મનીમાંના બળવામંડળોએ જબરદસ્ત રાજસ-તાઓને હરાવી દીધી છે. એ વાત માન્યા વિના પણ છૂટકોજ નથી. એટલે ચાલુ જમાનામાં પણ પ્રજાશકિત બળવાને માર્ગે તથા લડાયક સરંજામની મદદથી મજબૂત રાજસ-તાને નજ હરાવી શકે એ વાત કંઈ મનાય એવી નથી. પણ હિંદી બળવામંડળો સાથે રૂશિયન ને જર્મન બળવામંડળને સરખાવતાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં આવે છે કે એ જર્મન મંડળોને પોતાનાજ લોકો વિરૂદ્ધ ઝગડવું પડેલું. જો કોઈ પરદેશી સત્તા સાથે ઝગડવાનું હોત તો તમામ દેશજનોની સહાનુભૂતિ અને મદદ મળવાની વકી રહે. એટલે કે પરદેશી રાજસત્તા સામે બળવો ખેડવાનું આપસઆપસના યુદ્ધ—સીવીલવૉર કરતાં ઘણે અંશે સહેલું છે, ને છતાં આપણે જોઇએ છીએ કે હિન્દના પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા; જ્યારે રૂશિયાના અને જર્મન પ્રયાસ સફળ થયા. આ વાત ભલે સાચી હોય પણ એ નિષ્ફળતાના વિષયમાં તો મારે ઘણાયની સાથે મતભેદ છે. અને અહિં હું એ કારણો વિષેજ ચર્ચા કરૂં છું. હિન્દીઓએ ખરેખર બળવાને પંથે ચઢવું કે નહિ એ વિષે હું કશી ચર્ચા નથી કરતો. અત્યાર સુધી તો વિરૂદ્ધપક્ષવાળા-

ઓની વાતોનુંજ પૃથક્કરણ મેં સહેજસાજ કરી બતાવ્યું છે.

ને એક વાત વાંચક ખાસ યાદ રાખે, કે હું ભૂતકાળનીજ વાતો કરતો આવ્યો છું ને ઇતિહાસ લખતી વેળા એજ પદ્ધતિ સારી છે. તેથીજ ભવિષ્યમાં શું થશે અથવા શું થવું જોઈએ એ મારો ચર્ચાનો વિષય નથી. ગમેતેમ, હવે મૂળ વિષય પર આવીએ, ને બળવાપ્રયાસ કેમ નિષ્ફળ થયા તેનીજ વાતો કરીએ.

ઘણા માણસો કહે છે કે હજુ યોગ્ય વખત નથી આવ્યો, તેથી એ પ્રયાસ અફળ ગયો. એટલે એવો પ્રયાસ સાર્થક કરવા માટે જેવા સંજોગોની જરૂર છે તેવા હજુ હિંદમાં પગભર નથી થયા, મતલબ કે ભારતની સર્વસામાન્ય પ્રજા (આમવર્ગ) ને હજુ સ્વતંત્રતાની તાલાવેલી લાગી નથી—પરાધિનતાની જ્વાળા તેને દાહ દેતી નથી તેથી તે બળવાના માર્ગે આગળ નથી ધપતી અને તેથીજ આ પ્રયાસ નિષ્ફળ બન્યા.

પણ હિંદવાસીઓને ખરેખર સ્વતંત્રતા નથી જોઇતી, તેઓને પરતંત્રતા સાલતી નથી, એ વાત તો હું નથી માનતો. પણ એ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે જે ત્યાગ, જે શૂરાતનની જરૂર પડે છે એ ગુણોનો હિંદીઓમાં તદ્દન અભાવ છે એમ કહ્યા વિના છૂટકો નથી. પણ જે લોકો કહે છે કે દેશની અભણ પ્રજાએ—આમવર્ગે આ બળવા ચળવળમાં સાથ ન દીધો તેથી આ બળવાપ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો તેમની વાત મને સાચી નથી લાગતી, કેમકે બળવાવાદીઓએ કદિ પણ

કોઈ દેશમાં દેખીતી રીતે કે ગુપ્ત રીતે ખેડુતો કે મજુરોને હાકલ કરી નથી તથા જ્યારે ને જે રીતે દેશના ભણેલા વર્ગોએ અભણ પ્રજાને હાકલ કરી છે ત્યારે ને તે રીતે સામાન્ય પ્રજાએ ભારે ત્યાગ કરીને પણ એ હાકલને યોગ્ય જવાબ આપ્યો છે. દેશના ભણેલા લોકો સમજવા છતાં પોતાનો જે ધર્મ બજાવી નથી શકતા તે ધર્મ ઘણીવાર અભણ પ્રજા સહજ રીતે ને અનાયાસે બજાવી નાંખે છે. અલબત્ત જન સમુદાય માત્ર કર્તવ્ય ખાતર લાંબો વખત સંકટ વેઠી નથી શકતો તેથી તેની ગણતરી કે ટેકા પર આધાર રાખી કોઇ પણ સ્થાયી કે ભારે કામ કરવું સંભવિત નથી.

અને જેઓ એમ કહે છે કે દેશનો મોટો ભાગ અભણ છે તેથીજ બળવો સફળ નથી થયો ને જ્યાં સુધી દેશનો મોટો ભાગ શિક્ષણ નહિ મેળવે ત્યાં સુધી બળવો સફળજ ન થાય, તેમને હું રૂશિયાનો દાખલો આપી જણાવી દઉં કે બળવાની સફળતા–નિષ્ફળતાનો આધાર તેના ભણતર પર જરાયે નથી.

તો પછી આ પ્રયાસ નિષ્ફળ કેમ થયો? પણ હાં, બળવાવાદીઓનો આટલો ત્યાગ, આટલું અજબ સાહસ શૂરાતન વ્યર્થજ ગયું છે? એમણે કેટલીય દારૂણ યાતનાઓ સહન કરી, કેટલીય મુશીબતોમાં પણ પોતાની નિષ્ઠા અચળ અટલ રાખી, કેટલાય આઘાત ને પરાજય સહન કર્યા અને કેટલાય વિશ્વાસઘાતકીઓના ક્રૂર વર્તન ખમવા છતાં યે પોતાની અજબ દ્રઢતા સાથે તેઓ પોતાના ધાર્યા કામમાં આગળ

ને આગળજ ધપતા રહ્યા,—એ બધું શું નિષ્ફળજ ગયું ! ક્ષાત્રશકિતનો આદર્શ દેશમાં સહેજ પણ વધારે પ્રતિષ્ઠા ન મેળવી શકયો ? મરવાનો ડર હિંદીઓના દિલમાંથી થોડો પણ દૂર ના થયો ? દેશની બીજી ચળવળો પર શું એની કશી અસર ન થઈ ? દુનિયાના રાજકારણ પર--દુનિયાની સુધરેલી પ્રજાઓમાં હિંદીઓની આ ચળવળની શું કશીજ છાપ ન પડી ? શું હિંદનું ગૌરવ સહેજ પણ ન વધ્યું ! આ સંબંધે હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર શ્રીયુત એશરે લખેલું પેન–જર્મનીઝમ, બર્નહાર્ડી કૃત જર્મની એન્ડ ધી નેક્ષ્ટ વૉર વગેરે ચોપડીઓ જોવા વાંચકને ભલામણ કરૂં છું તે પરથી મારી વાતની મતલબ તેઓના ખ્યાલમાં આવી જશે.

ઘણા માણસો કહે છે કે બળવાવાદીઓએ ફાયદા કરતાં નુકસાનજ વધારે કર્યું, ઇંગ્રેજ સરકારને એમણે દમનનીતિ ચલાવવાની તક આપી, એમનેજ લીધે નવા નવા કરડા ને કડક કાયદા હિંદની કાયદેસર ચળવળો પર પણ લદાયા. પણ સાચેસાચી વાત કહું તો ખુલ્લી કાયદેસર ચળવળ પર દાબદબાણ ને જુલમ ચાલવાથીજ—ચાલ્યા પછીજ બળવાનું કામ શરૂ થયેલું ને રાઉલાટ રિપોર્ટમાં અજાણપણે પણ ઇંગ્રેજોએ એવી ચર્ચા કરી નાંખી છે કે બળવાવીરોની ધાંધલને લીધેજ અવારનવાર હિન્દને રાજદ્વારી હકો અપાયા છે.

એટલું તો ઘણાયે કબુલે છે કે હિન્દને જે કંઇ સામાન્ય રાજદ્વારી હક મળ્યા છે તે હિંદના મકકમ બળવાવાદીઓના પ્રયાસથીજ મળ્યા છે.

ખેર, ગમે તેમ, બળવાવાદીઓને જે જોઇતું હતું તે તો નથીજ મળ્યું. તેઓ દેશને સ્વતંત્ર કરવા ઇચ્છતા હતા. તે નથી કરી શક્યા. તેમનો મુખ્ય પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો.

હું માનું છું કે વિચારશીલ, પ્રતિભાશાળી આગેવાનના અભાવેજ આ નિષ્ફળતા મળી. રૂશિયા કે જર્મનીના બળવામંડળોમાં તો એવી બહુયે વ્યક્તિઓ હતી અને છે, જે દુનિયાભરના શ્રેષ્ઠ વિચારકોમાં પોતાનું સ્થાન લઇ શકે. પણ હિંદમાં એવો કોઇ વિચારક નહોતો—એવો કોઇ શક્તિશાળી પુરુષ નહોતો. એટલેજ, બળવામંડળ પોતાનું કાર્ય ધપાવી ન શક્યું ને તેનો પ્રભાવ ન પડયો. એટલું ખરૂં, કે હિંદના બળવાવાદની પાછળ સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્વલંત આદર્શ ખડો હતો ને એ મહાન નરમાંથીજ પ્રેરણા મેળવનારા ઘણાય એમાં હતા, પણ ખુદ વિવેકાનંદ જેવીજ કોઇ વિભૂતિ એમાં નહોતી. શ્રી અરવિંદ ઘોષ અને લાલા હરદયાળ જો ઠેઠ સુધી એમાં રહેતે તો ઘણો ફેર પડતે. પણ તેઓ તો જતા રહ્યા. એ અરવિંદ સંબંધેજ એક જણ મને એક કવિતા વારંવાર સંભળાવ્યા કરતો તે અહિં ઉતાર્યા વિના નથી રહેવાતું.

> He is gone to the Mountain
> and He is lost to the forest
> The Spring is dried in the fountain
> when the need was sorest

વારૂ; વિભૂતિની વાત બાજુએ રાખીયે તો પણ કોઇ

સમર્થ સાહિત્યકાર પત્રકાર, કે કવિએ પણ એમાં સાથ ન દીધેલો. એક રીતે એમ કહીએ તો ચાલે કે એ પંથમાં બુદ્ધિશાળીઓ-ઈન્ટેલેકચ્યુઅલ્સ નહોતા. ને તેથી એ પંથ પોતાનું પ્રચારકાર્ય ન ચલાવી શકયો. જે થોડી છૂપી પત્રિકાઓ અવારનવાર પ્રગટ થઇ વહેંચાતી તે ફક્ત લઢાયક, આવેશમય હિંસાભરીજ વાતો ફેલાવતી, તેના લેખોમાં વિચારશીલતા ન જણાતી, જીવનનો કોઈ નવો આદર્શ નહોતો પ્રગટ થતો. એ બળવાવીરો કંઈ સાચું કે શાશ્વત સાહિત્ય નીપજાવી ન શકયા. એ નજરે બળવાપ્રયાસ નિષ્ફળ ન થાય તો બીજું શું થાય ? તો યે શરૂઆતમાં બારીન્દ્ર ને ઉપેન્દ્રની યુગાન્તર પત્રિકાએ એ દિશામાં ઘણું કામ કરેલું. એ પત્રિકાનો પ્રભાવ હજુ આજે પણ દેખાય છે. ને એથીજ બારીન્દ્ર એક દહાડો સગર્વ આંદામાનમાં બોલેલા: જે રસ્તો મેં એક વાર બતાવ્યો તેજ રસ્તે બંગાળા હજુ ચાલ્યા કરે છે. કોઇએ હજુ બીજો રસ્તો બતાવવા જેટલી શકિત પણ નથી બતાવી, છટ્ !!

આ શિવાય બળવામંડળ ખુલ્લી રીતે પોતાનું કશું કામ ન કરી શક્યું. એવો એમનો કોઇ આગેવાન નહોતો જે ગાંધીજી કે તિલક જેટલી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકત. એટલેજ એ પંથ સાંકડો રહ્યો ને સામાન્ય પ્રજા તેનાથી અલગ જ રહી. આ પ્રમાણે ખુલ્લી ચળવળની આગેવાની ન કરી શકાઈ, એટલુંજ નહિ પણ દેશની અભણ પ્રજાને પોતાના આદર્શનું આછું ઉણું ભાન પણ ન કરાવી શકાયું એ વાત પણ બ-

ળવા પંથના નેતાઓ સમજી ન શક્યા.—અથવા એ કામ કરી શકે તેવા તેમની પાસે માણસોજ નહિ એટલે તેઓ એ કામ પ્રત્યે ઉદાસીન રહ્યા. સારા નેતાને અભાવે બીજા રાજદ્વારી પંથના આગેવાનોએ ઘણીવાર આ ગાંડળોને ઠગ્યા છે. ભલે; એનાથી દેશને તો બહુ નુકસાન નથી થયું. માત્ર બળવાપંથની હીનતાજ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવી છે.

એ શિવાય તો આ ચોપડીમાં રજુ થયેલો ઇતિહાસ જ ઘણી વાત સ્પષ્ટ કરે છે. તે લખવાની જરૂર રહેતી નથી.

પણ અહિંની બળવા-ચળવળ નિષ્ફળ ગયા પછી ઘણાય બળવાવીરોએ પોતાની શક્તિ બતાવી આપી છે. જે અજાણ્યા જુવાનોનો કોઈ અહિં ભાવ નહોતું પૂછતું—જેઓ બળવા-પંથમાં પણ આગેવાન ન થઈ શકેલા, લોકો જેને અભણ જેવાજ ગણતા, તેમણે પરદેશોમાં પોતાની શક્તિનો પરચો બતાવ્યો છે. સુધરેલી દુનિયામાં આજે એમનું સ્થાન આપણા બીજા પ્રસિદ્ધ નેતાઓ કરતાં વધારે છે, ઓછું નથી. અરે, લાલાજી કરતાં પણ વધારે ખ્યાતિ આવા જુવાનોએ મેળવેલી સંભળાય છે. એમ હોવાનું કારણ એ છે કે એ જુવાનોએ દુનિયાના સૌથી શ્રેષ્ઠ આગેવાનોના સમાગમમાં આવીને અને પરદેશની સ્વતંત્ર હવા ચાખીને નિહાળ્યું છે કે એ જુનો પુરાણો ગુપ્ત માર્ગજ એક માત્ર નથી; બીજાયે ઘણા રસ્તા પડ્યા છે. તેમણે એ માર્ગોમાં કદમ મૂકયા એટલે તેમની સુતેલી શક્તિઓ અવસર આવ્યે પૂર્ણપણે ખીલી નીકળી.

આ બધા પરદેશવાસી બળવાવીરોના જીવનપરથી એટલું

કહી શકાય કે એ પંથમાં ખરેખર એવા ઘણા નવજુવાનો હતા, જેમને વિષે દેશ કશું યે નથી જાણતો–પણ તેઓને અવકાશ ને અવસર મળ્યો હોત તો તેઓ દુનિયાભરના ઉત્તમ વિચારકોમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી શકત. પુસ્તકો વાંચવાથી કે પરીક્ષાઓ પસાર કરવાથી કંઇ વિચારક નથી થવાતું–એ વસ્તુજ જુદી છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેવાને એજ ભાષા માત્ર આવડતી હતી. ઘણાય પંડિતોને અનેક ભાષા આવડે છે ને છતાં તેઓ હર્બર્ટ સ્પેન્સરથી કેટલેય નીચે છે. આપણાજ દેશમાં વિવેકાનંદ કરતાં વધારે પાંડિત્યવાળા ઘણાય વિદ્વાનો હતા, પણ વિવેકાનંદ જેવા વિચારક કેટલા નીવડયા ? જગતના અનેક વિચારકો, કવિઓ ને પંડિતોની જીવનકથા નીરખતાં જણાય છે કે પંડિતાઇ ને વિચારશીલતા બે કેવળ જુદાં છે.

"જેમ ઝાડ નથી જાણતું કે મને ફુલ આવશે, પક્ષી નથી જાણતું કે કયારે ગાવાની ઇચ્છા જાગશે, પ્રાણની સમગ્ર શકિતમાંથીજ એનો એ ક્રમ નીપજી આવે છે, અને તે માટે જાણી બુજીને વિચાર નથી કરવો પડતો,—તેમ જે વિચારશીલ છે, સાચા વિચારક છે, તે પંડિત બન્યા વિના, પોથી પરીક્ષાની લાયકાત બતાવ્યા વિના, દુનિયાના અનેક અજબ રહસ્યોના સ્ફોટ કરી શકે છે."

બળવાવીરોનાં કામોને ઘણાક ગાંડાઈ કહે છે—મગજની ખરાબી કહે છે; તેમનામાં સુબુદ્ધિનો અક્કલનો અભાવ હતો એમ જણાવે છે પણ રવિબાબુએ કહ્યું છે

સુબુદ્ધિ નામથી ઓળખાતી વસ્તુ પૃથ્વી પર નજરે પડે છે પણ ઉચ્ચ કોટિનું સાચું પાગલપણું તો દેવલોકની વસ્તુ છે; એટલેજ સુબુદ્ધિએ બનાવેલી મજબૂત વસ્તુઓ ભાંગી તૂટી જાય છે, અને પાગલપણું ઉડીને જે વસ્તુઓને ખેંચી આણે છે તે બીજની પેઠે જંગલનાં જંગલરૂપે ઉગી નીકળે છે.

સમાપ્ત

મોતીના દાણા

પુષ્પ) નું (૧૭ મું

એક ચિત્ર

પોપટ મરી ગયો, ભિખો ભિખારી, મણિનો કનુ, લીલુ ને નીલુ વગેરે અનેક રમુજી ઘરગથુ વાતો. બાળકોનાં રમકડાંઓની ને ચાલાકીની ગમ્મત ભરેલી કથાઓ. મોટા હરફ. પુષ્કળ ચિત્રો કિં. ૦-૫-૦

કેરીના ભજીયાંનું એક ચિત્ર

કિંમત ત્રણ આના

ઉંદરડા, ખીસકોલી, સસલા કબુતરની દુનિયાની અત્યંત રમુજી ને બોધક વાર્તા. એક ખાઉધરા કબુતરની કેવી ફજેતી થાય છે તેનું એમાં બહુ રસભર્યું વર્ણન છે. જરૂર તમારા બાળકોને વંચાવો. કિં. માત્ર આના ત્રણ. આવાં પુષ્કળ ચિત્રો....આંહીથી.

બાળસાહિત્યનો ગાંડીવ ટંકાર

૧ ટૉલ્સ્ટૉયની ત્રણ વાતો	૦—૫—૦	૧૫ ધૂપસળી	૦—૪—૦
૨ બકુલ	૦—૬—૦	૧૬ બાળવિહાર (૨)	૦—૬—૦
૩ બીરબલનો બન્ધુ	૦—૮—૦	૧૭ મોતીના દાણા	૦—૫—૦
૪ મૂરખરાજ (ટૉલ્સ્ટૉય)	૦—૮—૦	૧૮ એક હતો કૂતરો—	૦—૪—૦
૫ નીલમ	૦—૬—૦	૧૯ ફેરીનાં ભજીયાં	૦—૩—૦
૬ ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર	૦—૪—૦	૨૦ નવનીત	૦—૩—૦
૭ બાળવિહાર (૧)	૦ ૧૨-૦	૨૧ મેઘધનુષ	૦—૪—૦
૮ જય બજરંગ	૦—૬—૦	૨૨ મિઆઉં	૦—૧—૦
૯ વાઘોનું વન	૦—૪—૦	૨૩ હાથી ધમધમ ચાલે	૦—૧—૦
૧૦ બકુઈ હાર	૦—૪—૦	૨૪ બાળડાયરી	૦—૩—૦
૧૧ બરફીપુરી	૦—૪—૦	૨૫ ચોપગાંની ચતુરાઇ	૦—૪—૦
૧૨ સોનાકુમારી	૦—૪—૦	૨૬ ગધેડાનું રાજ	૦—૧—૦
૧૩ તોફાની ટીપુડો	૦—૬—૦	૨૭ રમકડાની દુકાન	૦—૧—૦
૧૪ કચુંબર	૦—૩—૦	૨૮ બકુઈ જમરૂખ	૦—૧—૦

સ્ત્રીઓના હૃદયનું અમૃત જેમાં ટપકે છે એવા
સુંદર, હૃદયસ્પર્શી નાનકડાં લોકગીતો

ખાંયણાં

સંપાદકઃ ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા

લોક સાહિત્યના સુકાનધારી મેઘાણીજીએ લખેલા વિસ્તૃત પરિચય સાથે. બે ત્રણ સુંદર ચિત્રો છતાં કિંમત ૦—૪—૦ પોસ્ટેજ ૦—૧—૦

સાહિત્ય લખે છે: ગાંડીવની શ્રેણી-
ઓમાં આ પહેલું સ્થાન મેળવે છે.

ગાંડીવ